

HA 1759/2

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

118. ÉVFOLYAM

2002

ARGUMENTUM KIADÓ

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

118. ÉVFOLYAM 2002. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY *felelős szerkesztő*
MONOK ISTVÁN *társszerkesztő*
KULCSÁR PÉTER
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT
VIZKELETY ANDRÁS
TÓDOR ILDIKÓ *technikai szerkesztő*

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest VIII., Orczy tér 1. tel.: 303-3441, fax: 303-3440) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Ovisir Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).
Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

Előfizetési díj 2001-től egy évre 1600 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1. 759

GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET

Források Szent István királyá avatásának történetéhez

1002-ben a hildesheimi püspök életrajzírója szerint a mainzi érsek és a hildesheimi püspök „Henrik urat az ország többi fejedelmével igen nagy tisztelettel Mainzba vezették és vasárnap, pünkösöd nyolcadán a kormányzást és a királyi hatalmat átadták neki az Úr lánzsájával (regimen et regiam potestatem cum dominica hasta illi tradiderunt) és azután a rendnek megfelelően elvégezvén mindent, felkenték (unxerunt).”¹

Ezt a szent lánzsát I. Henrik német király (919–936) (aki egyébként méltatlanságára hivatkozva elhárította királlyá való felkenését) jelentős terület átengedése fejében szerezte meg a burgund uralkodótól. Ez a lánzsza a 10. században igen nagy vallási tisztelet tárgya volt a pengéjébe Krisztus keresztszegeinek közfelfogás szerinti beütése miatt, továbbá uralkodói jelvénynek is tekintették. I. Henrik fiára, I. (Nagy) Ottóra (936–973) hagyta. A 10. századi történetírók közül Liutprand a 939. évi birteni, Widukind a 955. évi Lech-mezei csata megnyerésében tulajdonított meghatározó szerepet az I. Ottó birtokában volt szent lánzsának, amelyet legkésőbb 1000 tájékatól a nevezetes ó-keresztény katona-vértanú, Szent Mauritius lánzsájának is tartottak és így valójában kettős ereklyeként kezelték.²

Liutprand szerint Ottó a lázadók elleni birteni csata alkalmával Mózes imájára és a zsidóknak az amalekiták feletti győzelmére gondolva, lováról leszállt és „egész népével könnyeket ontva, az urunk és üdvözítőnk Jézus Krisztus kezébe dőfött, győzelmet adó szegek előtt, amelyek (Ottó) lánzsájába voltak ütve, imádságra fakadt és diadalmaskodott”. Haucknak az idézett Liutprand-részletre (Antapod. IV. c. 24.) vonatkozó elemzése szerint a szöveg az amalekiták feletti győzelemre (Ex 17, 8–16) emlékeztetve a bibliai történetet ismerő olvasóban eleve párhuzat

¹ THANGMAR: *Vita Bernwardi*. MG SS IV. 775. Idézi TÓTH Zoltán: *A Hartvik legenda kritikájához (A Szent Korona eredetkérdése)*. Bp. 1942. 58., továbbá SCHRAMM, P. E.: *Die Königskrönungen der deutschen Herrscher von 961. bis um 1050*. In: *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters*. Bd. III. Stuttgart, 1969. 117.; 40. j.

² SCHRAMM, P. E.: *Die „Heilige Lanze“*. Ein Überblick über die Geschichte der Königslanze. In: *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*. Bd. II. Schriften der MGH. 13/II. 1955. Stuttgart, 493–537., valamint a *Festschrift für Walter Schlesinger*. Bd. II. Köln, 1974-ből két tanulmány: BEUMANN, Helmut: *Laurentius und Mauritius* (i. m. 238–275.) és HAUCK, Karl: *Erzbischof Adalbert von Magdeburg als Geschichtsschreiber*. (i. m. 275–353. két függelékkel).

mot ébresztett a Mózes kezében volt Isten vesszője (virga Dei) és az Ottó által őrzött szent lándzsa közt: azt sugalmazta, hogy a német király, mint „új Mózes”, a szent lándzsát új virga Dei-ként tartotta kezében.³

Ugyanerről a lándzsajelvényről írta meg Arnold 1035 és 1037 közt, hogy amikor III. Ottó Regensburgból Rómába indult, „szokás szerint szent és keresztet hordozó császári lándzsa járt előtte (ex more precedente sancta et crucifera imperiali lancea)”⁴.

A rendelkezésünkre álló, legtöbb királyavató szertartás szövegéhez viszonyítva, 1002-ben Willigis, a mainzi érsek legalábbis szokatlanul járt el, amikor a német királyi hatalmat a szent lándzsával ruházta II. Henrikre. Ezt ugyanis a legtöbb ordo szöveg szerint a királyi kard átnyújtásával szokták átadni. Henrik mainzi koronázása sebtében végzett szertartás volt, amelyet az országban több helyen is el kellett ismertetni. Így volt ez Szászországban is, ahol Thietmar (Theotmar) előadása szerint Henrik ünnepélyes ígéreteket tett a szászok javára. Ezek után „Bernát herceg kezébe véve a szent lándzsát, valamennyiük képviselőjében reá (ti. Henrikre) bízta hűséggel az ország (Szászország) gondját (ex parte omnium regni curam illi fideliter committit)”⁵.

Egy-két esettől eltekintve, a királyavató szertartásokban szinte mindig szerepel a kard átadása. A királyi hatalommal való felruházás általában a karddal történt, de korántsem minden esetben. Ha nem a karddal ruházták át a hatalmat, akkor az ordo szövegében említett, egyéb jelvénnel adták át, pl. a jogarral, vagy a bakulusszal, amely alkalmas lehetett a kard helyettesítésére, vagy amelyet helyettesíthetett a szent lándzsa, amint az II. Henrik szent lándzsával végzett királlyá tételénél történhetett. Mindezekhez képest is különleges volt a királyi hatalomnak Istvánra a szent lándzsával való átruházása.

³ *Liudprandi Cremonensis episcopi Opera omnia*. (MG Schulausgabe, 1915) Ed. J. BECKER, 117. Idézi és elemzi HAUCK: *i. m.* 312. Hauck idézi a bibliából az amalekitákkal vívott harc történetét: „Azt mondta Mózes Jozsuének: ... holnap a domb tetején fogok állni, kezemben tartva az Isten vesszőjét (virgam Dei). Jozsue pedig úgy tett, amint Mózes mondta, és harcolt Amalek ellen, Mózes pedig, továbbá Áron és Hur felmentek a domb tetejére. Amikor Mózes felemelte kezét, a zsidók álltak győzelemre; egyébként amikor kissé lebecsátotta, Amalek kerekedett felül. Mózes kezei pedig elneheztedek... Áron és Hur két oldalról feltartották kezét. Történt pedig, hogy kezei nem fáradtak el egészen naplementéig. Jozsue kardjával megfutamította Amaleket és népét” (Ex 17, 8–16). Hauck ennek az előadásnak az erős befolyását és hatására a benne szereplő Isten vesszőjének a szent lándzsával való azonosítását állapítja meg a II. Henrik királlyá koronázását ábrázoló szakramentárium képén (lásd SCHRAMM, P. E. – MÜTHERICH, Florentine: *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit, 751–1190*. Neuauflage. München, 1983. 376. Abbildung 124.) Ezen Henrik fejére Krisztus koronát helyez, jobbábra angyal adja a szent lándzsát, baljába a kardot, karjait pedig Szent Ulrik és Szent Emmeram tartja, miként Mózesét Áron és Hur. Hauck erre vonatkozó szövege: id. tanulmánya: 309. s. köv. o.

⁴ MG SS IV. 567.

⁵ *Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon*. V. 16. Ed. Fridericus KURZE. Hannoverae, 1889. 116.

A jelenleg Bécsben őrzött császári korona az ún. pántos koronatípus (Bügelkrone) különleges esete (Sonderfall). Schramm szerint csak néhányszor fordul elő a képzőművészetben, hogy koronát pusztán egy pánttal ábrázolnak. Amint írja, „a Bügelkrone tulajdonképpen és a bécsi koronát időben is megelőző formája az, amelynél a fejhez két simán alkalmazott pánt a tetőponton derékszögben fedi egymást... Ez a forma ... a 9. század előtt nem mutatható ki, s nem vezethető vissza római vagy bizánci mintára”.⁶

962-ben a pápa a „bécsi” koronát helyezhette Nagy Ottónak, mint császárnak a fejére. Ezt a koronát, éppúgy, mint 6. jegyzetben említett 9. századi „Bügelkrone”-kat a Sirák fiának könyvéből ismert ószövetségi főpapi korona nyomán készíthették el úgy, hogy helye legyen rajta a mitra felett az arany koronának. Az ószövetségi hely szerint „mitrája felett arany korona, amelybe bele van vésvé a szentség jele és a méltóság dicsősége (Corona aurea super mitram eius expressa signo sanctitatis et gloria honoris. Ecli 45,14)”. Tartalmazza ezt a bibliai idézetet az ún. hét formulás szertartásrend (9–10. századi szerkesztmény)⁷ a korona átadásánál: „Vedd az ország koronáját, ... amelyről tudd meg, hogy a bele vésett szentség dicsőségét és méltóságát meg az erő művét jelenti, s tudjad jól, hogy általa (főpapi) szolgálatunk részese vagy”. Innét jutott be a mainzi ordo szövegébe is. Ennek megfelelően kellett a jelenleg Bécsben őrzött koronát (s Karoling-kori előzményeit) keresztpánt helyett a ráboruló egyetlen pánttal megalkotni. Egyébként tudni való, hogy a mitra ekkoriban még nem volt a főpapság liturgikus öltözetének általánosan használt része.

Vajk (István) királysága és egyházszervezése kezdetének a földrajzi közelségben kortársi tanúja volt Theotmar merseburgi püspök, az 1018-ban meghalt krónikáíró. Ő rövidnek látszó beszámolót örökített ránk tárgyunkról, amelyet a német és magyar szakirodalom sokszorosan emleget, és hivatkozik rá. Mégis gyakran részben a krónikás állítólagos elfogultságát, részben szándékosnak nyilvánított

⁶ További értékelése: „Also ein neuer Einfall und doch auch wieder keiner! Denn technisch handelt es sich ja um das Gerüst eines Spangenhelms, bei dem darauf verzichtet ist, noch die Kallotten der gewölbten Zwischenflächen einzusetzen.” SCHRAMM: *i. m.* 396–397. (2. j.-ben) – Az „egy pántú” (bécsi) korona előzményei: Lothar császár 849 és 851 közt Tours-ban készült evangeliáriumban látható képe (SCHRAMM – MÜTHERICH: *i. m.* 291. Abbildung 21.) és Kopasz Károly képe a Szent Emmeram regensburgi monostorában 870-ben készült Codex Aureus-ban (SCHRAMM – MÜTHERICH: *i. m.* 312. Abbildung 40.)

⁷ Közli: ERDMANN, Carl: *Forschungen zur politischen Ideenwelt des Mittelalters*. Berlin, 1951. 88. A mainzi ordo szövege: SCHRAMM: *i. m.* 100. (1. j.-ben.) A bécsi korona-pánt gyöngyökből kirakott felirata: „Konrad, Isten kegyelméből a rómaiak császára (Chunradus Dei gratia Romanorum Imperator)”. Ezzel a pánttal II. Konrad (császár 1027–1039) korábbi pántot cseréltetett fel, de nem magát a koronát készítette. (SCHRAMM: *i. m.* 564–565. (2. j.-ben.)) II. Henrik királlyá koronázását szakramentáriuma már úgy ábrázolja (1014 előtt), hogy Krisztus egy pántú koronát helyez Henrik fejére! (SCHRAMM – MÜTHERICH: *i. m.* 376. Abbildung 124.). Hansmartin Decker – Hauff Schrammal együtt írt tanulmányában kifejti: jókora tévedés a birodalmi koronát összetéveszteni III. Rudolf burgundiai király koronájával, amely Rudolf halálakor országával együtt szállt 1033-ban II. Konrádra. (SCHRAMM: *i. m.* 561. (2. j.-ben.))

homályosságát és többértelműségét hozva fel ürügyként, jelentőségét a kutatók egy része igyekszik minél kisebbnek feltüntetni.

A következőkben az ő említett szövegének elemzését igyekszünk kiegészíteni részben korábbi kutatásaink folytatásával, részben kibővítésével és kiterjesztésével, rajtunk kívül más kutatók által figyelembe alig vett szempontok érvényesítésével.

A merseburgi püspök szerint „az említett (III. Ottó) császár kegyéből és 'hortatus'-ára Henriknek, a bajorok hercegének sógora (gener), Vajk (ti. István), aki országában püspöki székeket létesít, koronát és áldást nyert (Imperatoris autem predicti (Ottonis III.) gratia et hortatu gener Heinrici, ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens coronam et benedictionem accepit).”⁸ István helyzetére nézve az adat államfői voltának önállóságát emeli ki azzal, hogy országában ő létesíti a püspökségeket. Ez alapkérdés volt!

Tanulmányunkban a bemutatott szöveg szóhasználatának krónikabeli összefüggéseivel és III. Ottó egyik oklevelének terminológiájával foglalkozunk, ez alkalommal új elemként vonva be vizsgálatunkba a 'hortatu', valamint a 'benedictionem' szót.

A merseburgi püspök a III. Ottó aktusa folytán való méltóságra emel(ke)dést (Gerbert =) II. Szilveszter pápává tételénél írja le a Vajk koronanyerésénél és királyként való megáldásánál használt kifejezéssel. Előadása szerint ui. 999-ben az elhalálozott V. Gergely pápának Szilveszter „a császár kegyéből lett utóda (gratia imperatoris successit).”⁹ Ugyanezt a tényt 1001. évi oklevelében III. Ottó úgy fejezte ki, hogy Szilvesztert „pápává választottuk... rendeltük... és neveztük ki (elegimus... ordinavimus... et creavimus).”¹⁰ Itt, az oklevélben három szino-

⁸ KURZE (ed.): *i. m.* IV. 59., 97. A krónikahellyel behatóan foglalkoztunk már tanulmányunkban: *Szent István királlyá avatása és egyházszerzése Theotmar krónikájában.* = Magyar Könyvszemle (106.) 1990. 93–98., valamint GERICS József tanulmánykötetében: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban.* Bp. 1995. 37–42. (E könyv rövidítése a továbbiakban: *Egyház, állam...*, itt említett tanulmányunk rövidítése: GERICS – LADÁNYI 1990/1995.) – A hazai szakirodalom jelentős része ismételt és előszeretettel hivatkozik arra, hogy a Kálmán-kori Hartvik legenda előadása szerint István a korabeli pápától kért és kapott koronát állama függetlenségének biztosítására; ha a keleti, vagy nyugati császártól kért volna koronát, ez hűbéri függést jelentett volna István és országa számára! A Hartvikra való nyílt, vagy burkolt hivatkozások azonban szinte soha nem említik meg a legendának az állítólagos koronaküldéssel legalább azonos fontosságú, azon híret, hogy a pápa Istvánt mindkét jogon (utroque iure), azaz isteni, lelki jogon és evilági, földi jogon való egyházszerzésre is felhatalmazta, a legendának a breviáriumba felvett elbeszéléséből pedig III. Ince pápa (1198–1216) a „mindkét jogon” szavakat törölte! Az istváni állam- és egyházszerzés közkeletű képe tehát ezek szerint nem is Hartvik eredeti elbeszélésén, hanem annak breviáriumi III. Ince által elváltotatott, hivatalos egyházi szövegén alapul. Ez bizony önmagában vonja meg a még csak nem is hartviki elbeszélés történeti hitelét, nemcsak István, hanem Kálmán és Hartvik korára is.

⁹ KURZE (ed.): *i. m.* VII. 40. (VI. 61.) 191.

¹⁰ *MG Dipl. regum et imperatorum Germaniae.* II/2. Ottonis III. diplomata: Hannoverae, 1893. nr. 389. 820. A szövegben az 'ordinavimus' szónak 'szenteltettük' fordítását, azaz mintegy műveltető értelmű használatát szintén lehetségesnek tartjuk, tekintettel az 'ordinare' ige 'felszentelni' jelentésére, de arra is, hogy ezt, mint szakramentális cselekményt még maga a császár sem végezhette!

nima fejezi ki, vagy írja körül Szilveszternek a császár kegyéből való pápává lételet: ez megkerülhetetlenül és lealkudhatatlanul Ottó akaratát mutatja be a pápai méltóság betöltésénél lényegi, meghatározó, konstitutív tényezőnek. Ami természetesen egyáltalán nem zárta ki jogi szempontból szükséges, egyéb alaki tényezők figyelembe vételét, de Ottó akaratának István királyi méltóságra emelésénél ugyanazt a szerepét igazolja, mint a pápai szék betöltésénél! Ehhez képest bármely más tényező Szilveszter pápaságra és István királyságra emelésében legfeljebb alárendelt szerephez juthatott.

Theotmar szókincsében az Ottó kegyéből (*gratia*) való pápává tevésnek a rokon értelmű kifejezését a 996. év történetében találhatjuk meg. A krónikás szerint ui. V. Gergelyt 996-ban III. Ottó „emelte (vagy tette, vagy állította) az előbb elhalálózott (XV.) János pápa helyére, minden jelenlevő helyeslésével (in loco Johannis pape nuper defuncti cum omnium laude presentium statuit).”¹¹ Eszerint a valamely méltóságra emelés, pl. pápává tétel uralkodói cselekményét a 'statuere' ige is kifejezhette. Az aktusnak „a minden jelenlevő helyeslésével” való megtörténte a kánoni választás korabeli (még korántsem gregoriánus!) követelményének való megfelelését, vagyis a kinevezett személynek a szóban forgó közösségbe való befogadását jelentette, azok közé tartozásának elismerését, akiknek élére állították.

A „*gratia et hortatu*” kifejezés első elemének vizsgálata teljes párhuzamban mutatja III. Ottó meghatározó szerepét a pápai trón betöltésénél és István királyi méltóságra emelésénél. Vegyük szemügyre a továbbiakban a kifejezés második elemének, a 'hortatus' vizsgálatának tanulságait.

A merseburgi krónikaíró feljegyzése szerint 992-ben Eid-et meissenai püspökké „szentelik Gisiller (magdeburgi) érsek 'hortatus'-ára (ordinatur hortatu Gisilleri archipraesulis).”¹² A meissenai püspökség betöltésénél – ebben az esetben feltétlenül – az illető egyháztartomány érsekének szava, befolyása döntött.

A 'hortari' ige és a 'hortatus' főnév ide vonható, széles jelentésköréből az Ószövetségből, a római és kánoni jogból, valamint antik és középkori latin szövegekből a következő példákat mutatjuk be.

A Makkabeusok könyvében (2 Mc 2,1-5) Jeremiás prófétáról olvashatjuk: „... megparancsolta (iussit), hogy akik átköltöztek, kapjanak a tűzből, ... és hogy utasításul adta (mandavit) az átköltözötteknek és törvényül szabta nekik (et dedit illis legem), meg ne feledkezzenek az Úr parancsairól (ne obliviscerentur praecepta Domini) és el ne tántorodjanak elméjükben az arany és ezüst bálványokat és azok képmásait látván; s más ilyeneket szólva, többszörösen meghagyta, ne vessék ki a törvényt szívükből (hortabatur, ne legem amoverent a corde suo).”

A szóban forgó bibliai szakaszban a 'hortabatur' ismételt, közvetlen tilalma a Törvény szívekből való kivetésének, szinonimái: iussit, mandavit, dedit legem. Rendkívül érdekes, hogy a praes. perf.-ben álló igékkel kifejezett, a zsidókhöz intézett, részletezett egyszeri prófétai parancsokat az író a végén az ismétlődést kifejező praet. imperf.-ben álló 'hortabatur'-ral összegezi és foglalja egybe.

¹¹ KURZE (ed.): i. m. IV. 27. 80.

¹² KURZE (ed.): i. m. IV. 6. 68.

A Thesaurus nagy anyaggyűjtéséből különösen tanulságos Cicero egyik le-
vélrészlete és Valerius Flaccus sora. Cicero (Epist. 10, 72, 2) írja: „Én őt nem
késztettem, hanem még kényszerítettem is az odautazásra (ego eum non hor-
tatus sum, verum etiam coegi isto proficisci)”. Ehhez magyarázatul a Thesaurus
hozzáfűzi: „synon. c. vi augendi posita: cogere, iubere.”

Valerius Flaccus sora (1,52): „Az ifjút ezekkel a szavakkal ösztönözte, s majd-
nem parancsot adva, elhallgatott (talibus hortatur iuvenem propiorque iubenti
conticuit).”¹³

386-ban adta ki törvényét Gratianus, Valentinianus, Theodosius és Arcadius
császár (Cod. Iust. 9, 27, 4.) Felvette Decretumába a 12. század közepén a ka-
nonista Gratianus is (C. 1. qu. 1. c. 126). A törvény szerint „megparancsoljuk és
meghagyjuk (megszabjuk, latinul iubemus et hortamur), hogy ha ... bármilyen
rendű embert történetesen valami módon bíró megszarol, ... ha valaki végül ...
a gonosz bíróra képes rábizonyítani, ... lépjen a nyilvánosság elé ... s amikor
bizonyított, a pert meg fogja nyerni...” A szöveg a „iubemus et hortamur” rokon
jelentésének világos esete.

Gratianus munkája (C. 24. qu. 3. c. 6) tartalmaz I. (Nagy Szent) Gergely (590–
604) neve alatt fennmaradt parancslevelet is a makacssági ítéletről (de sententia
in contumacem). A levél Maximushoz, Salona engedetlen püspökéhez szól. Szö-
vege szerint „felszólítunk (vagy: utasítunk, lat.: hortamur), hogy minden ürügyet
mellőzve, siess hozzánk jönni, hogy ... eljárhassunk és végleges ítéletet ... hoz-
hassunk azokban a dolgokban, amelyekkel vádolnak téged. Úgy cselekedjél,
hogy érkezésedre nézve több kifogást már ne halmozz fel, hogy ti. távolmaradásod
ne tüntessen fel téged nagyobb bűnösnek annál, mint amiről az eljárás folyik,
minket pedig ez a körülmény a zsinatról ne kényszerítsen szigorúbb ítélet hoza-
talára, nemcsak azok miatt a mondott vétkek miatt, amelyek alól a magad tisztá-
zását halogatod, hanem az engedetlenség miatt is, mint makacs ellen.” Ebben
a szövegben a pápa, mint bíró, olyasmire szólítja fel, vagy utasítja (hortamur)
az alperest, aminek az elmulasztása engedetlenségnek (inobedentia) minősül
és ilyenként büntetendő.

Brémai Ádám a 11. század közepe táján írta meg művében:¹⁴ „Gyakorta hal-
lottuk ... Adalbert érsekünket, amikor az önmegtartóztatás őrzéséről adott uta-
sítást klerikusainak (cum de continentia tenenda suos hortatus est clericos).
Figyelmeztetlek titeket, mondta, és követelve parancsolom (Admoneo vos ... et
postulans iubeo), hogy oldozzátok el magatokat nőszemélyekkel való dögvészes
kapcsolatokból, vagy ha erre nem vagytok kényszeríthetők (ad hoc non potestis
cogi), ami a tökéletesek adománya, legalább szemérmességgel őrizzétek a há-
zasság kötelékét.” Itt a 'hortari' elég szélesre bontakoztatott jelentésskálája: va-

¹³ *Thesaurus linguae Latinae*. Vol. VI. pars III. 1936-1942. A Cicero idézet: 3011. hasáb, ma-
gyarázata 3013. hasáb, 35. sor. Valerius Flaccus helye: 3008. hasáb, 21. sor.

¹⁴ *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* III. 30 (29). TRILLMICH, Werner-BUCHNER,
Rudolf: *Fontes saeculorum IX. et XI. historiam ecclesiae Hammaburgensis et imperii illustran-
tes*. Berlin, 1961. 364. Scholion 76.

lamiról utasítást adni, figyelmeztetni, követelve parancsolni, kényszeríteni, előírni a törvénytelen együttélés felbontását, és kötelezni a házastársi hűség betartására.

Mindezeket a fentebbiekben ismertetett lehetőségeket és vonatkozásokat figyelembe véve, a merseburgi püspök krónikájában az István koronában és királyként való megáldásban részesüléséről szóló „imperatoris predicti ... gratia et hortatu” részletet a legalkalmasabban, korábbi fordításunk pontosabbá tételével úgy javalljuk fordítani, hogy Vajk „az előbb említett (III. Ottó) császár kegyéből és készttetésére (vagy: utasítására) ... koronában és királyként való megáldásban részesült.” A ‚benedictio’-nak királyként való megáldás kifejezéssel való fordítását, a felkenés szinonimájaként való alkalmazását korabeli király, vagy császárkoronázási szertartások szóhasználatára alapítjuk, pl. „Incipit ordo romanus ad benedicensum imperatorem, quando coronam accipit”, vagy „Benedictio ad ordinandum imperatorem secundum occidentales.”¹⁵

Az igen gyér számú olyan liturgikus szövegek közül, amelyek nem a karddal ruházzák át a királyi hatalmat, mindenek előtt a Schramm által 10. századnak valószínűsített sens-i formulát említjük. Ennek a királyi bakulust átadó szózata (amely voltaképpen a főpapi pásztorbotnak felel meg), ezt hirdeti: „Ez alatt a bakulus alatt bízunk rád a frankok királyságának kormányzását az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében, hogy az Úr népét igazságosan kormányozd és a szentek egyházait jól igazgasd. (Sub hoc baculo commendamus tibi gubernaculum regni Francorum in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, ut populum Domini iuste regas et ecclesias Sanctorum bene disponas).”¹⁶ Ennek az imádságnak a régiesebb változatát és a bakulusnak a pásztorbottal való kapcsolatát egészen pontosan fejezi ki a szintén a sens-i egyházmegyéből származó ún. Erdmann-ordo, a király lelkipásztori feladatát is említve: „Vedd át a bakulust, a szent igazgatás jelvényét, hogy a gyengéket erősítsed, az ingadozókat szilárdítsad, a rosszakat javítsad, az igazakat vezérelj az örök üdvösség útjára... (Accipe baculum, sacri regiminis signum, ut imbecilles consolides, titubantes confirmes, pravos corrigas, rectos dirigas in viam salutis aeternae).”¹⁷ A mainzi ordo szerint a jogart és bakulust egyszerre, ugyanazzal az imával adták át!

István királyi méltóságra emelkedéséről szintén kortársi szerzőként adott hírt a messzebb földrajzi távolságban működő Ademar Cabannensis (†1035 kör.)

¹⁵ SCHRAMM: *i. m.* 182. (1. j.-ben.) és ERDMANN: *i. m.* 89.

¹⁶ SCHRAMM, P. E.: *Die Krönung bei den Westfranken und Angelsachsen von 878 bis um 1000.* = Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte. Kan. Abt. 1934. 208.

¹⁷ SCHRAMM: *i. m.* 205. (16. j.-ben.) A sceptrum és a bakulus egyidejű átadása a mainzi ordo szerint így hangzik: „Majd kapja meg a jogart és a bakulust, miközben a szentelő mondja neki: Vedd át az erő és méltányosság vesszőjét (Postea sceptrum et baculum accipiat dicente sibi ordinatore: Accipe virgam virtutis atque aequitatis...).” SCHRAMM: *i. m.* 100. (1. j.-ben.)

Kevésbé volt jól értesült és jelentősen több helytelen híradással szolgál, mint Theotmar.¹⁸

Azonban vannak olyan adatai, amelyek Ademarus munkáját nélkülözhetetlenné teszik. Ademarus munkája és Anonymus Gallusnak a 12. század elején készült műve fontos helyeken közeli, szövegszerű rokonságban van. A szövegek rokonsága azonban annak a következménye, hogy mind a két író bőven felhasználta Szent Adalbert vértanú elveszett szenvedéstörténetét, s szövegeik rokonsága a közös forrás követéséből származik. Vagyis nem arról van szó, hogy Ademarus művének ún. C változatát Anonymus Gallus műve alapján a 12. század közepe táján kibővítették, átalakították. Ademarus esetenkénti tévedései tehát a kortárs helytelen értesülései, s nem interpolátor késői betoldásai.

Ademarus szerint¹⁹ Ottó a magyarok urának „megengedte, hogy teljes szabadsággal királysága legyen (vagy: megengedte nagylelkűen, hogy királysága legyen), engedelmet adva neki arra, hogy mindenhol szent lándzsát hordoztasson, amint az magának a császárnak szokása, és az Úr szegeiből és Szent Móric lándzsájából saját lándzsáján való ereklyéket engedett át neki”.

Anonymus Gallusnál hiányzik a lándzsa-elővitel császári szokása és ennek az elővitelnek Boleszláv részére Ottótól való engedélyezése. A lengyel krónikából tehát ezt Ademarus nem meríthette. A hír hitelét kortárs szerző, Arnold erősíti meg, feljegyezvén, hogy amikor Ottó 996-ban Regensburgból Rómába indult, „szokás szerint császári ... lándzsa járt előtte.”²⁰ A magyar királynak engedélyezett lándzsa-elővitelre vonatkozó adat és szöveggörnyezete kétségbe aligha vonhatóan Ademarus tollától közvetítve maradt fenn! El nem hanyagolható tény

¹⁸ A merseburgi krónikás történetírói hitelének csökkentése céljából olykor szívesen hivatkoznak arra, hogy István királlyá avatásánál „coronam et benedictionem (koronát és áldást)” sorrendben írja le az eseményeket, ami ellentétesnek látszik az „ordo”-k előírta cselekmények kronológiájával, s az író gondatlanságának, megbízhatatlanságának állítólagos jele. Ám tartsuk szem előtt, hogy Thangmar előadása szerint II. Henrik 1002-ben a mainzi érsektől előbb kapta meg a szent lándzsával a „kormányzást és a királyi hatalmat”, s a szertartás menetének leírásában csak ez után olvasható, hogy „a rendnek megfelelően elvégezvén mindent, felkenték (unxerunt)” (lásd feljebb az 1. jegyzetnél). Ebből általában nem szoktak Thangmar történetírói hitele ellen érvelni!

¹⁹ „... regnum ei liberrime habere permisit, dans ei licentiam ferre lanceam sacram ubique, sicut ipsi imperatori mos est, et reliquias ex clavis Domini et lancea sancti Mauricii ei concessit in propria lancea.” *Ademari Cabannensis Chronicon*. Cura et studio P. BOURGAIN. 1999. Turnhout, III. 31. 153.

²⁰ Erről lásd fentebb a 4. jegyzetet. – Ademarus művének hiteléről I. GERICS József – LADÁNYI Erzsébet: *A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése*. = Levéltári Szemle 1990. 2. sz. 3–14. és ugyanők: *A birodalmi szent lándzsa és Szent István lándzsája*. In: *Unger Mátyás Emlékkönyv*. Bp. 1991. 7–14. – A III. Ottó lándzsaadományáról szóló Ademarus – tudósításra vonatkozó álláspontunkat helyesli a legutóbbi Ademarus-kiadás (I. 19. jegyzet) is; ez a *Notes Critiques*-ben (283. III. 31, 57) megjegyzi: „A kérdést újabban átvizsgálta két magyar kutató, akik méltányolják a C (változat) kritika általi rehabilitálását”. Sajnos, nevünk említésétől a kiadás eltekint.

továbbá, hogy ez az egyetlen olyan elbeszélő forrás, amely említést tesz István-
nak a nagyharsányi dénárlelettel hitelesített királyi lándzsájáról és eredetéről.

Lényegbe vágó a magyar király önállóságának és nem-hűbéres voltának császari, ottói szempontjából, hogy a dénár lándzsája a körirat szerint királyi lándzsa, s hogy Ademar szerint regnumot és a császár szokása szerint maga előtt hordoztatható szent lándzsát kapott Ottótól, Theotmar szerint pedig püspökségeket alapít regnumában, s Ottó „kegyéből és készttetésére (utasítására) részesült koronában és királyként való megáldásban.”

A kor felfogását a 9. században szerkesztett Pseudo-Isidorus-i joggyűjtemény egyik kánonja rögzítette.²¹ Eszerint valamely önálló ország (certa provincia) jellemzője, hogy királya, tíz vagy tizenegy püspöki székhelye, ugyanannyi püspöke, közöttük és felettük érseke van. Itt látjuk István király tíz püspökség, köztük érsekség alapításának kánonjogi példáját.²² Ez az egyházzog szempontjából szavatolta az ország és királya önállóságát. István egyházmegye-szervező tevékenységének eredményeit a kanonizációja előtt (1080 körül) készült Nagyobb Legendája rögzítette visszatekintőlegesen.²³ Hitelének kétségbe vonását éppúgy alaptalannak tartjuk, mint pl. a Legendában fejezetcímenként ismertett Intelmeknek és István kapcsolatának netáni gyanúba fogását! A 10 püspökség felállításánál a Pseudo-Isidorus mintául vétele annál kézenfekvőbb, mert lassan már egy évszázada ismert tény, hogy törvénykönyvében István, azaz a dekrétum szerkesztője két cikkelyt is a Pseudo-Isidorus-ból vett át. Theotmar munkája elején a püspökök kinevezését a király kizárólagos jogának írja,²⁴ Brémai Ádám szerint Dánia annyira Nagy Ottó főhatalma (ditio) alatt volt, hogy ő adományozott, illetve alapított ottani püspökségeket.²⁵

Az elmondottak ismeretében összhangban levőnek és egymást kiegészítőnek találjuk azokat a cselekményeket, amelyeket István királlyá tételénél Theotmar és Ademar III. Ottónak tulajdonít. A hazai történetírás ezeknél az eseményeknél két dologra szívesen keres választ: miért nem írja meg a merseburgi püspök, ki küldte személy szerint a koronát Istvánnak, s miért mellőzi a szent lándzsa (vagyis egyszersmind Szent Móric lándzsája) másolata megküldésének Ademar által megörzött történetét.

²¹ HINSCHIUS, P.: *Decretales Pseudo-Isidorianae et capitula Angilramni*. 1863. 724.

²² István püspökség-alapításainak Pseudo-Isidorusi alapját megállapította már PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* Bp. 1899.² I. 391., 63. j.

²³ *Scriptores rerum Hungaricarum ...* (röv.: SRH). Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937–38. II. 383.

²⁴ KURZE, (ed.): *i. m.* 16.

²⁵ Brémai Ádámot idézi GERICS József–LADÁNYI Erzsébet: *i. m.* 93., ill. 37. (8. j.-ben.) – Egyebekben megítélésünk szerint logikailag elhibázott az olyan érvelés, hogy a püspökségek szervezésénél a Pseudo-Isidorus kánonjának követése nem István, hanem a pápa szempontja volt. A félreértés talán azon alapulhat, hogy a pápa 1025-ben a Pseudo-Isidorus-ra támaszkodva a Canosa püspökének, mint érseknek alárendelendő 12 egyházmegyéről ír. A pápa ilyen fellépése egyáltalán nem akadályozta, vagy zárta ki a király hasonló püspökségalapításait.

Összehasonlítva V. Gergely és II. Szilveszter pápává emelésének és István királlyá tételének Theotmarnál azonos módon III. Ottó akarati tényeként hasonló terminológiával való előadását, arra a következtetésre jutunk, hogy amiként a merseburgi krónikás nem örökíti meg, mint számára kevésbé jelentős mozzanatok, ki és milyen liturgikus szerelvényekkel koronázta pápává – Ottó akaratát teljesítve – Gergelyt, majd Szilvesztert, hasonlóan szemlélhette István történetét: azaz nem tartotta fontosnak megörökíteni, ki vagy kik hajtották végre Ottó „kegyelméből és készttetetésére (utasítására)” Vajk „koronában és királyként való megáldásban részesítését”. Ez hasonló eljárás (elhallgatás) ahhoz, hogy Ademar sem ír arról, kik továbbították a magyar fejedelemhez Ottó lándzsadományát, királyságot engedélyező döntését és a szent lándzsa „császári szokás szerinti elővitelének” engedelmét.

A merseburgi krónikás teljesen tisztában volt a szent lándzsa uralkodói hatalmat átruházó jellegével: előadja, hogy Bernát herceg a szászok nevében a szent lándzsa átnyújtásával adta át II. Henriknek a (Szászország feletti) cura regni-t. Ottó Istvánnak való lándzsaküldését, amelyről Ademar ad hírt, még sem lehet a merseburgi püspöknek a hallgatása alapján késégre vonni, vagy cáfolni. Theotmar hasonló hallgatásba burkolódik a lándzsa dolgában Boleszlav esetében is. Tudjuk, hogy Theotmar egyházmegyéje, a merseburgi, ahhoz a magdeburgi érseki tartományhoz tartozott, amelynek éppen Szent Móric (Mauritius) volt a védőszentje. Móricnak hagyományosan ereklyéje volt a szent lándzsa. Beumann hívta fel a figyelmet²⁶ Theotmar kétségeire (IV. 45) III. Ottó gneseni (lengyel) érsekség-alapításának egyházi törvényességével kapcsolatban. Krónikájában ui. arra hivatkozott, hogy ez az alapítási aktus, amely a magdeburgi érsekség területéből is hasított ki részeket, a kánoni jog szempontjából kifogásolható. Unger ui., a poseni püspök, a kánonok szerint szükséges beleegyezés helyett ellenvetést tett egyházmegyéjéből bizonyos részeknek a gneseni érsekséghez való átcsatolásával szemben. Itt tehát a lándzsa-ereklye névadójának, Szent Móricnak a patrociniuma alatti érsekség rovására Boleszlav érdekében tett kánon-ellenes, sérelmes intézkedésről van szó. Amikor azután Theotmar Ottónak egyenesen vétkéül róta fel (V. 10), (amelyet Istennek kell megbocsátania) hogy Boleszlavot 'tributarius'-ból 'dominus'-szá emelte, azt egyszerűen elhallgatta, hogy a császár ezt az egyenjogúsítást a Szent Móric lándzsája másolatának Boleszlav részére való átadásával hajtotta végre. Ezt az átadást, amint Beumann hangsúlyozza, Theotmarnál régebbi hagyományból ismerjük. A merseburgi krónikás tehát annak megörökítését mellőzte, hogy Boleszlav egyenjogúsítása ama Szent Mórichoz kapcsolódó ereklye jegyében történt, akit mint védőszentet jogaiban a császár éppen Boleszlav javára sértett volna meg kánon-ellenes módon!

A lengyelek és Boleszlav iránt Theotmar kifejezetten ellenséges beállítottságú volt, a magyarokat pedig és uralkodó családjuknak legalább egyes tagjait mindenesetre kevésbé becsülte. A szent lándzsa másolatának elnyerésére, úgy látszik,

²⁶ Fentebb, a 2. jegyzetben id. tanulmányában, 270. – Thietmar művének idézendő helyei: KURZE (ed.): *i. m.* 89. és 113.

méltatlannak tartotta mind a lengyeleket, mind a magyarokat. Ezért hallgathatta agyon a szent lándzsa István és Boleszlav számára való megküldését. Ezt a lándzsát alighanem kizárólag a német uralkodó hatalomátruházó jelvényének kívánta volna tudni. Ezért az Istvánnal kortárs két szerző: Ademar és Theotmar tudósítását István királyavató jelvényeiről és eredetükről egymással ellentétbe állítani, vagy hitelük lerontására alkalmazni elfogadhatatlan eljárás.

Istvánnak az „imperatoris gratia et hortatu” nyert koronája (miként a Bécsben őrzött császári korona) zárt, pántos sisakkorona, ormán a III. Ottó egyik pénzén is ábrázolt, enyhén dőlt kereszttel. A pántos és 4 liliommal díszített korona létét II. Henrik szakramentáriumának egyik ábrázolása is igazolja.²⁷

István nagyharsányi dénárleletében a H2 dénaron a „király lándzsáját” enyhén ívelő, vízszintesen majdnem kinyújtott ujjú tenyérnek támasztva látjuk, amelyet csak a hüvelykujj simít a tenyérhez, vagyis a lándzsát a kézfej nem markolja meg, nem fogja, vagy szorítja. A lándzsát nem birtokban tartó, hanem átadó, átnyújtó mozdulat ez, függetlenül attól, vajon a veret ruhaujjból, vagy felhőkből kinyújtott kezet ábrázol-e. A „manus Dei” ábrázolások nem függenek attól, ruhaujjból vagy felhők közül nyúlik-e ki a kéz: II. Henrik 1002 és 1014 közt készült regensburgi szakramentáriumának egyik képe, amely a királyt koronával a fején, trónon ülve mutatja be, felette a magasban ruhaujjból kinyúlva ábrázolja az Isten kezét.²⁸

Ezt a H2 dénaron látható jelenetet, a király lándzsájának Isten kezéből való átnyújtását úgy tekintjük, mint István égi investitúrájának bemutatását, és elszakíthatatlan az Egbert szertartásrendben is visszatérő, ősi imádságtól: „Adj Uram a te szolgádnak, a mi fejedelmünknek égi fegyvert.” A mennyei fegyver a dénaron: a király lándzsája Isten kezében. Összhangban van ezzel a ténnyel, hogy a H2 dénár másik oldalán a térben ábrázolt, zárt korona abroncsán a REGI („a király részére”) dativus olvasható, amely megmondja: a királynak készült uralkodói jelvényről van szó.

²⁷ Pántos, zárt (sisak) koronaábrázolások a 10–11. század fordulójáról: GERICS József–LADÁNYI Erzsébet tanulmányában, *Levéltári Szemle* 1990. 2. sz. 2–3–4–5–6. kép. (A 2. képen: III. Ottó fején a dőlt keresztes korona!) – II. Henrik szakramentáriumának egyik képén Krisztus négy liliommal ékesített, pántos koronát helyez Henrik fejére. (SCHRAMM–MÜTHERICH: *i. m.* 376. *Abbildung* 124.)

²⁸ SCHRAMM–MÜTHERICH: *i. m.* 377.

JÓZSEF GERICS–ERZSÉBET LADÁNYI

Sources historiques en rapport du sacre royal de St. Étienne

L'étude s'occupe de l'analyse des sources contemporaines relatives au sacre de St. Étienne (1000–1038). Selon les résultats de l'examen, Étienne Ier a été sacré roi par la grâce et l'ordre (*gratia et hortatu*) de l'empereur Otto III, à l'aide de la couronne reçue de l'empereur et par la copie de la lance sacrée (*hasta dominica*) lui envoyée.

Étienne a obtenu ainsi la dignité royale par la volonté constitutive de Otto III, de même que le pape Grégoire V en 996 tout comme le pape Sylvestre II en 999 ont été élevés au pontificat par la grâce de l'empereur.

L'onction de Étienne s'est déroulé selon toute vraisemblance d'après le rituel (*ordo*) d'Egbert.

Les deniers les plus anciens de Étienne qui nous sont restés, montrent pour insignes royales la lance royale (*lancea regis*) tendue par la main de Dieu et une couronne fermée, à représentation spéciale, surmontée d'une croix légèrement inclinée.

Une preuve importante à l'indépendance du royaume de Étienne est le fait, que c'est lui-même qui a organisé et établi, conformément aux prescriptions du droit canonique de la collection de Pseudo-Isidore, dix évêchés de son pays, parmi lesquels des archévêchés également.

STEINMANN JUDITH

16. századi zürichi könyvkötések a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában a többi nagy könyvtárhoz hasonlóan sokféle provenienciájú könyv található. Ez különösen a 15–18. századi könyvekre érvényes, hiszen az állomány egyes gyűjteményeinek darabjai sokféleképpen (ajándékozás, vásárlás, öröklés útján) kerültek a gyűjtő tulajdonába. Így nem csoda, ha – feltehetően peregrinus diákok közvetítésével – zürichi nyomtatású és ott bekötött, 16. századi könyvek is eljutottak az MTA Könyvtárába. Eddig hét ilyen reneszánsz kötést sikerült azonosítani. E hét kötet három különböző műhelyből származik, mindegyik kötés az adott műhely jellegzetes példánya. Mielőtt a kötések részletes leírására térnék, fontosnak tartom, hogy a zürichi 16. századi könyvkötés történetének a legutóbbi néhány évben feltárt eredményeit összegezzem.

Zürichben kb. 1520-ig csupán a szerzetesi és kanonokrendi közösségek tulajdonában volt jelentős könyvállomány, ahol a kéziratok és más városokból beszerzett nyomtatványok bekötését is végezték. A 15. századból ismeretes Johannes Oehamer,¹ továbbá Hans (=Johannes) Murer (ca. 1470–1540/1547) neve. Ez utóbbi a zürichi Grossmünster (társaskáptalan) tagja – az egyik kápolna papjaként és írnokként – bizonyítottan könyvkötői tevékenységet is folytatott, s működése átnyúlik a reformáció idejére. Kötéseinek stílusa átmenetet mutat a gótikus és a reneszánsz stílus között. Eddig, az általa használt bélyegzőkkel és görgetőkkel díszített kötések 39 példányát azonosítottuk.² (Magyar könyvtárakból eddig nem került elő tőle származó kötés.) Amint látni fogjuk, a későbbi könyvkötőmesterek egy része is a kolostori környezetből ment át világi műhelyek élére, ahol nyilvánvalóan hasznosította korábbi ismereteit és tapasztalatait.

Zürich a reformáció elterjedésének köszönheti mind könyvnyomtatási, mind könyvkötés kultúrájának 16. századi felvirágzását. Néhány jelentéktelen korábbi kísérletezés után 1517-től kezdve működött a Christoph Froschauer tulajdonában lévő nyomda, s a vele szorosán összefüggő könyvkiadói és könyvterjesztői

¹ SCHÖNHERR, Alfons: *Johannes Oehamer: ein Meister spätgotischer Einbandkunst in der Ostschweiz.* = *Librarium* (13.) 1970. 2–18., 4. tábla.

² STEINMANN, Judith: *Züricher Einbände aus dem 16. Jahrhundert.* = *Einbandforschung.* Informationsblatt des Arbeitskreises für die Erfassung und Erschließung historischer Bucheinbände (AEB). Berlin. Heft 9/ Oktober 2001. 13. – Több füzetben keresztül folytatódó cikksorozat.

vállalkozás.³ Nem csupán a Zürichben működő reformátorok: Ulrich Zwingli, majd Heinrich Bullinger, Rudolf Gwalther és társai saját nézeteit tartalmazó írások, hanem a más irányzatokat követőkkel – Kálvin János, Luther Márton – folytatott hitvitáik is egyre növekvő példányszámban jelentek meg a Froschauer-nyomdában. Ehhez járultak az új hit elterjedésének alapjául szolgáló, nemzeti, jelen esetben német nyelven megjelenő bibliafordítások. Ennek számtalan változata volt – mind teljességét, mind nyelvét, mind nyomdai nagyságát illetően –, hogy a különböző igényeket kielégíthesse. A század közepére rangos felsőoktatási intézménnyé vált a hajdani Grossmünster-iskola, a Carolinum, s tanárai nem csupán a teológia jeles művelői voltak, hanem a humanista szellemnek megfelelően polihisztorként tevékenykedtek, tollukból helyi, nemzeti és egyetemes krónikák (Heinrich Bullinger, Johannes Stumpf), földrajzi leírások, természettani művek (Konrad Gessner), szótárak és ókori klasszikusok műveinek fordításai is kikerültek. Magától értetődő, hogy egy ilyen jelentős könyvkiadással rendelkező nyomda – a megújult hitérettel is összefüggő megnövekedett olvasási igény, a főiskolával kapcsolatos könyvtár, a diákok és tanárok saját könyvgyűjteményei – nagy kapacitású könyvkötőműhelyek létrejöttét is szükségessé tették Zürichben.

A korábbi évtizedekben elszórtan jelentek meg e témát tárgyaló, vagy inkább csak érintő cikkek.⁴ Jómagam a zürichi Zentralbibliothek kéziratárában dolgoztam harminc évig, s ez idő alatt megszabott munkaköröm mellett tanulmányoztam a könyvtár több ezerre tehető 16. századi könyveinek kötéseit. Különböző ismérvek, adatok alapján fokozatosan sikerült elkülönítenem azokat a kötéscsoportokat, amelyeket minden kétséget kizáróan zürichi műhelyek munkájának lehet tekinteni. Ezidáig összesen 750 ilyen kötetet vettem számba. Természetesen még számtalan lényeges részlet maradt tisztázatlan, de a nyugdíjazásom óta eltelt három évben folyamatosan igyekszem ezt az anyagot feldolgozni és a már közölhető eredményeket a Berlinben kiadott *Einbandforschung* c. folyóiratban megjelentetni.

A megvizsgált kötetek nagyjából öt csoportra oszthatók, azaz öt könyvkötőműhely szerszámaikat különíthetjük el. Úgy tűnik, ezek a műhelyek valamiképpen együttműködtek és mindegyiknek valamilyen módon – a könyvkötők személyét illetően is – szoros kapcsolata volt a Froschauer-nyomdával és könyvkiadóval.

Előjáróban néhány általános megjegyzést szeretnék tenni a zürichi kötésekről. A megvizsgált kötések stílusa megfelel a délnémet területen általános stílusnak mind technikailag, mind a minták elrendezését, s a táblák felépítését illetően. Kevés kivétellel hiányzik a középlemez, ennek helyét olykor fantáziadúsan elrendezett görgetőkkel és bélyegzőkkel töltötték ki. A megvizsgált köteteken arabeszkok csak ritkán fordulnak elő. A csatok kevés kivétellel közönséges kereskedelmi áruk, a sarok- és középvasalás igen ritka. Rendszerint kevésbé finoman

³ LEEMANN-VAN ELCK, Paul: *Die Offizin Froschauer, Zürichs berühmte Druckerei im 16. Jahrhundert*. Zürich–Leipzig, Orell Füssli Verlag, 1940.

⁴ DUCRET, Rosemarie: *Vorarbeiten zur Katalogisierung Zürcher Bucheinbände des 16. Jahrhunderts*. Diplomarbeit, vervielf. Zürich, 1958. 51.

kidolgozott sertésbőrrel vonták be a fa- vagy papírtáblákat, barna borjúbőr alig fordul elő. A kötéseknel igen gyakran használták a Zürichben, Froschauer saját papírmalmában készített vízjegyes papírt.

Kevés könyvkötőt ismerünk név szerint, csupán véletlenszerűen bukkannak fel városi iratokban vagy könyvtárak, könyvek feljegyzéseiben. Nehezíti a helyzetet, hogy a könyvkötők még a 16. század végén sem alkottak saját céhet, céhbeli hovatartozásuk személyi–családi alapon történt. Könyvkereskedői tevékenységük alapján még leginkább a kereskedőket is egyesítő Saffran-céhben találjuk őket. A könyvkötők számára készült első kézművesszabályzat (Handwerksordnung) 1626-ból való. Szakmai védelmük érdekében, a rövid ideje a városba telepedett könyvkötők, vagy e mesterséget más kereskedéssel (pl. papíreladás) vagy kézművességgel összekötő személyek ellen, a neves könyvkötőműhelyek vezetői a városi tanácshoz intézett beadványok révén szereztek jogorvoslást.⁵

I. A Vadászjelenetes-görgető csoportja (Froschauer)⁶

Időrendben ez a műhely az első, ez függött össze a Froschauer-nyomdával a legszorosabban. Mindaddig, amíg e tényt csupán közvetett – jöllehet igen meggyőző – adatok bizonyítják, a műhelyt mégis inkább a leggyakrabban használt görgető, a vadászjelenetes-görgető nevével jellemzem.

A műhely működése nagyjából 1519–1568 közé tehető. (A datálás jobb híján a bekötött könyvek nyomtatási éve – mint terminus postquam – alapján történt.) E műhelyben készült az eddig feldolgozott 750 kötet közül 360 kötés. A műhely vezetője kétségkívül Michael Schweizer volt, aki a németországi Wildbergből került Zürichbe 1531 előtt. 1555-ben Zürich városa polgárjoggal ajándékozta meg, mert 1531-ben a Kápolnai csatában (Kappelerkrieg) Zwingli oldalán harcolt. Őt többször említik a források a Froschauer-nyomda könyvkötője és könyvkereskedőjeként. Mivel ez utóbbi tevékenysége gyakran szólította őt távoli vidékekre – a frankfurti és más könyvvásárookra, valamint egyéb közvetítő útjaira –, bizonyára ez idő alatt más könyvkötő végezte helyette a munkát.

A Froschauer-nyomda működésének kezdetén főleg német területről és Bázeltől érkező vándorlegények, átmenetileg itt letelepedő könyvkötők végezték alkalmilag a kötést, de arra is van példa, hogy a kiadó az igényes vásárló számára Bázeltan köttette be a könyveket. A rohamosan fejlődő könyvkiadás folytán aztán gazdaságosabbá vált helyben, saját műhelyben végeztetni a köttetést. Kézenfekvő volt, hogy a bázeli könyvkötők saját szerszámaikat hozták magukkal, illetve az ott használatos, ismert és népszerű bélyegzőket és görgetőket változatlanul, vagy

⁵ LEEMANN-VAN ELCK, Paul: *Druck, Verlag, Buchhandel im Kanton Zürich*. Zürich, 1950. – SCHNYDER, Werner: *Quellen zur Zürcher Zunftgeschichte von 13. Jh. bis 1798*. 2 Bde. Zürich, 1936., Nr. 561, 621, 807.

⁶ STEINMANN, Judith: *i. h.* Einbandforschung, Heft 6/ April 2000, 10–16. (ábra a műhely teljes görgető- és bélyegzőkészletéről)

kissé más formában utánvésették a zürichi műhely számára. A névadó vadászjelenetes-görgető is (amelyet az eddig regisztrált könyvek közül 128 kötésen láttam), a Bázélban működő Urs Graf grafikus, bélyegző-metsző munkája.⁷ Ezt a mintát eddig négy variációban ismerjük, a többi három Bázélban használatos.⁸ (1. ábra)

E zürichi műhely további három görgetője származik még Bázélból, azaz változatlan alakban itt is, ott is használatos, különösen az 1519–48 közötti években. A műhelynek eddig 15 gyakran használt görgetőjét, 11 gyakori és 13 ritkán használt bélyegzőjét ismerjük. Ez utóbbiak – nézetem szerint – a rövid ideig Zürichben tartózkodó mesterek saját bélyegzői lehettek.

Kétségtelen azonban, hogy a Froschauer-kiadó rövidesen saját könyvkötő-felszereléssel rendelkezett, erről az idősebb Christoph Froschauer végrendeletében is van említés.⁹ E készlettel dolgoztak a műhely állandó alkalmazottai, valamint az időnként más műhelyekbe kiadott munkákhoz is kölcsönadtak belőle. Nyoma van pl. a kórházban kötetett Froschauer-könyveknek. Azonkívül más műhelyek törzskészletének görgetőivel készült kötések is feltűnik olykor egy-egy görgető vagy bélyegző a vadászjelenetes sorozatból, még 1568 előtt (Balthasar Mählernél és Gregor Mangoldnál). Ez más városok könyvkötő gyakorlatában is előfordult, pl. a Koberger-nyomdánál.¹⁰

1568 után teljesen megszűnt a vadászjelenetes görgető-készlet használata a könyvkötőműhelyben. Eddig csupán két példával találkoztam, egy-egy görgető későbbi használatával egy 1582-ben megjelent nyomtatvány kötésén. Ez mindenesetre azt bizonyítja, hogy nem olvastották be és nem adták el városon kívülre a készletet. A mellőzés okát csak találgatni lehet. Egyrészt stílusuk miatt valószínűleg divatjamúltnak tekintették őket, némelyiket pedig bizonyára a belemetszett évszám (1522, 1523) tette használatra alkalmatlanná. Id. Christoph Froschauer halála (1564) után unokaöccse, ifj. Christoph Froschauer (1532–1585) vette át a nyomda vezetését. Közben a nyomda tovább fejlődött, újabb könyvkötőműhelyek alakultak, és ezek már minden bizonnyal szívesebben használták saját szerszámaikat, mint a kiadó tulajdonát.

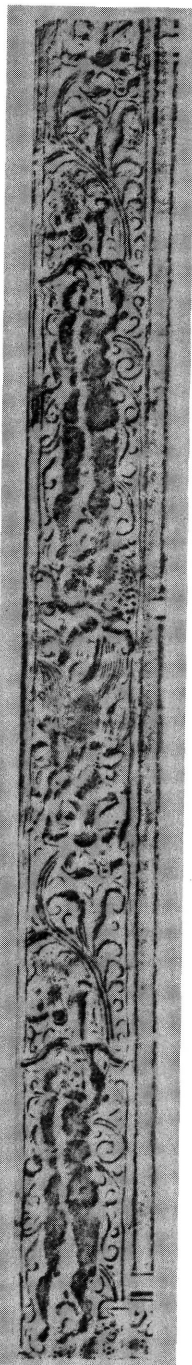
A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában eddig a fenti műhelyből származó következő három kötetet sikerült meghatározni:

⁷ SCHUNKE, Ilse: *Studien zum Bilderschmuck der deutschen Renaissance*. Wiesbaden, 1959. 34–49.

⁸ HIERONYMUS, Frank: *Basler Buchillustration 1500 bis 1545*. Basel, 1984. /Oberrheinische Buchillustration Bd. 2./, főként 656–683. – A Zürichben élő Ulrich Zwingli 1518-ban megvásárolta CHRYSOSTOMUS: *Opera*. Bázélban 1517-ben megjelent művét és ugyanott be is köttette, a két kötet ma is megvan: ZBZ III 83, 83a. E két kötésen is az egyik Bázélban használatos Vadászjelenetes-görgető látható. Vö.: KÖHLER, Walther: *Huldrych Zwinglis Bibliothek*. = Neujahrsblatt auf das Jahr 1921. Zürich, *10.

⁹ LEEMANN-VAN ELCK: *Die Offizin Froschauer*, i. m. 200.

¹⁰ ROZSONDAI Marianne: *Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája*. Bp. 1978. /A MTA Könyvtára közleményei 6(81)/ 67, 70, 81, 107.

1. ábra. Vadászjelenetes-görgető (84%-os kicsinyítésben)

MTAK 543.164 (=VD 16 W 1046)

WALTHER, Rudolf: *D. Marcus evangelista. R(odolphi) G(ualtheri) Tigurini in Evangelium Iesu Christi secundum Marcum homiliae CXXXIX.* Zürich, Christoph Froschauer 1561.

A kötés mérete: 330×210 mm.

Az elő- és háttábla egyforma. Világos (megsárgult) disznóbőrrel bevont fatábla, három oldalán kifelé srégelve, az előtáblán a bőrben hosszában végig sérülés, szakadás, sarkai lekoptak. Négy borda. Színtelen metszés. Két fémcSAT nyoma.

Vízjegy: Zürichi címert és országalmát tartó oroszlán. Sem Briquet-ben, sem Piccardban nem található.

A kötés díszítéséhez használt három görgető (2. ábra):

1. 153×23 mm Lombdíz között nőalak, fölötté *VENIS* [!] felirat, alatta címerpajzsban csillag B. betűvel (a korábbi kötésekben A.B. látható). Az egyik leggyakoribb görgető, 1534–1568 között volt használatos (57 példa). Ilse Schunke szerint szintén Urs Graf minta alapján készült, egy Genfben tevékenykedő A.B. mester számára.¹¹

2. 135×15 mm Virág- és lombdíz között egy körben címerpajzs, J.W. monogrammal (feltehetőleg a metsző nevének kezdőbetűi). Már kifejezetten reneszánsz stílus, 1564–1582 között van rá néhány példánk.

3. 145×17 mm Múzsák: *CALIOPE – THALIA – EUCTERPE* [!] 1558 – *TERP-SICH[ore]*. 1558–1568 között, leginkább a Venus-görgetővel együtt használatos (28 kötet).

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon (valószínűleg még a bekötés előtt): „D. Huldrycho Zuinglio affini suo charissimo D. D. Rudolphus Gualtherus.”

Gwalther, Rudolf (1519–86) teológus, Antistes (Zürich legfőbb lelkésze, mindig a Grossmünster templomában szolgál), az ifjabb Ulrich Zwingli (1528–1571, teológus) sógora volt.

2. (közvetlen 1. alatt): Liber Samueli Szili mpr [manu propria], dátum nélkül, 18. századi írás

3. (2. alatt): „Wyssbrätter” (nem azonosítható)

MTAK Ant. 704 (= VD 16 T 561, VD 16 C 6508)

TERTULLIANUS, Quintus Septimus Florens: *Opera.* Basel, Frobenius 1539. – CYPRIANUS, Caecilius: *Opera.* Basel, Frobenius 1520.

A kötés mérete: 324×212 mm

Az elő- és háttábla azonos. (3. ábra) Világos, mára megsötétedett sertésbőrrel bevont, oldalain srégelt fatáblás kötés, négy bordával, színtelen metszés. Két fémcSAT.

A kötés díszítéséhez használt görgetők:

1. Venus-görgető (ugyanaz mint az MTAK 543.164-nél)

2. 113×15 mm Puttók (füttyülő, furulyázó, dobos és táncos), a műhely egyik leggyakoribb görgetője. Eddig 110 kötésben találtam, 1519–1562 között fordul elő.

Bélyegző:

a. 25×10 mm Virágtő. – 1523–1556 között a leggyakrabban használt bélyegző.

Eddig 106 kötésben találtam önmagában, további 58 kötésben gótikus rutával körülvéve.

Bejegyzések, tulajdonosok:

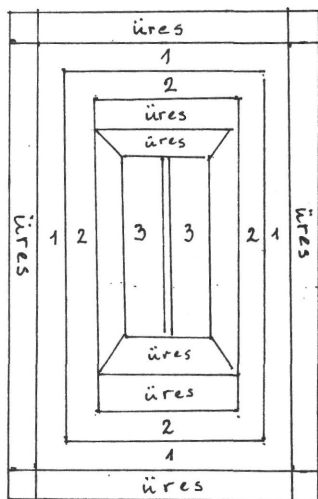
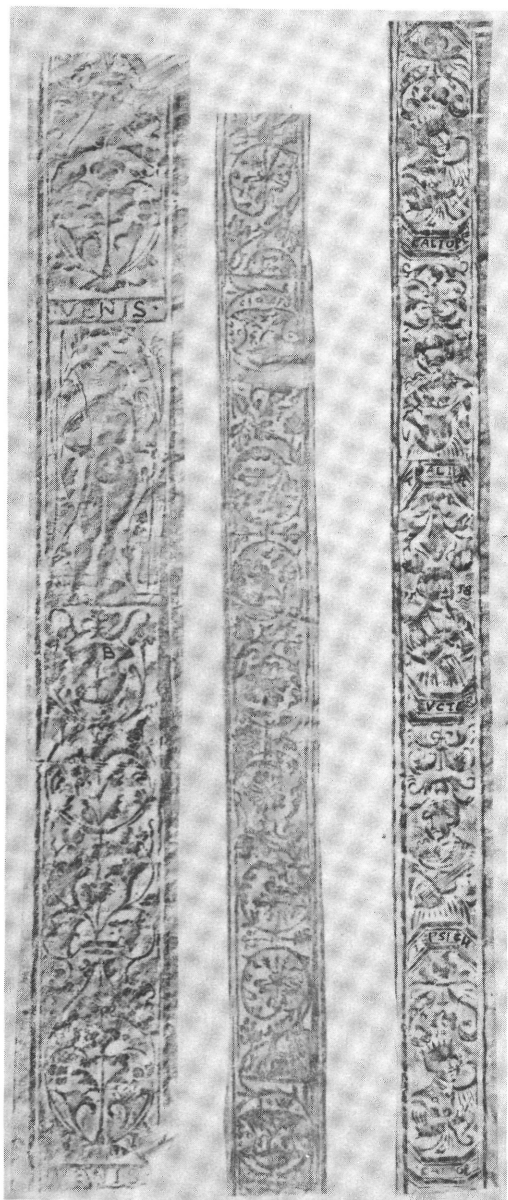
1. Az előtábla kiragasztott előzéklapján fölül: „Sum Jo. Ja. Vuikii”.

Wick, Johann Jakob (1522–1588), teológus, történész, professzor Zürichben. Az MTAK 542.521 jelzetű könyve szintén az ő tulajdonában volt eredetileg. (ld. alább)

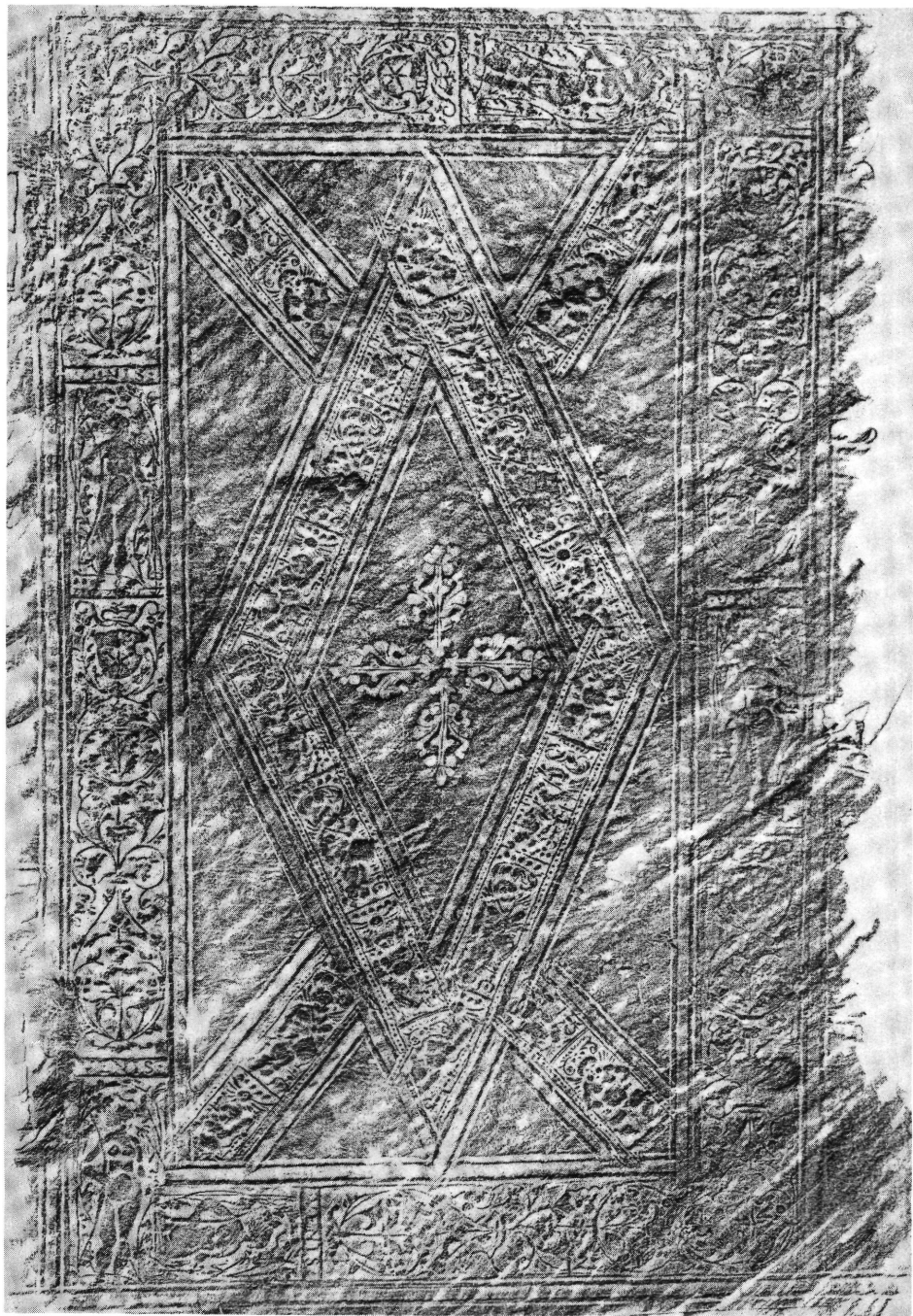
2. A címlapon: Felicis Wyssii 1634.

3. A címlap verzőjén pecsét: gróf Vigyázó Ferenc könyvtára.

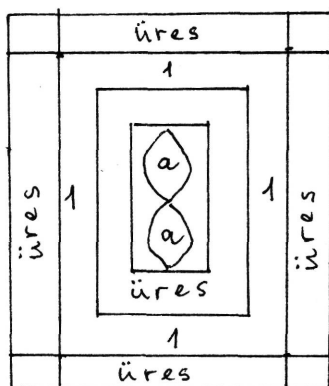
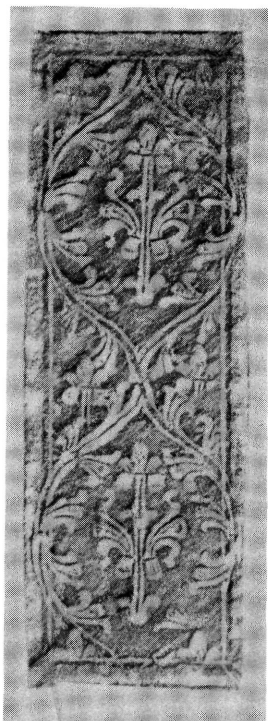
¹¹ SCHUNKE, Ilse: *Einbände der Ausstellung der Solothurner Zentralbibliothek in Ascona.* 1971, 15.

2. ábra. MTAK 543. 164 (76%-os kicsinyítésben)

3. ábra. MTAK Ant. 704 (324×212 mm)

4. ábra. MTAK Ant. 838

MTAK Ant. 838 (=VD 16 Z 823)

Opus articulorum sive conclusionum a sancte memoriae clarissimo viro Huldrycho Zuinglio in vernacula lingua conscriptum, nunc vero a Leone Iudae in Latinam versum, recens quidem natum et nunc primum impressum, cuius argumentum versis aliquot paginis invenies. Zürich, Christoph Froschauer 1535.

A kötés mérete: 160×110 mm

Az elő- és háttábla azonos. Három bordás, világos sertésbőrrel bevont, három oldalon srégelt fatáblás kötés, színtelen metszés. Két fémcsat nyoma.

A kötés díszítéséhez használt görgető (4. ábra):

1. 90×9 mm Kandeláber-görgető, ferdén elhelyezett dobbal, mögötte két ütővel. Szintén a korai időszak – 1524–1550 – igen kedvelt görgetője (83 kötés).

Bélyegző:

a. 25×10 mm Virágtő (l. az előzőnél), itt gótikus ruta veszi körül.

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon: „Ex libris Felicis Goswileri”.

Gosswiler (Gossweiler), Felix (1657–1689), lelkipásztor Zürich környékén.

2. Az előtábla kiragasztott előzékén: „Nicolas Wild”, a többi szöveg olvashatatlan. (Nikolaus Wildről nem sikerült eddig semmit kideríteni.)

3. A címlap verzőjén pecsét: gróf Vigyázó Ferenc könyvtára.

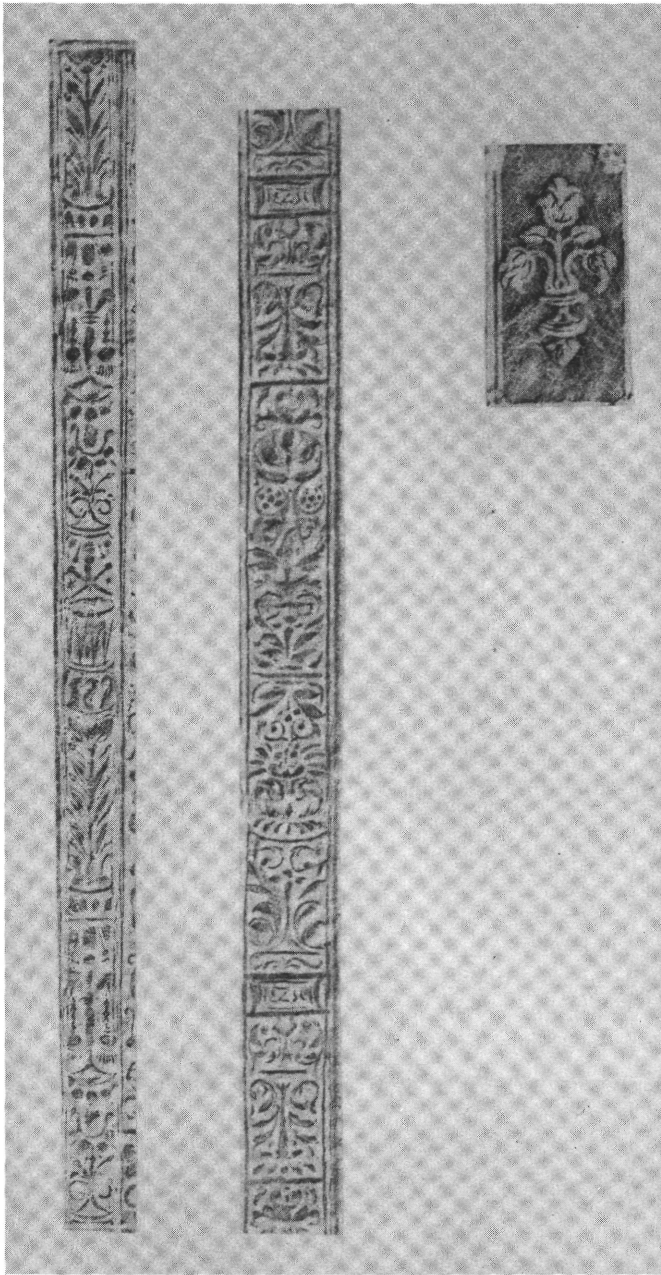
II. Balthasar Mahler-műhely¹²

Id. Balthasar Mahler (1484–1585) szintén német földről származik, a Schwarzwaldban fekvő Villingenből. A svájci königsfeldeni ferences kolostor szerzetese volt, majd a reformációhoz csatlakozott. Részt vett mindkét Kappelerkriegben, ezért megkapta a zürichi polgárjogot. Zürichbe jöve könyvkereskedő és könyvkötő lett. Harmadik felesége id. Christoph Froschauer bátyjának, Eustach Froschauernek az özvegye volt.

Ifj. Balthasar Mahler 1573-ban átvette nagyapjától a Froschauban (ma Zürich egyik utcája) lévő könyvkötőműhelyt (minden szerszámával, papírokkal 446 fontért, tanúként ifj. Christopher Froschauer szerepelt), de hamarosan Elzászba költözött.¹³ Minden bizonnyal magával vitte a könyvkötőfelszerelést, mert 1569 után nem találkozunk a ő díszítőmintáival zürichi kötéseken. Ezek szerint tehát a két műhely nagyjából egyidejűleg működött, Mahler a Froschauer-kiadónak is dolgozott, de saját hasznára is kereskedett. Lényegesen kevesebb szerszáma volt, és az előző műhelyhez képest kisebb kapacitású, eddig 110 kötetet vettem számba. Összesen hat görgetője volt, közülük az egyik hasonlít az előző csoport dobos kandeláber-görgetőjére, de itt a dob függőlegesen van elhelyezve (5. ábra). A vadászjelenetes-csoport 1523-as évszámmal jelzett kandeláber-görgetőjét Mahler 20 kötésén találhatjuk meg. A fentebb, az MTAK Ant. 704 és Ant. 838 jelzetű könyv kötéseinek virágtő bélyegzőjét is megtalálhatjuk néhány kötetben a Mahler-féle dobos-görgetővel együtt.

¹² Einbandforschung, Heft 6/April 2000, 17–18. (ábra a teljes görgető-bélyegzőkészletről)

¹³ Josua Mahler (1529–1599) feljegyezte a család történetét: ZBZ, Ms. E 48, 199–314. Kivonatolag megjelent: Zürcher Taschenbuch 1885. 123., 1886. 125.

5. ábra. A Balthasar Mahler-műhely

Mahler egyetlen egyesbélyegzője – szintén egymagában vagy gótikus rutaindával – Zürichben egyedülálló, sőt egész Svájcban ritkán használatos. Nem a megszokott formájú virágtövet találjuk itt: egy vázából kihajló tulipánt. A két műhely együttműködésének módja – adatok híján – még nem teljesen tisztázott. Elképzelhetőnek tartom, hogy elsősorban a Froschauer-kiadó számára készített kötéseknel használta annak görgetőit ill. bélyegzőjét, míg saját vevőinek inkább a maga készletével díszítette a kötések. Mahler egyébként valamivel gyakrabban használta a barna borjúbőrt, mint a másik műhely. Igaz, ez a kötető személyétől is függött: igényesebb megrendelők – mint pl. a nagy könyvtárral rendelkező Rudolf Gwalther – gyakrabban kérték a finomabban kidolgozott borjúbőr kötetést. – Mahler-műhelyben készült kötetést eddig nem találtunk a MTAK-ban.

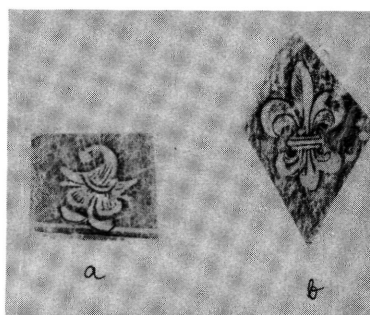
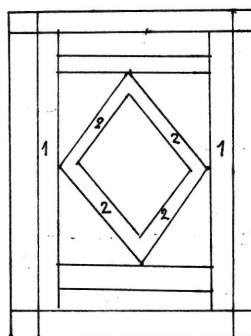
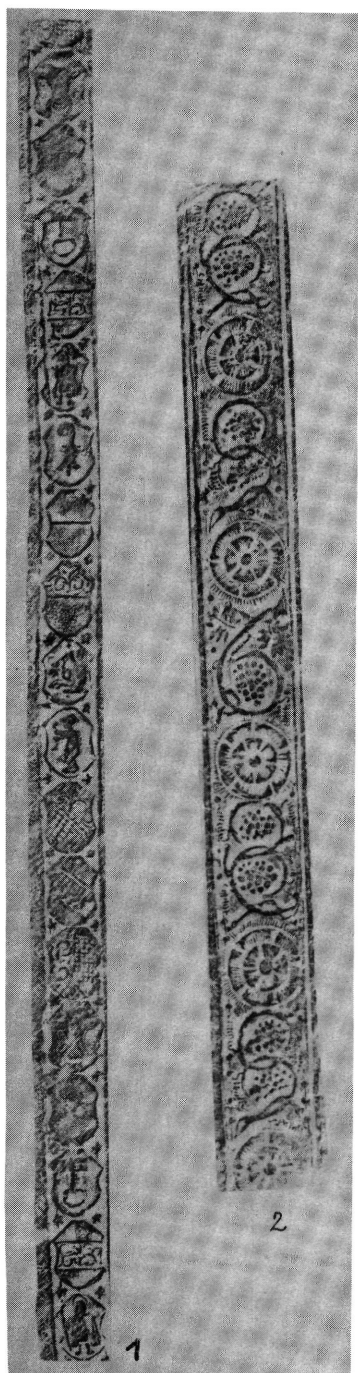
III. Gregor Mangold-műhely¹⁴

A Konstanzból származó egykori premontrei szerzetes, Gregor Mangold (1498–1575 vagy 1576) 1548-ban költözött Zürichbe. A Froschauer-kiadó üzletvezetőjeként dolgozott, de teológiai és történeti munkákat is írt (pl. Konstanz város krónikáját), ezen kívül könyvkötőként is ismert volt. Többek között Theodor Bibliander Apokalypsis-magyarázatát fordította le, és a kézirat végén olvasható bejegyzés szerint ő maga kötötte be: zürichi Zentralbibliothek (a továbbiakban ZBZ) Ms. Car D 70, utolsó oldal: „... transscripsit et ligavit Gregorius Mangoldus, 1549”. A Carolinum könyvtára egykorú katalógusának egyik bejegyzése alapján (ZBZ Ms. Car XII 5, p. 165v.) sikerült még néhány kötetet azonosítani, melyet biztosan Mangold kötött be, így eddig ez a legmegnyugtatóbban körülhatárolható műhely. 12 görgetőjének és 7 bélyegzőjének stílusa igen változatos, némelyik még gótikus örökségre vall, mások a Zürichben ill. Svájcban ismert stílusirányt követik. Egy görgetője – négy különböző, fülkében álló emberpárt ábrázol – kétségtelenül inkább Konstanz környékéről való. Az egyik görgető már 1538-ban előfordult néhányszor a vadászjelenetes-csoport némely görgetőjével együtt. Kétségtelen tehát, hogy Mangold is együttműködött ezzel a műhellyel. Figyelembe véve Mangold sokirányú ténykedését, feltételezhető, hogy az eddig regisztrált 50 kötet, mely a Mangold-műhely szerszámaival készült, csak kis részben lehet saját keze munkája. Minden bizonnyal több könyvkötő ill. segéd működött ott. Mangold halála után a görgetők egy részét a Schweizer-műhely vette át, némelyik a 17. század elejéig használatban volt.

E műhelyből is került egy példány a MTAK-ba: az 542.521-es jelzetű könyv: WALTHER, Rudolf: *In D. Pauli apostoli epistolam ad Romanos homiliae*. Zürich, Froschauer, 1566. Ezt már Rozsondai Marianne 1987-ben a *Gutenberg Jahrbuch*-ban ismertette, nagyon helyesen felismerve a kötés zürichi eredetét, csupán a könyvkötő neve nem volt még számára ismeretes.¹⁵ (6. ábra)

¹⁴ Einbandforschung, Heft 6/ April 2000, 17–21. (ábra a teljes bélyegző-görgetőkészletről)

¹⁵ ROZSONDAI, Marianne: *Schweizerische Ledereinbände in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. = Gutenberg-Jahrbuch 1987. 311–312.

6. ábra. MTAK 542.521 (79%-os kicsinyítésben)

IV. Schweizer-műhely¹⁶

Michael Schweizer fia, Jörg Schweizer (1533 előtt–1613) is könyvkötő volt, később a Grossmünsterben sekrestyés. Id. Balthasar Mahler lányát vette feleségül. Az ő fia, Hans Schweizer (1588–1619) is folytatta a családi hagyományt. A műhely görgetőinek és bélyegzőinek használata alapján megállapítható, hogy önállóan kb. 1565 és 1596 között működött, tehát nagyjából a vadászjelenetes-csoport és a Mahler-műhely megszűnte után vette át azok szerepét. A vadászjelenetes-műhely után a legnagyobb kapacitású lehetett, eddig 150 itt készült kötést ismerünk. Apa és fia valószínűleg a Froschauer-kiadó vezetőivel is hasonló bizalmi kapcsolatban állt, mint Michael Schweizer. Ez nem csupán a könyvterjesztés, papírbeszerzés és egyéb műszaki dolgok területét érintette. 1589-ben például Johann Jakob Fries, a Carolinum könyvtárosa, Hans Schweizert kérte meg, járjon közbe Robert Cambiernél, a kiadó új tulajdonosánál, hogy – a régi szokást követve – ő is juttasson minden új kiadványból egy-egy példányt a könyvtárnak. (ZBZ Ms. Car XII 5, f. 191r).

Itt is tapasztaljuk, hogy olykor-olykor más műhelyek díszítőszerszámait is használták. A vadászjelenetes-csoport, illetve Mangold néhány görgetője halála után, az akkor már Hans Schweizer vezetése alatt álló műhely kollekciónak gazdagította. Érdekes módon az (alábbi egyik kötetben ábrázolt) egyik görgető kis változattal mindkét műhelyben megvolt, Mangold halála után a Schweizer-műhelyben felváltva használták mindkettőt. Az eddig ismert kevés zürichi középlemezes kötés e műhelyből való: egy arabeszk mintájú lemezes kötés és három kötés mandorlaalakú Jael- illetve Judit-lemezzel.

Az MTA Könyvtárában a következő három könyv kötése származik ebből a műhelyből:

MTAK 543.169 (=VD 16 W 1052)

WALTHER, Rudolf: *D. Matthaeus evangelista. Rodolphi Gualtheri Tigurini homiliarum in Evangelium Iesu Christi secundum Matthaeum. Pars prima, continens capita priora XIII*. Zürich, Christoph Froschauer 1583.

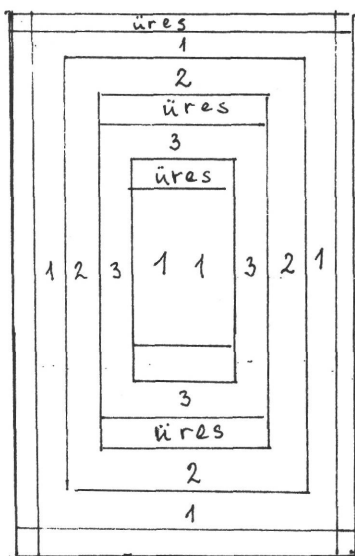
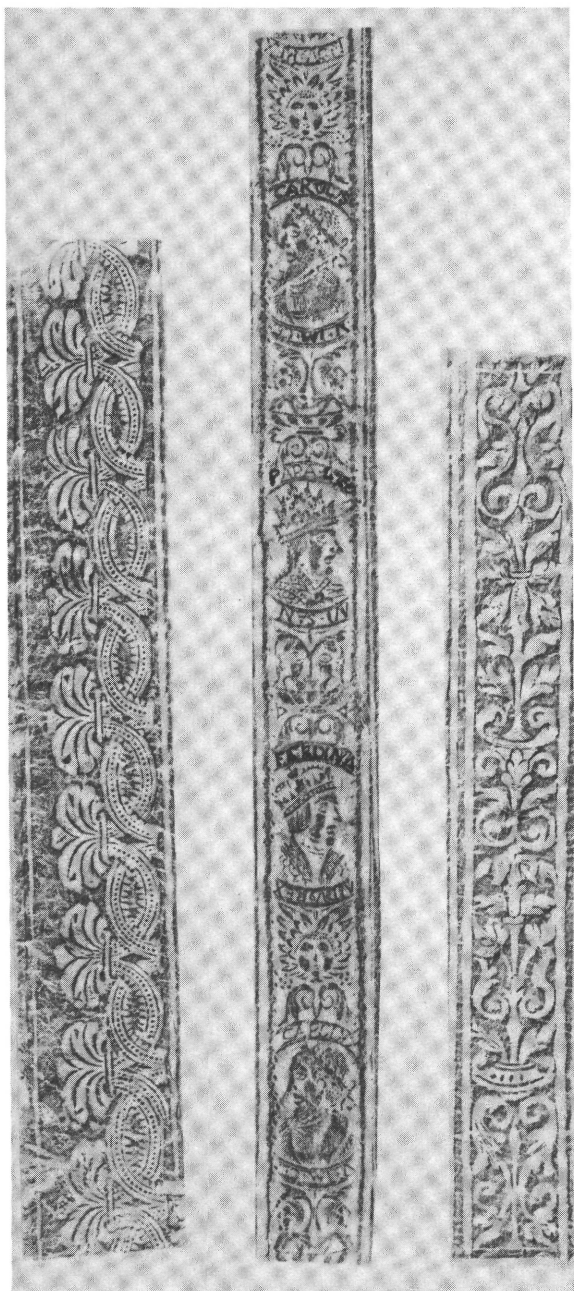
A kötés mérete: 345×210 mm.

Öt bordás, világos disznóbőrrel bevont, három oldalán srégelt fatáblás kötés, színtelen metszéssel. A két fémcsat közül az egyik elveszett. Az előzéklapon látható vízjegy reneszánsz címerpajzsban püspökbotvéget ábrázol, hasonlókat Bazelban használtak, a figura neve Bazel-bot (Baselstab, bâton de Bâle, crosse de Bâle) és Bazel címerének is jele.¹⁷

E kötetben három görgetőt láthatunk (7. ábra):

¹⁶ Einbandforschung, Heft 7/Október 2000, 9–12. (ábra a teljes bélyegző-görgetőkészletről)

¹⁷ TSCHUDIN, W. FR.: *The ancient paper-mills of Basle and their marks*. In: *Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia – or collection of works and documents illustrating the history of paper*. Ed. E. J. LABARRE. Bd. 7.– Továbbá: HEITZ, Paul: *Les filigranes avec la crosse de Bâle*. Strassburg, 1904.

7. ábra. MTAK 543.169 (90%-os kicsinyítésben)

1. 16 mm Német palmettasor kettős ívelésű alsó résszel.

2. 124×14 mm Uralkodók profilban, ornament és szárnyas angyalfej között (Haebler II 267,16)¹⁸: CAROLV9*. IMP[erator] – PAPA LEO /VI. SAN[ta] – FERDINAN/DV9* R[ex]. – Az 9*: eredetileg a latin „-us”-végződés rövidítési jele, itt helytelenül csak az „s” helyett használta a görgető metszője (természetesen kisebb méretben, mint ahogy a jelen szövegben a számjegy mutatja). – A Schweizer-műhely 81 kötetén találkoztam ezzel a görgetővel.

3. 13 mm ornamentális görgető.

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon: „Ex libris Joannis Henrici Stadleri.”

Stadler, Hans Heinrich (1607–1665), lelkipásztor Zürichben és környékén.

2. A címlapon alul: „Liber Samueli Szili mpr.”

MTAK 543.170 (=VD 16 W 1040)

WALTHER, Rudolf: *D. Ioannes evangelista. Rodolphi Gualtheri Tigurini in Evangelium Iesu Christi secundum Ioannem homiliae CLXXX*. Zürich, Christoph Froschauer 1582.

A kötés mérete: 380×210 mm.

Négy bordás, világos (ma megsötétedett) sertésbőrrel bevont három oldalon srégelt fatáblás kötés szintelen metszéssel. Két fém zárócsat nyoma látható.

Vízjegy: püspökbötvég, W–W monogrammal, valószínűleg Bazelben készült.

E kötetten három görgetőt és egy bélyegzőt láthatunk:

1. és 2. görgető megegyezik az előző kötés palmettás, ill. uralkodói-görgetőjével

3. 156×19 mm Salvator, 1550-es évszámmal. (Hasonló Haeblernél II 35, 5.) C(H)RIS/TUS (?) IE/SUS – SANT IOH/ANES – KUNI/G DAVID – S. PAU/LUS 1550¹⁹

Bélyegző:

a. kis levél

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon: „Joh. Wilperti Tobleri VDM 1690”

Tobler, Johann Wilpert (1668–1729), lelkipásztor Zürich környékén. Járt Németországban és Angliában.

2. Alatta: „Joh. Henrici Wunderlichii VDM 1730.”

Wunderli(ch), Hans Heinrich (1697–1753), lelkipásztor Zürichben és környékén

3. A lap alján: (részben olvashatatlan) „...dem 19 mey 1639.”

4. Ez alatt: „Samueli Szili mpr.”

MTAK 543.171 (= VD 16 W 1044)

WALTHER, Rudolf: *D. Lucas evangelista. Rodolphi Gualtheri Tigurini in Evangelium Iesu Christi secundum Lucam homiliae CCXV*. Editio tertia prioribus longe emendatior. Zürich, Christoph Froschauer 1579.

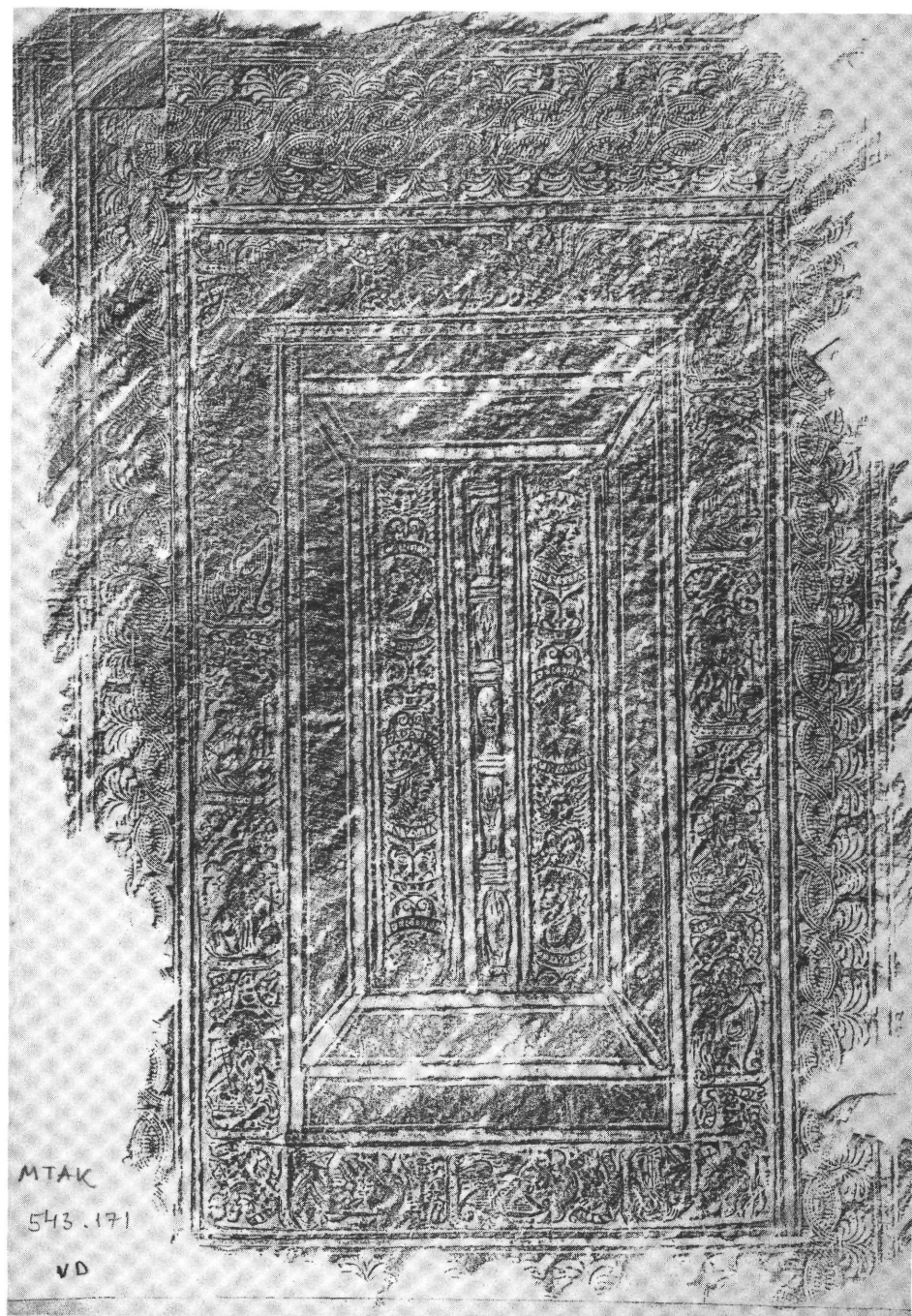
A kötés mérete: 330×210 mm.

Négy bordás, eredetileg világos – mára megsötétedett – sertésbőrrel bevont, kifelé srégelt fatáblás kötés. A fémcsatok elvesztek. A metszés festetlen.

Vízjegy: nagy Zürich-címer. Sem Piccardban, sem Briquet-ben nem található.

¹⁸ HAEBLER, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts*. Unter Mitwirkung von Ilse Schunke. Bd. 1–2. Leipzig, 1928–29. /Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 41–42./ Bd. 2. 267,16.

¹⁹ Ennek a görgetőnek szövegét az Einbandforschung Heft 7, 9. oldalán tévesen közöltem.

8. ábra. Schweizer-mühely. MTAK 543.171 (330×210 mm)

E kötés díszítése is a Schweizer-műhelyben készült: a palmettás, a Salvator és az uralkodói görgetőn kívül egy aránylag ritkán használt görgetőt is láthatunk, de csupán az előtábla közepén (8. ábra.):

7 mm: 4 bambuszrügy egymás fölött.

Bejegyzések, tulajdonosok:

1. A címlapon: „Joh. Wilperti Tobleri VDM 1690.”
2. Alatta: „Joh. Henrici Wunderlichii 1730.”
3. Alul: „Liber Samueli Szili mpr.”

Az MTAK 543.172 jelzetű kötete tartalmilag ugyan ide tartozik (WALTHER, Rudolf: *In priorem D. Pauli apostoli ad Corinthos epistolam homilia* és *In posteriorem D. Pauli ad Corinthos epistolam homiliae*. Zürich, Christoph Froschauer 1578), de minden kétséget kizáróan Bernben kötötték.²⁰ Első tulajdonosa, Emanuel Hermann 1577-től Bernben és annak környező községeiben volt lelkipásztor. Az őt követő tulajdonosok – Daniel Tomsor (?) 1637, Johann Konrad Brugger 1678 – sem Zürich környékén szolgáltak (a zürichi lelkipásztorok jegyzékében nem szerepelnek), így feltehető, hogy utolsó tulajdonosa, Szili Sámuel ezt a kötetet Bernben szerezte meg azért, hogy a birtokában már meglévő Walther-homiliákat kiegészítse.

Ugyanide tartozik az MTAK 543.165 jelzetű kötete (WALTHER, Rudolf: *In prophetas duodecim, quos vocant minores, Rodolphi Gualtheri Tigurini homiliae*. Editio tertia prioribus longe emendatio. Zürich, Christoph Froschauer 1572. = VD 16 W 1112). Kötésének mintája sem Zürich, sem Bern általam eddig ismert kötéseivel nem mutat rokonságot, de még másik négy példányon regisztráltam (ebből három a ZBZ állományában van), Haebler-nél nem található meg. Különösen Salvator-görgetője igen szép munka, a többi kötet bejegyzései alapján mégis úgy vélem, hogy berni műhelyből származik. Az MTAK 543.165 tulajdonosai közül kettő a korábban ismertetett 543.170 és 543.171 kötetekben már szereplő Johann Wilpert Tobler VDM 1690, illetve Heinrich Wunderlich 1730, akik Zürich és környékén működtek. Az első tulajdonosbejegyzés azonban: „Ex libris Petri Celeris sum. Anno 1587 10. 7tembris” nem zürichi személy, róla eddig semmit sem sikerült kideríteni. A legutolsó bejegyzett tulajdonos viszont – és ez fontos számunkra a fenti összefüggésben – ismét Szili Sámuel – itt végre legalább évszámmal: 1801. A korábbi tulajdonosok lakhelye alapján feltételezhető, hogy Szili e kötetet is Zürichben vásárolta vagy kapta. Sajnos minden eddigi fáradozásunk ellenére sem sikerült Szili Sámuelről pontosabb adatokat találni. Feltevésem szerint pápai vagy debreceni – esetleg erdélyi – teológus diák volt, Svájcban való tartózkodása 1801-ben bizonyított, a peregrinációs szokások szerint akkor kb. 20-21 éves lehetett.

²⁰ LINDT, Johann: *Berner Einbände. Buchbinder und Buchdrucker. Beiträge zur Buchkunde 15. bis 19. Jahrhundert*. Bern, 1969. 86–87.

V. A. L. Salvator-görgető műhely²¹

Ez is a kis kapacitású műhelyek közé tartozik. Eddig 40 itt készült kötést találtam a zürichi Zentralbibliothek állományában. A kötetek bejegyzése alapján a műhely működése 1566–1586 közé tehető. – Az MTAK-ban eddig nem találtunk ilyen kötést, arról sincs tudomásunk, hogy más magyar könyvtárban előfordulna (ha mégis valahol felbukkanna egy példány, hálás lennék a közléséért!). Mégis érdemesnek találom ismertetni, mert e műhelynél különösen világosan látható a zürichi és bázeli könyvkötészet egész századon végigvonuló kapcsolata, valamint a zürichi műhelyek egymással való együttműködése.

Tulajdonosának vagy vezetőjének személyéről semmit sem tudtam kideríteni, ezért is a leggyakrabban használt és legjellegzetesebb görgetőjéről neveztem el. Az A.L. kezdőbetűk feltehetőleg a görgető metszője nevének kezdőbetűi. Összesen kilenc görgetőt és három bélyegzőt használtak. Ezek közül öt görgető és két bélyegző minden bizonnyal zürichi eredetű, a többi Bázelen is használatos volt. Azt még nem sikerült kideríteni, hogy ezen utóbbi szerszámokat 1566 körül – amióta zürichi kötéseken feltűnnek – ennek a zürichi műhelynek eladták-e vagy esetleg egy bázeli könyvkötő hozta-e magával, aki aztán itt, Zürichben dolgozott velük.

Minden bizonnyal zürichiek a következő görgetők (9. ábra):

1. 180×20 mm Salvator-görgető: Salvator: DATA EST/ MICHI O – János: ECCE A/GNVS DE (A.L.) – Pál: APPARVI/T BENIN – David: TE FRVC/TV VENT (A.L.) (Mindegyik „N” tükörfordítottan van metszve.) – Eddig 20 kötésen találkoztam a görgetővel 1566–1585 között. Ezt a görgetőt néhány kötetben a Schweizer-műhely uralkodói és a palmattás görgetőjével együtt is láthatjuk.

2. 175×16 mm A négy evangélista szimbólumokkal, oválisba foglalva, köztük levéldísz: SANT MAT/HEVS EWA – SANT MA/RCVS EW – SANT LV/CAS EWA – SANT JOH/ANNES EW. Eddig 26 kötésen találkoztam a görgetővel, 1566–1585 között. E két görgető stílusa teljesen megegyezik, bár itt az A.L. iniciálé nem szerepel, mégis úgy vélem, ugyanazon metsző munkája.

3. 17 mm Német palmattás görgető. 21 kötésen található, 1566–1585 között.

4. 10 mm Fonadékdísz. Eddig 7 kötésen találtam, 1556–1586 között. Ezt a görgetőt a vadászjelenetes-görgető műhelyének Venus-görgetőjével együtt is használták.

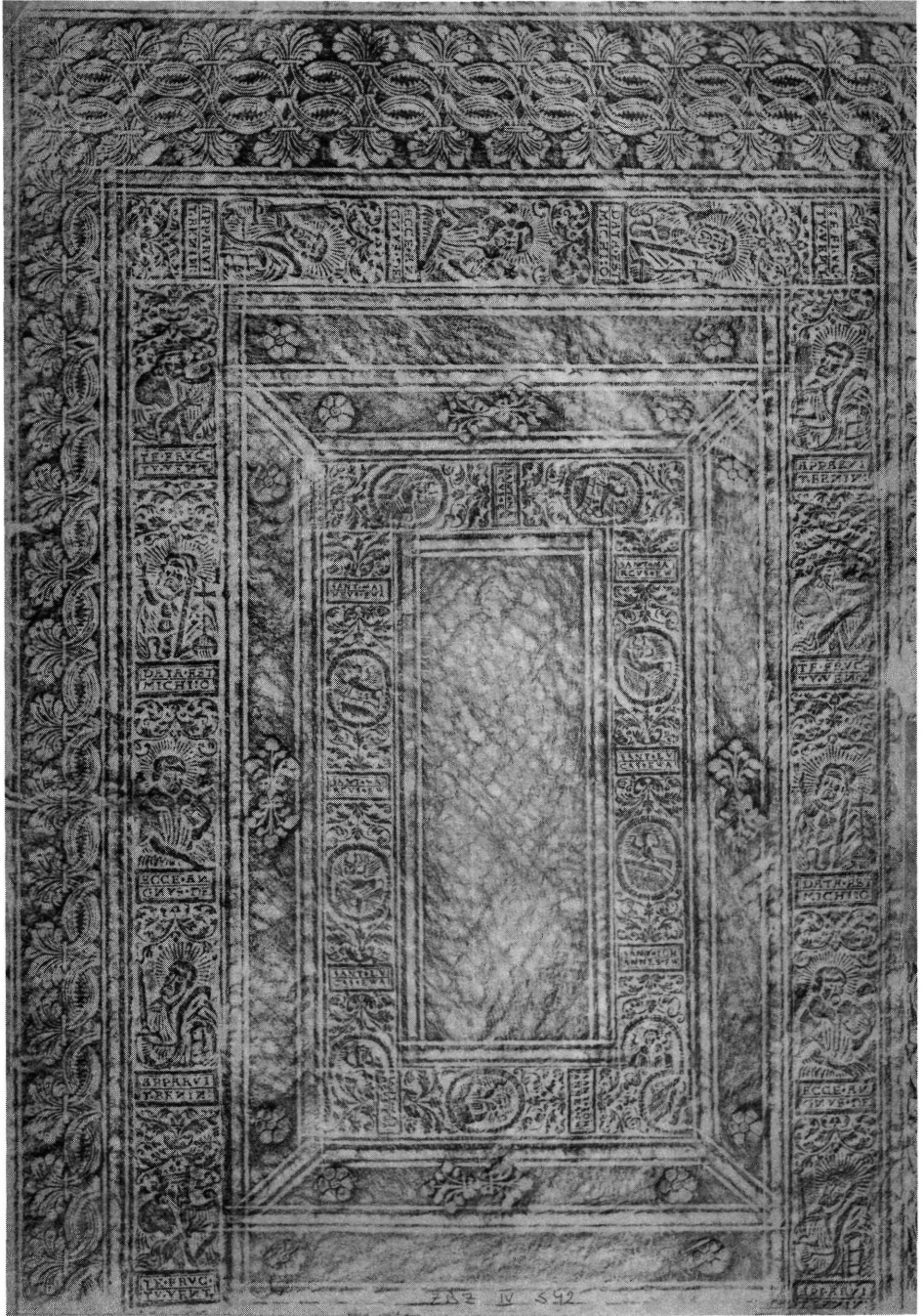
5. 183×12 mm Négy tudós (reformátor) feje oválisban levéldísz között: CARO(lus) – JOHA(nnes) [Calvin vagy Hus] – ERAS(mus) – PHIL(ippus) [Melanchthon]. Eddig három kötésen találkoztam a görgetővel, mindegyikben Froschauer-nyomatvány van.

Két bélyegző:

a. 13×12 mm Virágto – 19 kötésen található, 1567–1578 között – de 1567 előtt gyakran használják a vadászjelenetes-görgető műhely kötésein. Mivel párhuzamos felhasználására nem találtam példát, valószínűnek tartom, hogy 1567 után teljesen e műhely tulajdonába ment át.

b. Hatleveledű rozetta. 22 kötésen található, 1563–1586 között.

²¹ Einbandforschung, Heft 8/April 2001, 9–12.

9. ábra. A. L. Salvator-műhely. Zürich, Zentralbibl. IV. S 42

10. ábra. Zürich, Zentralbibl. IV. S 43

Bázeli provenienciájú minták:

1. 155×20 mm Öt labdázó fiú. – Eddig tizenkét, 1541–1575 között készült kötésen találtam a zürichi Zentralbibliothek állományában. Ezek közül kettő még Bazelban készült, de a négy kéziratot (H. Bullinger 1573–1574-ben Zürichben írt krónikáit), és még hat nyomtatványt már biztosan Zürichben kötötték be. Ilse Schunke szerint e görgető terve is Urs Graftól származik.²² A görgető a 16. század második negyedében Bazelban igen kedvelt volt, különböző görgetőkkel együtt használták. Zürichbe 1567 után kerülhetett, olykor a Schweizer-műhely bélyegzőjével együtt is használták.

2. 127×12 mm Lombdíszes görgető. – Eddig 12 kötésen található, ebből három Froschauer-nyomtatvány, négy zürichi kézirat. 1542-ben Bazelban, 1563–82 között Zürichben használták.

3. 147×17 mm Két puttó madárral, négyszögben, köztük maureszk-dísz és egy évszám: 1523. Az évszám a puttókhöz képest fejjel lefelé van bevésve. Előfordul öt köteten, 1523–1563 között. Ezek közül két kötés minden bizonnyal Bazelban készült, kettő eredete bizonytalan (mindkettő bázeli és zürichi nyomtatványok gyűjteménye és a kísérő görgető itt is, ott is előfordul, s ez a vadászjelenetes-görgető műhelyének egyike), csupán egy 1563-ban Leidenben nyomtatott könyvről (ZBZ IV S 43) állapíthatunk meg minden kétséget kizáróan, hogy Zürichben kötötték. A ZBZ állományában legkorábban előforduló mű a puttós görgetővel egy 1499-ben Velencében nyomtatott könyv (ZBZ Ink 113), mely valószínűleg az 1531-ben elhunyt Ulrich Zwingli tulajdonában volt, kötési ideje tehát 1523–1531-re tehető. (Amint láttuk, Zwingli számára más könyveket is köttettek Bazelban, l. 8. jegyzet.) Annyi bizonyos, hogy a görgető már korán ismeretes volt Zürichben, mert a fentebb említett Hans Murer szerszámai között találunk egy görgetőt, amely kétségtelenül ennek mintájára készült, kissé ügyetlen utánzás, igaz, csak egy puttóval, de az évszám – 1523 – is megegyezik. Az évszámot ugyan fejről a talpára állították, de közben a metsző egy másik hibát követett el: a „2”-es számot tükörfordítottan helyezte el.

4. 55×11 mm S-formájú idomok, váltakozva tükörfordítottan, köztük egy fedeles tál. Előfordul 6 köteten, 1541–1544 közt Bazelban, 1565–1578 közt Zürichben.

Bélyegző

a. 22×13 ill. 45×23 mm Absztrakt virágtő gótikus ruta közt vagy anélkül. Előfordul 8 köteten, ebből négy kézirat, 1523–1577 között. Ez a bélyegző minden bizonynyal a puttós görgetővel együtt került Zürichbe.

A két csoport – zürichi és bázeli eredetű – görgetőit némelyik köteten közösen használták. A tulajdonképpeni hidat a két csoport között azonban a bélyegzők jelentik, s azok elhelyezési módja. Igaz, ez nem vall túl nagy fantáziára, de talán a műhely jellegzetességének tekinthető. A 9–10. ábra jól illusztrálja az elmondottakat.

Mindkét kötés Aquinoi Tamás Lyonban (1563 ill. 1567-ben megjelent) munkáját borítja, jelzetük ZBZ IV S 42 és ZBZ IV S 43. Nagyméretű könyvek 370×250 ill. 350×230 mm. A IV S 42 jelzetű könyvön a zürichi eredetű mintákat, IV S 43-ason pedig a bázeli eredetű görgetőket (középen az ottani bélyegzővel) láthatjuk. A kötés mintájának felépítése és a görgetős keretek között körbefutó üres sávban felhasznált egyesbélyegzők mindkét kötésen egyformák, a zürichi csoportból valók.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy egy aránylag kis kapacitású, rövid ideig (20 éven át) működő műhellyel állunk szembe, amely véleményem szerint egy

²² SCHUNKE, Ilse: *Studien, i. m.* 4–5., Abb 2.

Bázelből Zürichbe települt könyvkötő tulajdonát képezte, aki a Schweizer-műhellyel szoros kapcsolatban állt, vagy esetleg annak megbízásából dolgozott részben önállóan. Talán a továbbiakban sikerül még tisztázó adatokat találni.

A fenti műhelyek nagyjából már körvonalazható működése természetesen még sok tisztázandó kérdést vet fel, több éves kutatást igényel. De van néhány adatunk más könyvkötőkről is. A 16. század utolsó harmadában tűnik fel Konrad Haller (*1550), fia Hans Felix (1572–16??) valamint unokája Hans Konrad (1604–1649), mindhárman könyvkötő és könyvkereskedőként jelennek meg a városi aktákban, mindhárman a Saffran-céh tagjai. Konrad Haller többször lép fel Hans Schweizerrel közösen panaszosként a zürichi városi tanácsnál, jogtalanul működő könyvkötők ellen.²³ A leginkább támadott személy Jakab Breitenstein volt, akitől eddig nem találtam kötést a zürichi Zentralbibliothek állományában. Egy családtörténeti adatokat tartalmazó kéziratban feljegyezték róla, hogy 1605-ben Zürich polgára volt, nyomdászként működött.²⁴ A Haller-műhely az eddigi adatok alapján valószínűleg a Schweizer-műhely örökébe lépett és a 17. század első harmadában is működött. (E műhely anyagából is sokat gyűjtöttem már, ennek feldolgozását tervezem a közeljövőben.) Előfordult az is, hogy valaki saját maga kötötte be könyvét vagy kéziratát. Ennek szép példája Johannes Stumpf, akinek levelezéséből kitűnik, hogy *Schweizer Chronik* című két vaskos kötetre terjedő kéziratának egyik kötetét ő maga kötötte be Matthias Hirschgärtner nevű protestáns lelkész (1490–1563) segítségével 1535-ben.²⁵ A céhtörténeti forráskiadványban említik még Hans Seibold könyvkötőt 1529-ben és Ott Gudlibeck könyvkötőt 1576-ban, amikor a zürichi tanácstól letelepedési engedélyt kérnek.²⁶ Könyvkötői működésükről egyelőre nincs adatom.

Leeman-van Elck említ még egy Jörg (Georg) Blawiler nevű könyvkötőt, forrásmegjelölés nélkül.²⁷ Valószínűleg azonos azzal a Georg Blawilerrel, akinek a Carolinum könyvtárosa, Ludwig Lavater 1581-ben két könyvet ad át bekötésre. A könyvek nagy valószínűséggel azonosíthatók, dísztelen és hanyagul megmunkált pergamenkötések.²⁸

11. ábra. Andreas Hofman görgetője (56%-os kicsinyítésben)

²³ SCHNYDER, Werner: *i. m.*, Nr. 561.

²⁴ ZBZ Ms. E 53, f. 462.

²⁵ A kézirat a zürichi Zentralbibliothekban van: Ms. A 1–2. A levél megtalálható: *Hans Ulrich Bächtold – Rainer Heinrich, Heinrich Bullinger–Briefwechsel*. 6.Bd. 35–ff.

²⁶ SCHNYDER, Werner: *i. m.*, Nr. 483 (Gudlibeck); Staatsarchiv Zürich, A 202.1 (Seibold)

²⁷ LEEMANN- VAN ELCK: *Druck, Verlag, i. m.* 6.

²⁸ ZBZ Ms. Car XII 5, 165.

Külön említést érdemel Andreas Hofman, Cappel ciszterci kolostorának szerzetese. Egy kézirat (ZBZ Ms 4) maradt fenn nevével jelzett görgetője (11. ábra), továbbá egy 1531 előtti nyomtatvány-gyűjteményen (ZBZ, Zwingli M.v.K.71) két másik, a szokásostól meglehetősen eltérő görgetője (páncélos vitézek viadala). A források szerint 1531-ben ő is a Kápolnai csata áldozatai között volt. Nevét tartalmazó görgetője azonban feltűnik Balthasar Mahler görgetőjével együtt egy 1538-ban nyomtatott könyv kötésén (ZBZ, V ZZ 10–12). Egyelőre megfejtetlen rejtély, hogyan került a görgető Zürichbe, Mahler tulajdonába. Mindenesetre ez is bizonyítja a kolostori könyvkötői hagyományok továbbélését és a könyvkötő szerszámok használatának összefonódását Zürichben.

JUDITH STEINMANN

Zürcher Einbände aus dem 16. Jahrhundert in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften

In den Beständen der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in Budapest wurden unlängst sieben Zürcher Drucke aus dem 16. Jahrhundert mit Zürcher Einbänden nachgewiesen. Die Bücher sind mit großer Wahrscheinlichkeit durch Peregrinanten nach Ungarn – und durch Tausch oder Geschenk zum heutigen Standort gelangt. Mit Sicherheit haben ähnlicher Weise noch weitere Bücher Zürcher Provenienz mit einschlägigen Einbänden den Weg in die Bibliotheken der protestantischen Hochschulen, wie Pápa oder Debrecen gefunden. Diese Tatsache hat mich bewogen, neben der Beschreibung der sieben Bände auch einen kurzen Abriß der Zürcher Einbandgeschichte des 16. Jahrhunderts zu geben – soweit sie aufgrund der neueren Forschungsergebnisse bekannt ist.

Klösterliche Tradition und vor allem die aufblühende Basler Renaissance-Buchkunst haben Zürichs Buchbinderhandwerk im 16. Jahrhundert geprägt, Darstellungsart und Thematik der Rollen entsprechen dem im süddeutschen Raum üblichen Stil.

Die größte Werkstatt ist mit Sicherheit im Zusammenhang mit dem Froschauer-Verlag, Zürichs erste und berühmteste Druckerei im 16. Jahrhundert, entstanden (im Betrieb ca. 1519–68). Diese Werkstatt wird auch nach der beliebtesten hier verwendeten Rolle auch als „Jagdrolle-Werkstatt“ genannt. Hier sind drei der im Text beschriebenen Einbände entstanden. Drei weitere Einbände stammen aus der Buchbinderei von Jörg und Hans Schweizer (ca. 1565–96), einer ist in der Werkstatt von Gregor Mangold (ca. 1548–76) gefertigt worden.

Die genannten Buchbindereien – ebenso diejenige von Balthasar Mahler (ca. 1522–69) und die „A.L. Salvator“-Werkstatt (ca. 1566–86) – waren auf verschiedene Weise miteinander verbunden. Nicht selten wurden Rollen und Stempel gleichzeitig gegenseitig verwendet, oder man hat die gesamte Werkzeugkollektion der anderen Buchbinderei vermacht, z. B. nach dem Tode von Mangold tauchen seine Stempel in der Schweizer-Werkstatt auf. Dies gilt sogar für Hans Murer, den vorwiegend im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts tätigen Buchbinder (ca. 1470– ca. 1540). (Solche Zusammenarbeit der ortsansässigen Buchbindereien läßt sich auch in anderen Städten beobachten.)

Mit Hilfe der den behandelten Werkstätten beigegebenen Abbildungen sowie mit der angebenen Bibliographie wird es hoffentlich möglich sein, noch zahlreiche ähnliche Einbände in den ungarischen – und evtl. auch in den siebenbürgischen – Bibliotheken zu bestimmen.

VISKOLCZ NOÉMI

Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században¹

Bisterfeld, a nyomdáért felelős professzor

Johann Heinrich Bisterfeld 1629 novemberében érkezett két herborni tanártársával Gyulafehérvárra, hogy teljesítsék Bethlen Gábor felkérését az erdélyi akadémia létrehozásra vonatkozóan. Johann Heinrich Alsted, Philipp Ludwig Piscator és Bisterfeld ki is dolgoztak egy átfogó oktatási programot: az ötosztályos köziskolára (publica schola vagy paedagogium) hároméves teológiai vagy bölcsészeti stúdium (akadémia vagy sokkal inkább illusztris iskola) épült rá. Ezt a tervet a mindenkori főprofesszor felügyelete alatt álló nyomda által kiadandó tankönyvekkel kívánták támogatni, ahogy 1630-ban benyújtott iskolai tervezetükbe is belefoglalták:

Oportet enim typographo excudendos dare libellos scholasticos, utpote Catechesim Heidelbergensem, Grammaticae latinae et graecae compendium, Rhetoricam, Logicam etc.²

A fejedelmi nyomdáról és kiadványairól részletes képet kaptunk V. Ecsedy Judit tanulmányaiból³, ezt egészítjük ki, amikor új források alapján Bisterfeld kiadói munkásságára irányítjuk a figyelmet. A nemrég előkerült szebeni Bisterfeld-hagyatékából⁴ ugyanis a német professzor olyan tevékenységére is fény derül, amelyről korábban csak kevés adattal rendelkezünk. Ez a tankönyvkiadás, még-

¹ Készült az F 30636. számú ifjúsági OTKA-támogatásból. Itt köszönöm meg Monok István, V. Ecsedy Judit és P. Vásárhelyi Judit tanácsait, amelyeket a tanulmány elkészítéséhez nyújtottak.

² KONCZ József: *A fehérvári iskola történetéhez*. = Történelmi Tár 1884. 199–201. itt 200. A továbbiakban: KONCZ.

³ V. Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka*. = OSzK Évkönyve 1974–75. 349–421. és Uő: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete*. = OSzK Évkönyve 1978–80. 291–341.

⁴ A csomó jelzete: Nagyszeben, Állami Levéltár (Direcția Generală a Arhivelor Statului, Filiala Arhivelor Statului Sibiu) Colecție de Acte Fasciculare F. Nr. 16. A továbbiakban: Nagyszeben Lt. A jelentős forrást Monok István találta meg, neki köszönöm, hogy ezeket fénymásolatok formájában rendelkezésemre bocsátotta. A forrásról el kell még mondani, hogy háromnyelvű: német, latin és magyar. A nyomdával kapcsolatos jegyzetek nemcsak Bisterfeldtől származnak, hanem más, eddig azonosítatlan kezektől is.

pedig nem csupán Gyulafehérvárra szorítkozva, hanem a negyvenes évek második felétől együttműködésben a váradi nyomda vezetőjével – Szenci Kertész Ábrahámmal – és feltehetően a váradi iskola tanáraival. Az említett iratok egy részét Bisterfeldnek a gyulafehérvári nyomdára vonatkozó feljegyzései teszik ki 1642 és 1655 között. A legfontosabb forrás közöttük egy katalógus, felirata „Consignatio exemplarium A(nno) 1655. die 3. M.” (ez lehet március vagy május). Ezen az egy lapon 18 tételben azokat a tankönyveket vették számba az összeírók – egy, a papír sérülése miatt olvashatatlan nevű Michael és Csernátoni Pál, akik akkoriban végezték tanulmányaikat az akadémián –, amelyekből bizonyos számú példányok a rendelkezésükre álltak ezen a napon. Mivel ez nem sokkal Bisterfeld halála után (1655. február 16.) történt, talán éppen azzal összefüggésben, így az a feltételezésünk, hogy az ő gondjaira bízott tankönyveket írták össze az akadémia tanárai és diákjai. Tanulmányunk célja ennek az összeírásnak a bemutatása és értékelése.

A professzorok az 1630-ban kitűzött célt nagy mértékben megvalósították a tankönyvkiadás tekintetében, igaz ehhez húsz év kellett: a tankönyvek főbb darabjai a nyelvtanulást, különösen a latint, segítették elő, illetve Alsted katekizmusán kívül a poétika, a retorika és a logika alapjait leíró összefoglalások voltak. Ezeket finomították tovább különféle szöveggyűjteményekkel Catótól, Cicerótól, Erasmustól és Corderiustól. Kezdetben vezető professzorként Alsted felügyelte a kiadást, majd az ő halála után (1638) Piscator rendezte sajtó alá a tankönyvek egy részét⁵, míg 1642-től Bisterfeld vette kézbe – a szöveggondozás mellett – a kiadás megszervezését. Miért éppen ekkortól? A professzor 1639 őszén tért vissza Erdélybe diplomáciai megbízatásából. Egy fontos munkának állt neki: nemrég elhunyt apósa, Alsted kívánsága volt, hogy elkészítse az *Indexeket* az ő *Prodromusához*⁶. Ugyanakkor eltökélten hitt abban, hogy Erdélyt hamarosan elhagyhatja, hiszen Leidenben egy professzori állással várták az egyetemen. Azonban Rákóczi György 1641 nyarán visszautasította a távozásra vonatkozó kérelmét. Ezután vállalhatta el a nyomdával kapcsolatos teendőket. Az általunk vizsgált időszak tehát – a források alapján – az 1642 és 1655 közötti évek.

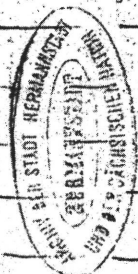
Bisterfeld feljegyzései alapján az tűnik ki, hogy 1642-től napi kapcsolatban állt a nyomdával, erről pontos költségtervek illetve számadások – úgynevezett „ratio”-k – állnak rendelkezésünkre. E számadásokban két név fordul elő gyakran, 1642-től Georg, 1646-tól Martin és Georg. Az 1642-ben szereplő Georg személye

⁵ 1636–38 között semmilyen tankönyv nem jelent meg az 1636-os Alsted-katekizmuson kívül, míg 1639–1641 között összesen hat, ebből öt biztosan Piscator kiadásában, a hatodik Bisterfeld *Logicája* volt 1641-ben.

⁶ Alsted végrendeletében ugyan Piscatorot bízta meg e feladattal, aki valamilyen okból ezt nem vitte végbe. Alsted végrendeletét Kruppa Tamás találta meg a Kemény-hagyatékban, neki köszönöm a másolatot. L. még *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1636–1655. III.* Szerk. HELTAI János. Bp. 2000., 1877. A továbbiakban: *RMNy*. A munka volumenét jelzi, hogy Bisterfeld 1641 áprilisára fejezte be az *Indexet*.

Consignatio Exim. Florin Ad 6 ss. Cir 3 M

1.	Jamur linguarum	-	793.
2.	V. J. bulam	-	775.
3.	Caes	-	807.
4.	Rhetorica	-	504.
5.	Colloq. Erasmi	-	348.
6.	Colloq. Coenarii	-	556.
7.	Oratoria	-	330.
8.	Logica	-	185.
9.	Gramma	-	359.
10.	Rudimenta	-	116.
11.	Caec-christus	-	354.
12.	Epist. Cicronis	-	891.
13.	Poetica Disc.	-	371.
14.	Instr. x vocabulor	-	793.
15.	Latium	-	658.
16.	Medulla latinitatis	-	586.
17.	Oratio Cicronis	-	936.
18.	Alphabetarium	-	15.

Consignatio | Mihály - 1655-57 |
 Paulus Grammatik |
 [Signatures]

A tankönyvek összeírása 1655-ből

találgatásokra ad okot, vagy Andreas Gregorius Schemnicensis lehetett⁷, vagy egy másik Geogról van szó. Az 1646-ban pestisben elhunyt Schemnicensist Brassai Major Márton követte, aki V. Ecsedy Judit szerint 1647-től működött a fejedelmi nyomdában⁸, Bisterfeld irataiban azonban már 1646-tól felbukkan a neve. Major – talán a szoros együttműködésnek köszönhetően – éppen Bisterfeld javaslatára kapott nemességet II. Rákóczi Györgytől 1651-ben⁹. A Georgiusként emlegetett másik nyomdász neve szerencsére azonosítható a forrásokból¹⁰, ő Mikó György, Brassai Major Márton társa, s az sem lehetetlen, hogy ő az a Georg, aki már az 1642-es *Ratió*ban is felbukkant, valószínűleg már korábban is nyomdászlegényként tevékenykedhetett. 1646 és 1649 között pontosan végigkövethetők a két nyomdásznak kifizetett összegek¹¹.

Az 1642-es feljegyzések a *Poetica* (13.), a *Grammatica* (9.), a *Catechesis* (11.) és a *Medulla* (16.) nyomdai munkálataival kapcsolatosak, de csak rövid és ötletszerűnek látszó számolgatásoknak látszanak¹². Míg Piscator *Poeticáját* és Alsted *Grammaticáját* 1642-ben, a *Catechismust* 1643-ban kiadták, a *Medullát* csak 1646-ban, de ezek szerint a tervek már 1642-ben készen lehettek rá. Részletesebben 1647. szeptember 24-től vezetett „ratio”-t Bisterfeld a következő művekre vonatkozóan: *Rudimenta* (10.), *Colloquia* (5.), *Catechismus* (11.), *Logica* (8.)¹³. A számadások érdekessége, hogy Bisterfeld aprólékosan lebontotta azokat az egyes kötetekre és az azokon belül is az egyes nyomdai műveletekre: a nyomdászok ívekként kapták a fizetséget, s plusz pénz járt a táblázatokért, például Piscator *Poeticájánál* 1642-ben ezek külön tételként szerepeltek: „Tres Tabulae unicus formae 160 d.”¹⁴.

További érdekes adatokat nyerhetünk a *Ratió*kából a nyomdai munkafolyamatokra vonatkozóan 1647–48-ból: ekkor – pontosabban 1647 október végétől – készült például az *Index* (14) Comenius *Januájához* (1). Két hetenként fizetett Bisterfeld a nyomdászoknak, akik karácsonyra készültek el az *L* jelzetű ívvel,

⁷ V. Ecsedy Judit szerint ő csak 1644-ben került a nyomda élére. L. V. ECSEDY Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári nyomda történetéhez.* = MKSz 1991. 41–61. itt 50. A továbbiakban: V. ECSEDY. Az 1635–43 közötti években nem ismerjük a nyomdász személyét.

⁸ V. ECSEDY: *i. m.* 50.

⁹ V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800.* Bp. 1999. 126. Nemesi oklevélének szövegét l. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Kiad. HERNER János és MONOK István. Szeged, 1983. /Adattár XVI–XVIII. szá- zadi szellemi mozgalmaink történetéhez 11./ 266–268.

¹⁰ Nagyszében Lt. 39. Bisterfeld írásával a következők: „Ratio inter me et Martinum Mayor et Georgium Miko typographos A. 1647. 27. Octobris”

¹¹ Nagyszében Lt. 28–31. pl. „1646. 23. Jan. Pro A et B in Logicam Georgio 280.” Két név szerepel még, Valentino és Andreae, akik pénzt kaptak, feltehetően ők voltak a nyomdászlegények.

¹² Nagyszében Lt. 15–16. A zárójeles számok a tanulmány végén közölt „Consignatio” tételei- re utalnak.

¹³ Nagyszében Lt. 38–42.

¹⁴ Nagyszében Lt. 15.

~~...~~
 in es ma ... *Marinum Major*
 2 *Georgianulitico* . 17. *pagina* 10.
 A. 16. 47. 27. *otobri*.
 Pro indica *Janneu convenimus*:
 pro forma unâ *Colletori* 55. n.
 Impresori 55. n. e. 6 *numeros*
 pro *Candelis* unâ *habitudinâ*:
 Item unum *curram* *lygram*,
 2 pro 6 formis *lingulis* *arum*
 unâ *metretan* *faci* *vexam* *trika*.
 4. *Xlov*.
 Anfi *Marino* per *Georgian* *Ter. Fl. X*
 pro — — — — — 2 — — — —
 liberâ A. — — — — — 1 — 60.
 In *antecapsum* *manu* *dedi*
Georgio *florens* *bras*: — — — — — 7 — — — —
 Item *dedi* pro L. A. — — — — — 2 — 1 — 10
 27. *otobri*: pro
Candelis — — — — — — — — — 6
 4. *novembri* *dedi* *Georgio*
 pro L. B. — — — — — 2 — 1 — 10.
 pro *Candelis* — — — — — — — — — 6.
 18. *Novembri*.
 Salsi pro *arum* B, C, D, E, F.
Marino — — — — — 10 — 8 — 50.
 Item pro *pro* *arum* *alibus* — — — — — 10.
 quia pro forma *peni* 85. n.
Dedi *ipf.* *florens* — — — — — 7 — 60.
unam *flor.* *rationem* *p* *o*.
Capitolo.
Georgio pro L. D. G. — — — — — 6 — 3 — 30.
Dedi *flor.* 2. X. 20:
 quia *unam* *ar* *manu* *dedi*
reforsari.
 pro *candelis* — — — — — — — — — 6.
 2. *Decembri*.
 Salsi pro *arum* G, H,
Marino — — — — — 4 — 3 — 40
 pro *impresione* F, G. — — — — — 4 — — — 20.
aidam.
 30. *Decembri*.
 Salsi *Georgio* *pro* *arum* *pro* H
 — — — — — — — — — 2 — 1 — 10
 pro *candelis* — — — — — 10. *Item*. — — — — — 4.
 Item *dedi* pro J — — — — — 2 — 1 — 10
 pro *candelis* — — — — — — — — — 4.

Bisterfeld saját kezű feljegyzései 1647-ből

de már akkor elkezdték Comenius *Januájának* az A jelű ívét nyomtatni, s attól kezdve párhuzamosan folyt a két mű nyomtatása. Az *Index* utolsó ívei *gg*, *hh*, *ii* jelzettel július 24-től kerültek sorra, míg az S jelű utolsó *Janua*-ív augusztus 20-án. A két művet tehát majdnem egy időben fejezték be¹⁵, és e feljegyzések alapján nem látszik helytállónak az a vélemény, hogy előbb 1647-ben kinyomtatták az *Indexet*, és a maradék vagy el nem adott példányokat 1648-ban hozzákötötték Comenius frissen kiadott *Januájához*¹⁶. A két művet együtt nyomtatták ugyan (hiszen Bisterfeld szándéka szerint egybe is tartoztak), de külön-külön is meg lehetett vásárolni őket. Pontosan rögzítette Bisterfeld a felhasznált papírmennyiséget is, amit Vízaknai Györggyel¹⁷ számolt el: 1647. augusztus 31-én, október 17-én, december 17-én, 1648. március 21-én, június 12-én és augusztus 6-án kapott tőle minden alkalommal 18 rizsma papírt 45 florenusért¹⁸. S aztán 1648. szeptember 1-jén új mű került a pré-lumra: Alsted *Latium in nucéja* (15). Ha nem is ilyen részletesen, de 1646-ban a *Logica*¹⁹ (8), 1647. első felében a *Rudimenta*²⁰ (10) és 1649-ben a *Rhetorica*²¹ (4) illetve 1651-ben a *Vestibulum*²² (2) kiadása is nyomon követhető.

A megrendelt tankönyvekből a példányszámok különbözőek voltak, így 1647-ben ezt jegyezte föl Bisterfeld: *Colloquia* 1000 (6), *secunda Colloquia* 500 (5), *Catechismo* 900 (11), *Logica* 500 (8)²³, de nem szabad elfelejteni, hogy ezek közül egyeseknek, például a *Logicának* már a többedik kiadása volt, a katekizmus pedig nemcsak a diákok körében volt kelendő, hanem a gyülekezetekben is, ez lehet a magyarázat a nagy különbségekre a példányszámokban.

A könyvek eladása és a bevételek összegyűjtése részben Bisterfeldre, részben a nyomdászokra hárult. 1641 decemberétől rendszeresen előfordulnak olyan adatok, hogy a könyvek eladásából mennyi bevétel származott: „Accepi ex sano Rhetorices 3 flor., 44 pf. Auß dem Cathecismus, Accepi ex sano catechismi 1 flor., Ex sano Rudimentam flor 1 ½.” Az iratok között található még egy kétoldalas összeírás „Pro impressione” címmel, amely mind a 18 tankönyv mellett feltünteti, hogy hány kiadásban jelent meg illetve hogy mennyi bevételük volt az adott könyv eladásából²⁴. Így például Alsted *Catechismusa* háromszor is kiadásra került (Pro Catechismo 3 evulgato)²⁵, mindannyiszor 8 florenus bevétel volt belőle, két kiadást élt

¹⁵ Nagyszeben Lt. 39–41.

¹⁶ L. az *RMNy* 2170. és 2211. tételeinek a jegyzeteit.

¹⁷ Bár Vízaknai György személyére nincs adat Makkainál (MAKKAI László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai*. Bp. 1954.), a Bisterfeld-jegyzetekből kitűnik, hogy ő a fejedelem gyulafehérvári számadója.

¹⁸ Nagyszeben Lt. 41.

¹⁹ Nagyszeben Lt. 28.

²⁰ Nagyszeben Lt. 29.

²¹ Nagyszeben Lt. 31.

²² Nagyszeben Lt. 59–61.

²³ Nagyszeben Lt. 36–37.

²⁴ Nagyszeben Lt. 93–94.

²⁵ 1642 előtt három kiadását ismerjük a *Catechismusnak*, 1635-ből (*RMNy* 1578), 1636-ból (*RMNy* 1640) és 1639-ből (*RMNy* 1764).

meg a *Grammatica* (9), az *Oratoria* (7), a *Rudimenta* (10) a *Rhetorica* (4) és a *Logica* (8). A tankönyvek eladásából 936 florenos és 60 dénárnyi bevételük volt 1654 körül²⁶. Itt azonban feltűnik, hogy a *Grammaticának* és a *Rudimentának* csak egy-egy kiadásáról tudunk ezekből az évekből. Vagyis a *Grammaticát* 1642 után is még egyszer ki kellett hogy adják, a *Rudimenta* negyedik kiadása pedig 1641 és 1646 közé esett²⁷. Hasonlóan feltételezem Bisterfeld *Logicájának* és Piscator *Rhetoricájának* újabb kiadásait, azzal a különbséggel, hogy ezekre több információ is található a forrásokban: a *Logicának* egy 1647-es számadásban 500 példányáról jegyeznek föl nyomdai kiadásokat²⁸, a *Rhetoricáról* pedig 1649-ben²⁹, azaz újabb tételekkel egészíthetjük ki a régi magyarországi nyomtatványok listáját. Ugyancsak új tétel a *Vestibulum* 1651-es kiadása, ebből ezer példány készült május és november között³⁰.

Egy 1654. március 18-án keletkezett iratban, amely szerint is Bisterfeld feladata volt a tankönyvek szétosztása illetve őrzése, feltüntették az összes addigi nyomdai költségeket:

Anno 1654. die 18. Martij institutae sunt rationes de exemplaribus Collegium
Albensis concernentibus, curae fideique p.m. Excell. Dni Johannis Henrici
Bisterfeldij commissis, perque illius fidelitatem dividendis vel conservandis.
Desiderant(ur) ex omnibus exemplaribus pro 2523 f. 10 d.
Codex expensi Cl. Dni Joh.-Henrici Bisterfeldij hic summam Conjectus

Typographis	936,60
Pro papyro	1270,00
Pro lignis Typographo	140,00
Pro vulgari oleo	10,00
Pro Clausuris	10,00
Pro oleo olivae	6,00
Pro pice	8,00
Pro pilis	2,00
Pro alutis	6,00
Pro Varijs necessitatibus	6,00
Adsunt adhuc exemplaria pro	2489,50 ³¹

²⁶ Az iraton nem szerepel dátum, de az eddigieknek megfelelően 1642–55 közötti időszakot vettem a kiadásoknál figyelembe. A kézírás egyébként megegyezik a 66. lapon található listának a kézírásával (l. 31. j.), s tartalmilag is összeillenek, így feltételezésem szerint ez az összeírás is 1654-ben keletkezett.

²⁷ Az 1640-es címlapon szerepel, hogy ez a harmadik kiadás, az 1647-esen pedig, hogy ez már az ötödik, így kellett lennie egy negyedik kiadásnak is 1641–1646 között.

²⁸ Nagyszében Lt. TXII/36.

²⁹ Nagyszében Lt. 31. Ez nem lehet azonos az ugyancsak 1649-es váradi kiadással (RMNy 2302), hiszen a forrás szerint egyértelműen a gyulafehérvári nyomdász kapott érte fizetséget: „Anno 1649 Pro Rhetorica 12. Junij Martino Typ. 300 d., Item 23. Junij 590 d., Martino pro Rhet. 300 d.”

³⁰ Nagyszében Lt. 59.

³¹ Nagyszében Lt. 66.

A tankönyvkiadás programja

A V. Ecsedy Judit által megadott számokat („a fejedelmi nyomda működése idejéből 30 tankönyv megjelenése ismeretes összesen 41 kiadásban”³²) tehát úgy módosíthatjuk, hogy 1642 és 1655 között a harminc tankönyvből tizennyolc egy kompakt oktatási program része volt, amelyek megírását, szerkesztését és kiadását az akadémia vezető tanárai vállalták magukra, ebben az időszakban főleg Bisterfeld. (Míg az 1643-as Cato-kötetet Piscator rendezte sajtó alá, a későbbiek feltehetőleg mindet Bisterfeld.) A program alapjait egyébként még 1630-ban a kollégiumi törvényekben rögzítették³³. Bennünket most a tantervre vonatkozó pontok érdekelnek: a gyulafehérvári akadémián az folytathatott teológiai vagy bölcsészeti tanulmányokat három évben, aki előbb befejezte az ötéves köziskolát. Ennek az első osztályában meg kellett tanulni latinul olvasni és írni. A másodikban a latin nyelvtan került sorra, a harmadikban a magyar-latin fordítások mellé már a latin költészet elemeit, főképp Terentius oktatását iktatták be, s elkezdődött a görög nyelv oktatása. A negyedik osztályban Cicero *Officia* című könyvével képezték tovább latintudásukat, a fordításokat és szövegátalakításokat önálló költeményekkel koronázták meg. Tovább folyt a görög nyelv tanulása és elkezdték a retorika és logika alapjait megismerni. Végül az ötödik osztályban a logika és retorika szabályait már tudni kellett használni a gyakorlatban is, és a görög nyelvtant alaposan el kellett sajátítani.

A köziskola nyelvi tantárgyai feltűnő hasonlóságot mutatnak a herborni főiskola paedagogiumában előadottakéval. Alstedék távozását megelőző évekből több nyomtatott tanterv is fönmaradt, ezek szolgálnak az összehasonlítás alapjául³⁴. Az alább közölt táblázat megengedi, hogy egy-két fontos következtetést levonjunk: mind Herbornban, mind Gyulafehérváron erős retorikai-filológiai képzettséget nyújtottak a tudásra szomjazóknak, a keresztény tanok megértéséhez és magyarázásához három fő dologra volt szükség: nyelvtanulásra, ékesszólásra és a keresztény katekizmus tanulmányozására³⁵. A nyelvi képzést illetően bár Herbornban a diákok erősebb latintudással ültek be a középiskola padjaiba, a gyulafehérvári tanterv alapján e hátrányt a magyar tanulók hamar behozták. A görögoktatás szinte párhuzamosan haladt, viszont míg a herborniak belekóstoltak a héber nyelvbe, addig a magyar deákok a héberrel csak a hároméves felsőbb tanulmányok során ismerkedtek meg alaposabban. A legfontosabb különbség mégis a rámizmus hatásában

³² V. ECSÉDY: i. m. 48.

³³ *A gyulafehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata*. Közli SZABÓ Károly. = *Történelmi Tár* 1879. 797–805., magyarul ugyanez VÁRÓ Ferencz: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 108–117. A továbbiakban: VÁRÓ

³⁴ *Index lectionum*. Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden. Abt. 171. H 994. 112.

³⁵ HOTSON, Howard: *Johann Heinrich Alsted, 1588–1638: between Renaissance and Reformation, and universal Reform*. Oxford–New York, 2000. 21. a továbbiakban: HOTSON, illetve HELTAI János: *Néhány gondolat XVI–XVII. századi protestáns iskolaügyünkről*. = CREDO, Evangélikus Műhely 1996. 3–4. sz. 25–28. itt 25.

ragadható meg: míg Herbornban a főiskola alaptörvényeibe is beiktatták a rámista dialektika oktatásának a szükségességét, és maga az *Index Lectionum* is Ramus tanainak erősségét tükrözi³⁶, addig Gyulafehérvárott óvakodtak bárhol is Ramus, de akár más kortárs pedagógiai irányzat nevét megemlíteni.

Classis	Herborn, Paedagogium	Gyulafehérvár, Publica schola
<i>Primae</i>	Dialectica Rami, Rudimenta Linguae Hebraicae, Syntagma Graeca, Cicero Orationum, Vergilius, Iscoratis	Alphabetum et lectio latina expedita, Declinationes et conjugationes, Radices lingvae latinae
<i>Secundae</i>	Rudimenta Dialecticae Rameae, Cicero, Vergilius, Buchananus	Grammatica latina, Nomenclatura latina, Variatio Grammatica inchoator, Brevissima exercitia styli latini dictantor
<i>Tertiae</i>	Grammatica Latina Philippo-Rameae, Epistolae Ciceronis, Golius	Grammaticae latinae colophon imponitor, Lectio lingvae Graecae, Rudimenta Poeseos latinae proponuntor, Terentius, Radices lingvae graecae
<i>Quartae</i>	Colloquia Corderii, Disticha Catonis, Radices lingvae latinae, Textus dominicales Graece	Rudimenta Logices et Rhetorices, Elementa Grammaticae Graecae, Officia Ciceronis et Horatius, Liber Graecus ex Novo Testamento
<i>Quintae</i>	Rudimenta Grammaticae Philippo-Rameae, Colloquia Corderii, Radices latine, Lectio Graecae lingvae	Praecepta Logices et Rhetorices, Orator Graecus et Latinus, itemque Poeta Graecus et Latinus explicator

Nézzük, hogy milyen tankönyvek használatát vezették be ehhez a programhoz a német professzorok Erdélyben. A latin nyelv alapjait Alsted és később Comenius könyvei írták le, a lexikát olyan szójegyzékek segítségével bővíthették a diákok, mint a Csaholczi–Bihari féle *Index vocabulorum* (latin–magyar szótár), Alstedtől a *Latium in nuce* (értelmező szójegyzék), s Wendelinustól a *Medulla Latinitatis* (latin kifejezésgyűjtemény magyar értelmezésekkel). Piscator a retorikát, a szónoklattan és a poétikát foglalta össze rövid tankönyvekben, míg Bisterfeld a logikát. Az oktatásban használták még Alsted katekizmusát, valamint a klaszszikus szöveggyűjteményeket (Cato, Erasmus, Corderius és Cicero). Az egységesítést a könyvek külső megjelenése is tükrözte, hiszen egy kivételével (Wendelinus *Medulla Latinitatis* 12°) mind nyolcadrét formátumban, szinte sorozatot alkotva jelentek meg³⁷.

³⁶ HOTSON: *i. m.* 21.

³⁷ V. ECSÉDY: *i. m.* 48.

Az is a gyulafehérvári oktatási programról felvázolt képhez tartozik, hogy Alsted még 1634–35-ben megjelent görög és héber–káldeus nyelvkönyveit nem adták ki többet, mindez azt a gyanúkat erősíti, hogy Alsted halála után nem folyt komoly görög és hébertanítás sem az akadémián, sem a köziskolában³⁸. Apácai Csere János, aki 1643–48 között tanult ott, erről szolt:

arra fordítám az igyekezetemet, hogy jobban tanulnám a zsidó nyelvet, melynek a tanulásához a nagytudományú Árkosi Benedek úrnak javaslása szerint már ez előtt fogtam vala, de sokra nem meheték, mivelhogy abban az időben (oh idő! oh, mostoha idő!) senki sem volt a gyulafehérvári gyülekezetben, aki ezt a szent nyelvet vagy maga tanulta, vagy tanítás által egyebekkel közlötte volna³⁹.

Az tehát feltételezhető, hogy Bisterfeld egyáltalán nem tanított sem héber nyelvet, sem görögöt ebben az időben. Hogy a felsorolt tankönyvek mellett milyenekből oktathattak még a professzorok és a tanárok a teológia és a bölcsészet felső három évfolyamában, erről kevés ismerettel rendelkezünk. Idézhetjük Tolnai Dali János esetét Patakon, aki Keckermann logikája helyett Ramusét próbálta bevezetni, de mind a tanári kar, mind az egyházi előljárók részéről heves ellenállásba ütközött, később viszont Amesius magyarázta a diákoknak⁴⁰. Bisterfeld, mint a filozófia professzora például nem csak logikát adott elő, hanem metafizikát, matematikát és fizikát, Alsted halála után pedig átvette a teológiát is. A metafizikáját kiadta 1652-ben Gyulafehérvárott – talán éppen oktatási segédanyagként szánta⁴¹ –, a teológia előadásairól pedig teológiai vizsgatételek és disputációk⁴² révén alkothatunk fogalmat magunknak. Ugyanakkor ez a két saját műve nincs a tankönyvlistán, ez is azt jelenti, hogy azon csak az alsó öt osztály tankönyveit tüntették fel.

³⁸ Érdekes, hogy Alstedék csak a héber nyelvet akarták maguk oktatni a teológiai fakultáson, és a többi nyelv (görög, káldeus) tanítására külön egy negyedik professzort tartottak szükségesnek alkalmazni az akadémián, amint azt az 1630-as programjukban kifejtették. I. KONCZ: *i. m.* 200.

³⁹ APÁCAI CSERE JÁNOS: *Magyar enciklopédia*. In: *Magyar gondolkodók 17. század*. Kiad. TARNÓC Márton. Bp. 1979. 658. a továbbiakban: APÁCAI. L. még BÀN Imre: *Apácai Csere János*. Bp. 1958. 51. A továbbiakban: BÀN

⁴⁰ ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911. 66–67. L. még Michael Halicius könyvjegyzékét, akinek tulajdonában volt egy kézirat Tolnai Dali Amesius-előadásairól (395. *Explicationes Amesianae Johannis Tolnai, in 8vo*). In: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*. Kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Szeged, 1994. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3./ 208.

⁴¹ Philosophiae Primae Seminarium ita traditum, ut omnium disciplinarum fontes aperiat, earumque(ue) clavem porrigat a Johanne-Henrico Bisterfeldio (RMNy 2415)

⁴² Gladii spiritus ignei, vivi et ancipitis, seu Sripturae(!) sacrae divina eminentia et efficientia (RMNy 2464)

További új RMNy-tételek

Három olyan tétel is található az összeírásban, amelyek ugyan nagy példányszámban jelentek meg, mára mégsem maradt belőlük⁴³:

1. Colloquia Erasmi (5.)
2. Colloquia Corderij (6.)
3. Alphabetarium (18.)

Közülük a két *Colloquia* számvetése 1647-ben készült, de a forrásokban nincs arra utalás, hogy ekkor ki is nyomtatták volna őket⁴⁴. Erasmus *Colloquiájának* a kiadására még nem volt példa Erdélyben. Igaz, a legfrissebb Erasmus-fordítás nem is olyan régen készült el Salánki György tollából⁴⁵, de a *Colloquiát* és más Erasmus-műveket általában a külföldi utak során szerezték be a peregrinus diákok. A latin nyelvkönyvnek íródott, dialógusokat tartalmazó *Colloquia* számos európai iskolában tankönyvként szerepelt a kora újkorban, és a XVII. század közepén tehát a gyulafehérvári iskolában is hivatalos tananyag lett. Ennek a párja Corderius műve, amely mint a fenti táblázatból látható, Herbornban is fontos tankönyvnek számított. Maturinus Corderius francia grammatikus volt a XVI. század közepén, Genfben tanított, s számos nyelvtankönyvet szerzett, köztük a *Colloquiorum seu dialogorum graecorum speciment* is⁴⁶. Corderius beszélgetéseinek léteznek egyébként kolozsvári kiadásai is 1697-ből és 1703-ból⁴⁷. A XVII. század közepéről pedig ismeretes olyan kiadás Európában, ahol Erasmus *Colloquiája* Corderiuséval együtt jelent meg⁴⁸.

Mindkét beszélgetésgyűjtemény az 1643-ban Piscator által szerkesztett Cato-kötetet követhette céljaiban: a latin nyelv tisztaságát megőrizni és a tudást fejleszteni. S ezt a törekvést koronázta meg Bisterfeld a két Cicero-kiadással is: 1651-ben az *Epistolarum selectarum libri tres* (12.), 1652-ben pedig az *Orationum selectarum liber* (17.) látott napvilágot a gyulafehérvári nyomdában. A fent leírt három új RMNy-tétel közül a legkevesebbet az *Alphabetarium*ról tudunk, címe szerint latin ábécés-könyv, amely a legelső osztályban szolgálhatott tankönyvként a latin nyelv alapjaiba való bevezetésre. 1648 decemberében már készen volt, mert ekkor eladtak belőle két példányt⁴⁹.

⁴³ Éppen a magas példányszámuk miatt bízhatunk a felbukkanásukban erdélyi könyvtárakban.

⁴⁴ Nagyszében Lt. TXII/36, 1650-re viszont biztosan elkészültek, hiszen Csulai György ekkor már *Colloquia*-példányokat ajándékozott a vásárhelyi kollégiumnak, l. az összefoglalást.

⁴⁵ Roterdami Rezmánnak a keresztény vitézseget tanító kézben viselő könyvetskéje. Leiden, 1627. (RMNy 1397)

⁴⁶ JÖCHER, C. G.: *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. Leipzig, 1750. I. Theil 2091.

⁴⁷ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár II.* (1473–1711. megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok), Bp. 1885. 1878 és 2156

⁴⁸ *Theophili Georgi Allgemeines Europäisches Bücher-Lexikon*. Leipzig, 1742. 326.

⁴⁹ Nagyszében Lt. 48. Bisterfeld ezt jegyzi föl: „2. Dec. 1648. accepit ... 2 Alphabeta – 18.”

Mennyire volt korszerű a tankönyvkiadási program?

Apácai 1653-as gyulafehérvári székfoglaló beszédében súlyos kritikával illette az akadémiát („ne halaszd tovább alapos megújításodat ... s holnap vagy holnapután ismét valamennyi magyar iskola fejévé leszel”⁵⁰). Bírálata szerint a tanítási módszerek és a tárgyak elavultak, a diákok elpártoltak innen. Az egyik kifogásolt elem éppen Alsted nyelvtanának az értelmetlen súlykolása volt, mert mi is a teendője az első segédtanítónak, kérdezte Apácai: „Alstedius nyelvtanát kell szorgalmasan beemléztetnie, és azt állandóan magyaráznia.”⁵¹ Valószínűleg éppen Alsted és Comenius eltérő nyelvtanítási módszereire figyeltek fel Piscatorék, amikor 1643-tól Comenius latinkönyvét tananyaggá tették⁵². Alsted a nyelvtanulás legunalmasabb módját választotta, amikor elsősorban a nyelvtani szabályok megtanulására építve grammatikát gyakoroltatott, s eztán vett elő szöveget, szemben Comeniusszal, aki a szövegből indult ki. Visszatérve Apácaihoz, az ő reformjainak a lényege, hogy a diákok lépcsőzetesen haladjanak tanulmányaikban és ne erőltessék őket a tanárok. Előbb sajátítsák el a magyar nyelvet, majd ezt kövesse a latin, a görög és a héber. Eztán léphetnek felsőbb osztályba, ahol különböző szakcsoportokhoz kérhetnek magukat. A logika, szónoklattan és grammatika nyomasztó túlsúlyát a tananyagban „a kellemes matematikai és fizikai tudományokkal” kellene ellensúlyozni.

Apácai – aki a természettudományok felé feszegette volna szívesen e szoros nyelvi-retorikai képzést – keserű véleményét tökéletesen igazolja az 1655-ös tankönyvlista. Bár Comenius nyelvkönyvei, a tanulást segítő szótárak korszerűek, Piscator és Bisterfeld művei sem kifogásolhatók a modernség tekintetében, az oktatás szerkezetének egyoldalúsága valóban feltűnő⁵³. Ekkoriban négy rektor tanított a fő professzor mellett szintaktikát, poétikát, retorikát, és logikát. Bisterfeld úgy tűnik, hogy az 1650-es években a filozófiával szemben a teológiaoktatást

⁵⁰ APÁCAI: *i. m.* 650.

⁵¹ APÁCAI: *i. m.* 651. Tótfalusi Kis Miklós szerint más problémák is voltak Alsted könyveivel: „Nemcsak az élő tudós embereknek a munkáikban, hanem a megholtaknak is kinyomtatott és világ eleibe terjesztett munkáikban megeshettek és meg is estenek afféle mendumok, melyek tőlünk megjobbítást kívánnak. Bizony a *Rudimentáiban*, mely töménteni vétekekkel volt teljes, néhol találtunk olyakra is, melyek nem az impressor által estenek, hanem az authornak valami oscitantiája miatt, melyeket is a többivel együtt corrigálnunk kellett.” L. M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Maga személyének ... mentsége*. In: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Kiad. BITSKEY István. Bp. 1982. 428.

⁵² Patakon pl. más tankönyveket használtak a latinoktatásra, erről így írt Tolnai István 1637. július 6-án Rákóczi Györgynek: „Mivel kegyelmes uram az centuriákat legáltaljabb utjának tartom én is az deák nyelvnek megtanulására. Felvették ugyan az mi Scholáinkban sok helyen, nemcsak Patakon, de azon renddel és oly hasznosan nem tudják tanítani az Scholamesterek, mint Kereszturi uram szokta.” *I. Rákóczi György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal*. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1875. 3112–3114. Az idézetben ERDÖBENYEI DEÁK János 1635-ben kiadott *Janua lingvarumátról* van szó (RMNy 1613)

⁵³ Már Bán Imre is felfigyelt erre az egyoldalúságra, a tervezeten Johann Sturm szónokképző iskolájának a hatását vélte felfedezni. L. BÁN: *i. m.* 44.

részesítette előnyben⁵⁴, így Apácai sikerrel robbanhatott be újszerű módszereivel s magyar nyelvű magyarázataival:

Bezzeg ő tudott ex necessitate virtutem et gloriam csinálni, fogja a Virgilius Georgicáját, azt kezdi fodíttatni magyarra a poetákkal, de nemhogy azok tudták volna, de az egész kollégium mesterestől együtt sem tudta volna (amicosodások voltak akkor) végbevinni. Ő azért maga foga vélek együtt hozzá, és annak alkalmatosságával physicát, astronómiát, geographiát kezd tanítani, úgy, hogy az ő Georgicáját írni és tanulni kezdék a theológiára és filozófiára járók is, Bisterfeld német nagy professornak ... nagy gyalázatjára és bosszúságára.⁵⁵

Mégis, mind Apácaival, de főleg Bethlennel szemben védelmünkbe kell venni az idézetben lekicsinyelt tanárokat, akik – Bethlen nyomán – nem tűnnek szakmájukhoz értő embereknek, holott mindig a legkiválóbb, külföldön egyetemet járt deákokat választottak ki ezekre az állásokra⁵⁶. Apácai mellett ott volt Johann Crispinus, morvaországi menekült, aki a gyulafehérvári kollégiumban tanult, majd Hollandiába és Angliába került egyetemekre, s az akadémián a logika tanítása volt a feladata⁵⁷. A másikuk Bihari Ferenc, a szintaktika tanára, szintén Bisterfeld-tanítvány, aki megjárta Hollandiát, s Csaholczi Pap Jánossal együtt kiadta az *Index vocabulorum*ot 1647-ben, azaz egy latin–magyar szójegyzéket Comenius *Januájához*⁵⁸. Apácainak az szűrhatott szemet, hogy mind Bisterfeld, mind Crispinus külföldiek voltak, és tény, hogy korábban is azok oktattak az akadémián, akik Bisterfeld tanítványaiként végeztek külföldi egyetemeken⁵⁹. A negyedik – retorikát oktató – rektor nevét nem ismerjük, talán az az Árkosi Benedek működött még ott, akit 1649-ben elmozdítottak, majd Bisterfeld és Medgyesi Pál sürgetésére még abban az évben vissza is helyezték állásába⁶⁰.

⁵⁴ L. Bethlen Miklós *Élete leírása magától*. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad. V. WINDISCH Éva. Bp. 1980. 547. „a német gallér sacrae scripturae et theologiae professor”, a továbbiakban: BETHLEN, illetve jellemző adat az 1651-ben kiadott *Beata Beatae Virginis Ars* és az 1653-as *Gladii spiritus ignei*, amelyek mindegyike református teológiai vizsgáteleket tartalmaz. Az elsőként említett mű alapján tudható, hogy 1651 második felében több alkalommal vitatták meg ezeket a tétételeket a kollégiumban Bisterfeld vezetésével.

⁵⁵ BETHLEN: *i. m.* 551.

⁵⁶ Bethlent kritika nélkül használta Bán Imre, s Apácai helyzetét megalázónak tartotta, szerinte nála képzetlenebb tanárok oktattak magasabb osztályokban. L. BÁN: *i. m.* 395.

⁵⁷ Herepei János egyébként már tisztázta Crispinust a vádak alól, l. *Crispinus János és Apáczai fehérvári mestertársai*. In: UÓ: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Apácai és kortársai*. Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1966. 531–537. A továbbiakban: HERPEI: *Adattár II.*

⁵⁸ L. BIHARI Ferenc, In: HERPEI: *Adattár II. i. m.* 538–539.

⁵⁹ A korábbi tanárok közt volt pl. az a Veresegyházi Szentyel János, aki Comeniussnál járt 1643-ban Bisterfeld megbízásából, hogy a módszereit megtanulja. 1646-ban és 1648-ban tanított az akadémián.

⁶⁰ L. ÁRKOSI Mihály Benedek, In: Herepei: *Adattár II. i. m.* 318–323. itt 321.

Kapcsolat Szenci Kertész Ábrahámmal

Váradon Szenci Kertész Ábrahám jóvoltából a gyulafehérvárihoz hasonló méreteket öltött a nyomda, és a profiljuk között is akadtak megegyezések, amennyiben főként tankönyveket és teológiai írásokat adtak ki, igaz, Váradon markánsan a puritánus szellemiségű szerzőket részesítette előnyben Szenci Kertész. Bisterfeld és az ő együttműködését tankönyvek ügyében egy 1647. január 11-i feljegyzés bizonyítja:

Mihi D. Abrahamo Szenci
Exemplaria 60 Oratoria pro 18
75 Rhetorica pro 15
60 Logica pro 15
6 Gramma(tica) pro 25
10 Medulla [olvashatatlan]⁶¹

De Szenci Kertész nemcsak átvette e könyveket nagyobb példányszámban – talán ő is árulta vagy terjesztette őket –, hanem közülük az első hármat újra ki is adta: 1649-ben Bisterfeld *Logicáját* és Piscator *Oratoriáját* illetve *Rhetoricáját*, 1651-ben pedig Alsted *Cathecismusát*. Ezt akár a váradi iskola szükségleteivel is magyarázhatjuk, ám az is szembeszökő, hogy bizonyos változások történtek a szövegekben: mind Bisterfeld *Logicájához*, mind Piscator *Oratoriájához* egy-egy függelékkel csatoltak⁶². Piscator *Oratoriájának* az új része: *Cyclognomonica oratoria in usum juventutis collecta*. Erről Szentpéteri Márton állapította meg, hogy a szöveg Alstedtől származik és az ő korábbi műveiből vették át gyakorlatilag változtatás nélkül⁶³. A *Logica* esetében a *Collatio Logicae cum Philologia, Philosophia et tribus superibus facultatibus* című újonnan hozzáadott részről azt írja Bartók István, hogy „gyanítható, hogy nem is Bisterfeldtől származik, hanem nála radikálisabb rámistáktól”⁶⁴. Nos, a radikálisabb rámista Alsted volt, ugyanis a szöveg szó szerinti átvétel az ő *Encyclopaediájából*⁶⁵. Azt Szentpéteri sem tudta eldönteni, hogy vajon ki lehetett a szerkesztő. Piscator 1647 végén visszatért ha-

⁶¹ Nagyszeben Lt. 28.

⁶² Szenci Kertész kiadványaiban nem tekinthető szokatlan eljárásnak a szövegbe való beavatkozás. Tarnai Andor is felhívta a figyelmet az előszó megcsonkítására az 1656-os *Orator Extemporaneus* (RMK II 866) kapcsán, ő Szenci Kertész Ábrahámot látja e szerkesztői módszer mögött. L. TARNAI Andor: *A váradi Orator extemporaneus*. In: *Klaniczay-émlékkönyv*. Szerk. JANKOVICS József. Bp. 1994. 365–378.

⁶³ SZENTPÉTERI Márton: *Alsted kombinatorikus szónoklattanának posztumusz kiadása Piscator Rudimenta Oratoriae-jában*. = ItK 2000. 129–165. itt 135.

⁶⁴ BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Bp. 1998. 89. A továbbiakban: BARTÓK

⁶⁵ L. ALSTED, Johann Heinrich: *Encyclopaedia septem tomis distincta*. Herbom, 1630. A „Logica” című rész harmadik sectiójának az első négy fejezetét vették át a váradi kiadásban.

zájába⁶⁶, tehát ő nagy valószínűséggel kizárható. Mivel Bisterfeld igen nagy tekintéllyel bírt Erdélyben, és Szenci Kertész más, nála megjelent tankönyvek esetében is konzultált tudományokban járatos kiváló férfiúkkal⁶⁷, így elképzelhetetlennek tartom, hogy Bisterfeld tankönyvét olyan résszel egészítette volna ki Váradon, amellyel ő nem értett volna egyet vagy egyáltalán, hogy nem maga engedélyezte volna. Sőt, Piscator *Oratoriájának* az Alsted-szöveggel való kiegészítését is inkább Bisterfeld szerkesztésének vélem, mint Szenci Kertész Ábraháménak. Nem valószínű, hogy a nyomdász Bisterfeld tudtán kívül bele mert volna nyúlni a szövegbe. További Gyulafehérvár–Várad kapcsolatra mutatnak egyes könyvtételek Szenci Kertész nemrég felfedezett hagyatéki leltárában: mind az ábécéskönyv, mind Corderius *Colloquiája* szerepelnek ebben az összeírásban⁶⁸.

Gyulafehérvár: a protestáns iskolaminta

Összegezve az elmondottakat, 1642-től Bisterfeld volt a felelős a tankönyvkiadásért, személyesen felügyelte a nyomdászokat, ő folyósította az anyagiakat is a számukra. Ő határozta meg, hogy milyen tankönyvek jelenjenek meg a gyulafehérvári nyomdában. A források alapján a példányszámokról is világos képet kaphattunk, az első kiadások esetében általában ötszáz-ezer példányra szolt a megrendelés, míg a többedszeri kiadásnál ennél valamivel kevesebb, körülbelül ötszáz-kilencszáz példányra volt szükség. Még ha a tankönyvellátást nem egy évre, hanem évekre előre bebiztosították, akkor sem csupán – bár nem ismerjük az egy évben beiratkozott diákok számát – a gyulafehérvári kollégium tanulóihoz jutottak el ezek a könyvek. Ezt tükrözik mind az intézmények, mind a magánhagyatékok könyvösszeírásai. A diákok, ha éppen nem vásárolták meg e tankönyveket, a könyvtárból kikölcsönözhatték azokat, csak egy példát idézzünk, Csulai György püspök adományát a vásárhelyi kollégiumnak 1650-ből és 1653-ból, e listán az új tételek, Erasmus és Corderius művei is felbukkantak már:

Grammatica Alstedii exempl. 4.
Eiusdem Latium in nuce exempl. 4.
Medulla latinitatis exempl. 4.
Rhetorica Piscatoris exempl. 4.
Logica Domini Bisterfeldii exempl. 4.

⁶⁶ Más források szerint Erdélyben halt meg, ennek kiderítése, egyáltalán Piscator erdélyi működésének a feldolgozása még várat magára.

⁶⁷ BARTÓK: *i. m.* 119.

⁶⁸ L. MONOK István: *Szenci Kertész Ábrahám, a könyvkereskedő és kapcsolatai*, illetve V. ECSEDY Judit: *Egy erdélyi könyvnyomtató-műhely 1667-ben (Szenci Kertész Ábrahám tipográfiajának hagyatéki leltára tükrében)*. A tanulmányok és a hagyatéki leltár a következő kötetben olvashatók: *200 éves a Teleki-téka*. Emlékkötet. Szerk. DEÉ NAGY Anikó. Marosvásárhely, 2002. 360–379., és 380–400.

Rudimenta Oratoriae exempl. 4.
Catechesis exempl. 6.
Index Januae 2.
Janua Comenii
Corderii Colloquia⁶⁹

Ciceronis orationes exempl. 8.
Ejusdem Epistolae Famil(iares) exempl. 8.
Corderii Colloquia
Erasmi Colloquia
Janua Comenii Latino-Hungarica⁷⁰

Míndez azt is jelenti, hogy a gyulafehérvári akadémia alsó öt osztályának az oktatási programja egyfajta mintaként állt a többi református intézmény előtt. Egyrészt az akadémiáról kikerült tanárok vitték magukkal a kész tananyagot, példa lehet erre a zempléni egyházmegye 1648. június 20-i tanmenete, ahol a következő tankönyveket jelölik meg használatra: Alphabetarium, Donatus, Comenius, Cato, Corderius és Erasmus⁷¹. Másrészt I. Rákóczi György hathatós segítsége is szerepet játszott a tankönyvek széleskörű elterjesztésében, 1645-ben így utasította fiát:

Parancsoljuk minél hamarébb küldj Fejérvárról ingyenesen Munkácsra Rudimenta linguae latinae exemplart No. 50, katekesist deákul s magyarul Nro. 100, melylyel ne is késedelmezzél.⁷²

Igen markánsan rajzolódik ki ebből az idézetből a fejedelmi művelődéspolitikai. A meglévő református középszintű iskolai hálózatba (Gyulafehérvár, Kolozsvár, Várad, Marosvásárhely illetve Patak és Debrecen) igyekezett mind több települést bevonni, 1644–45-ös leveleiben Kassát és Munkácsot reméli újabb központokként⁷³. Rákóczi mindig is külön figyelmet fordított arra, hogy a gyulafehérvári fejedelmi nyomda termékei a lehető legszélesebb körben elérhetővé

⁶⁹ Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Kiad. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor. Szeged, 1991. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2./ 92.

⁷⁰ Uo. 93. Látható, hogy a 18 tankönyvből 13-at több példányban is a marosvásárhelyi kollégiumnak ajándékozott.

⁷¹ NAGY Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Bp. 1985. 112.

⁷² *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése* /Magyar Történelmi Emlékek, Első Osztály, Okmánytár 24/, Kiad. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1875. 302. A továbbiakban: SZILÁGYI

⁷³ Kassára vonatkozóan: Itt Kassán akarok egy akademikus mestert tartanunk, ki által ha magát jól fogja viselni, nagy előmenetele lenne itt az isten tisztességének. (Kassa, 1644. augusztus) SZILÁGYI: *i. m.* 229., Munkácsra: Akarván az úr isten dicsőségét terjeszteni, mi Munkács városában academicus mestert állattunk, kinek rövid nap az tanításhoz kell kezdeni. (Nyíres, 1645. január 24.) SZILÁGYI: *i. m.* 302.

váljanak. Számos bizonyítéka maradt a gyülekezeteknek, iskoláknak szánt könyvajándékainak⁷⁴ vagy az adományokról szóló rendelkezéseinek⁷⁵.

Bisterfeldék törekvése az volt, hogy jó latinistákat képezzenek, biztos nyelvtudással rendelkezőket, akik ezután teológiai-bölcsészeti képzésben is részesültek, majd a legtehetségesebbek egyetemeken fejleszthették tovább a tudásukat. Ehhez a programhoz maguk a professzorok biztosították a megfelelő tankönyveket, amelyek viszonylag korszerűek és jók voltak, Bartók István értékelése szerint szinkretikusak, vagyis többféle módszert gyúrtak össze bennük⁷⁶. Idézzük tovább Bartók véleményét: „Az adott korszak grammatikai irodalmának vizsgálatát összefoglalva elmondható, hogy a középfokú képzést illetően Magyarország és Erdély nem maradt el az európai átlagtól”⁷⁷. Ezt az ítéletet az is alátámasztja, hogy Bisterfeldék olyan szöveggyűjteményekkel és szótárakkal egészítették ki a tanulnivalókat, amelyeknek a mintáit korabeli holland és nyugat-fríz akadémiákon használták. A német tanárok neves főiskoláról érkeztek Erdélybe egy olyan akadémiára, amely semmiféle tradícióval nem rendelkezett, és ezért a legfontosabb német és francia példákat tartották szem előtt, amikor a működés alapelveit kidolgozták 1630-ban. Ugyanakkor – Apácai hazatérésének idején – az oktatás szerkezete elavult volt, túlnyomó többségbe kerültek a nyelvi-retorikai tárgyak, bár tagadhatatlan, hogy ezek oktatásában reformtörekvések mutatkoztak, főleg Comenius nyomán. Bisterfeldnél is bizonyos változás mehetett végbe, talán mert óvatos volt, talán más csalódások miatt, de nem adta elő, amit a harmincas-negyvenes években Porcsalmi András másolataiból ismerünk, hiszen akkor matematikát, fizikát, asztrológiát, kozmológiát is tanított (igaz, a felsőbb évfolyamokon)⁷⁸, akárcsak később Apácai. Az ötvenes években a hangsúlyok a teológia, azon belül is a Szentírás magyarázata felé tolódtak el nála. Ebben tetten érhető egyrészt egy belső motíváció, másrészt ami Gyulafehérvárott kirajzolódott, az a püspök – Geleji Katona

⁷⁴ Alsted *Prodromus*át gyönyörű kötésben ajándékozta a fejedelem a debreceni kollégiumnak 1641-ben, ez a példány ma is megvan. L. MONOK István: *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*. Szeged, 1996. 38. A továbbiakban: MONOK

⁷⁵ Szinte missziós tevékenységet folytattak mind ő, mind Lorántffy Zsuzsanna. Rákóczi György hihetetlen erőfeszítéseit tükrözi például egy 1642-es levele, ebben Geleji Katona István *Praeconium*ának a szétosztásáról rendelkezik. A példányokból még a távoli Buda, Kecskemét és Körös, tehát különösen a Hódoltság református egyházaiba kellett eljuttatni. L. MONOK: *i. m.* 32. Rákóczi művelődéspolitikájáról uo. XVIII–XXI. A fejedelemasszony saját maga készítette az egyházközségeknek az ajándékokat: kendőket és terítőket hímzett. L. PÉTER Katalin: *Lorántffy Zsuzsanna*. In: *Lorántffy Zsuzsanna album*. Kiad. JÓSVAINÉ DANKÓ Katalin. Sárospatak, 2000. 9–67. itt 54–55.

⁷⁶ BARTÓK: *i. m.* 28., 86–87., 117. Jelentős Keckermann, Ramus és az egyéb (lullista) irányzatok hatása náluk.

⁷⁷ BARTÓK: *i. m.* 57.

⁷⁸ Éppen Porcsalmi előadásmásolatai bizonyítják, hogy nincs igaza Bán Imrének, amikor ezt állítja: „Látnivaló, hogy ez a tanterv kizárólag a nyelvi, retorikus képzés szolgálatában áll, a reáliáknak a legcsekélyebb szerepe sincs benne”. L. BÁN: *i. m.* 43. Míg az alsó öt osztályban valóban nem tanítottak természettudományokat, a bölcsészeti képzésben hetenként két órában kellett metafizikát, fizikát és matematikát oktatni. L. VÁRÓ: *i. m.* 114.

István, majd Csulai György – által szigorúan felügyelt iskola képe, legalábbis dogmatikai szempontból. 1649-ben maga Bisterfeld is nehéz helyzetbe került, amikor a református zsinat négy puritánus érzelmű tanítványát-munkatársát fel-függesztette állásából, s állítólag ő és Medgyesi Pál csak úgy menekültek meg a felelősségre vonástól, hogy nem vettek részt ezen a marosvásárhelyi zsinaton⁷⁹. Apácai Patakot és Váradot idézte ellenpéldaként⁸⁰, könnyen tehetette, hiszen teljesen más helyzetben voltak azok a kollégiumok, akárcsak ha a Rákóczi-család megosztottságát tekintjük vallásügyekben.

Bár Bisterfeld a negyvenes évek elejétől erőfeszítéseket tett külföldi tanárok meghívására Erdélybe, ezen törekvései kudarcba fulladtak⁸¹. Ráadásul Philipp Ludwig Piscator halálával 1647-ben végképp egyedül maradt, így fiatalabb tanítványaira kellett támaszkodnia az oktatásban, akik az általa megjelölt tankönyvekből tanítottak. Ők, bár nem voltak olyan kirobbanó tehetségűek, mint Apácai, de művelt és képzett társakként működtek közre a kollégiumban és a könyvkiadásban egyaránt. Csaholczi Pap János és Bihari Ferenc – Bisterfeld megbízásából és költségén – szójegyzéket szerkesztettek, ennek az előszavában angol és holland példákra hivatkoztak. De Piscator 1643-as Cato-kiadásában és a Bisterfeld által gondozott Wendelinus-műben is részt kellett venni magyar segítőknek a magyar nyelvű részek miatt, bár Bisterfeldék akkorra már jól tudhattak magyarul.⁸² Bisterfeld körülbelül az ötvenes évek elejére – vagyis húsz év kemény munka árán – érte el, hogy az 1630-ban maguk elé tűzött célok tankönyvek tekintetében megvalósuljanak. A 18 tankönyv megléte azt jelzi, hogy az akadémia alsó öt osztályában ezek segítségével az oktatási program egy része – latin nyelv, retorika, logika, katekizmus – végrehajtható volt. A másik részt, a görög nyelv és a felső három évfolyamban a héber oktatását – Apácai Csere János fájdalmára is – nem tudták kivitelezni.

Az alábbiakban közreadott listán tehát 18 olyan tankönyv szerepel, amelyeket 1642 és 1655 között adtak ki Gyulafehérvárott és Váradon, hogy az akadémia alsó öt osztályában segítsék a tanulást. A tételeket azonosítottuk és feltüntettük az összes olyan kiadást, ami ebből az időintervallumból származik. Fontos eredménynek tekinthetjük egyrészt, hogy a levéltári források alapján nyolc olyan régi magyarországi nyomtatványról szereztünk tudomást, amelyekből bár eddig nem került elő példány, de a gyulafehérvári nyomda termékei voltak 1642–1655 között. Másrészt Bisterfeld személyében nemcsak a pedagógust, a diplomatát, a teo-

⁷⁹ L. ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911. 189–190., MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*. Bp. 1952. 122–123. L. még HERPEI: *Adattár II. i. m.* 341.

⁸⁰ APÁCAI CSERE János: *A bölcsesség tanulásáról*. In: *Magyar gondolkodók 17. század*. Kiad. TARNÓC Márton. Bp. 1979. 649. „Beszéljen a hírneves pataki iskola, mely ... Tolnai segítségével a régi szerencsétlen szervezetéből kiszabadult.”

⁸¹ L. hamarosan megjelenő Bisterfeld-tanulmányom „Kálvinista küldetésstudat: az Erdélyben maradás ára” című fejezetét.

⁸² A professzorok magyar nyelvtudásáról l. uo.

lógust tisztelhetjük, hanem az erdélyi könyvkiadás egyik jelentős alakját is. Neki és professzortársainak köszönhető, hogy Erdélyben, Gyulafehérvárott létrejött egy egységes és korszerű, a többi protestáns iskola számára is mintául szolgáló tankönyvsorozat az 1650-es évek elejére.

A gyulafehérvári nyomda eddig ismeretlen kiadásai

1. (ALSTED, Johann Heinrich): *Grammatica Latina in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer rudimenta doctus unius anni spatio praecepta et regulas cum fructu recitare possit* – 1643 és 1655 között a harmadik kiadás
2. (ALSTED, Johann Heinrich): *Rudimenta linguae latinae in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer unius anni spatio ex illis legere ... et radices sylvulae vocabulorum harmonicae addiscere possit* – 1641 és 1646 között a negyedik kiadás
3. (BISTERFELD, Johann Heinrich): *Elementa logica in usum scholae Albensis ita collecta, ut tyro trimestri spatio fundamenta logices cum fructu jacere queat* – 1647-ben a negyedik kiadás
4. *Alphabetarium* – 1643–1648 között
5. ERASMUS: *Colloquia* – 1647–1650 között
6. CORDERIUS: *Colloquia* – 1647–1650 között
7. (PISCATOR, Ludovicus Philippus): *Rudimenta rhetoricae in usum illustris scholae Albensis succincte tradita* – 1649-ben a negyedik kiadás
8. COMENIUS, Johann Amos: *Januae linguae Latinae vestibulum ... in usum ... Paedagogei Albensis Hungarice redditum* – 1651-ben feltehetőleg a második kiadás

Consignatio Exemplarium Anno 1655. die 3. M.⁸³

1. Janua lingvarum Nro. 743
Joh. Amos Comenii Janva Linguae Latinae reserata aurea, sive seminarium Linguae latinae et scientiarum omnium ... in Hungaricam linguam translata per Stephanvm Beniamin Szilagyi. ... nunc vero cum copiosissimo indice in usum scholae Albensis denuo edita. Albae-Juliae Typis Celsissimi Transylvaniae Principiis. Per Martinum Major 1648. 8°

RMNy 2211 (1)

Az 1643-as váradi kiadást (RMNy 2039) követi. Az RMNy III szerkesztője szerint közös címlappal jelent meg a Csaolczi-Bihari-féle *Index vocabularummal* egybekötve, a listánkon az összeírók azonban külön sorolják fel az *Indexet* (hárommal több példány van belőle). 1647 decembere és 1648 augusztusa között 1000 példány készült a *Januából*. A sajtó alá rendező feltételezésünk szerint Bisterfeld lehetett.

2. Vestibulum 775.
 COMENIUS, Johann Amos: *Januae linguae Latinae vestibulum ... in usum ... Paedagogei Albensis Hungarice redditum ... Albae Juliae 1641. 8°*
 RMNy 1882

⁸³ Nagyszében Lt. 1. Mivel Bisterfeld nyomdai jegyzetei 1642–1655 között keletkeztek, így csak azokat a kiadásokat vettem figyelembe a tételek feloldásakor, amelyek ebben az időintervallumban jelentek meg. A leíráshoz az *RMNy III.* kötetét használtam föl.

Egykorú adat alapján feltételezhető kiadás, 1643-ban Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2038). Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy újabb kiadása is 1651-ben, ekkor 1000 példányt nyomtattak belőle.

3. Cato 807.
Disticha de moribus, quae vulgo inscribuntur Cato. Studio et opera Erasmi Roterod(ami) diligenter a mendis repurgata, in usum scholarum Ungaricarum Ungarice reddita. ... Albae Juliae 1643. 8°
RMNy 1996
Philipp Ludwig Piscator rendezte sajtó alá.
4. Rhetorica 504.
(PISCATOR, Ludovicus Philippus): *Rudimenta rhetoricae in usum illustris scholae Albensis succincte tradita. Editio tertia.* Albae Juliae MDCXLIV 8°
RMNy 2059
Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy újabb kiadása is 1649-ben. 1651-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2302).
5. Colloq(ua) Erasmi 348.
Ismeretlen kiadás
1647 és 1650 között 500 példányt adtak ki belőle. Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá.
6. Colloq(ua) Corderij 556.
Ismeretlen kiadás
1647 és 1650 között 1000 példányt adtak ki belőle. Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá.
7. Oratoria 330.
(PISCATOR, Ludovicus Philippus): *Rvdimenta oratoriae in usum illustris scholae Albensis. Praefixae svnt Tabulae methodum hujus libelli indicantes.* Albae-Juliae MDCXLV. 8°
RMNy 2105
1649-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2301).
8. Logica 185.
(BISTERFELD, Johann Heinrich): *Elementa logica in vsum scholae Albensis ita collecta, ut tyro trimestri spatio fundamenta logices cum fructu jacere queat. Editio tertia auctior.* Albae-Juliae MDCXLV. 8°
RMNy 2101
Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy újabb kiadása is 1647-ben, ekkor 500 példányt adtak ki belőle.
1649-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2297).
9. Grammatica 359.
(ALSTED, Johann Heinrich): *Grammatica Latina in vsum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer rudimenta doctus unius anni spatio praecepta et regulas cum fructu recitare possit. Editio secunda* ... Albae-Juliae MDCXLII. 8°
RMNy 1923
Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy újabb kiadása is 1642 után.

10. Rudimenta 116.
 (ALSTED, Johann Heinrich): *Rvdimenta lingvae latinae in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer unius anni spatio ex illis legere ... et radices sylvulae vocabulorum harmonicae addiscere possit. Editio quinta.* Albae-Ivliae 1647 per Martinum Major Coronensem. 8°
 RMNy 2168
 Bisterfeld szebeni jegyzetei alapján létezett egy negyedik kiadása is 1641–1646 között. 1647-ben 1000 példányt adtak ki belőle.
11. Catechismus 354.
 (ALSTED, Johann Heinrich): *Catechismus religionis Christianae compendiose propo-situs, et sacrarum literarum testimoniis confirmatus.* Albae-Ivliae MDCXXXIII. 8°
 RMNy 1993
 RMNy 2167 1647-ben újra kiadták Gyulafehérvárott 900 példányban.
 RMNy 2573 1655-ben újra kiadták Gyulafehérvárott.
 1651-ben Szenci Kertész Ábrahám is megjelentette Váradon (RMNy 2402).
12. Epist(olarum) Ciceronis 89.
M. Tvlli Ciceronis Epistolarvm selectarvm libri tres. Primum in usum scholarum Hol-landiae et West-Frisiae ex decreto ... Ordinum ejusdem provinciae, nunc vero in usum scholae Albensis aediti. [Albae Juliae] MDCLI Martinvs Maior Coronensis. 8°
 RMNy 2367
 Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá.
13. Poetica Pisc(atoris) 371.
Artis poeticae praecepta methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata in usum scholae Albensis per m(agistrum) Philippum Ludovicum Piscatorem. Adjecimus in fine I. Indicem triplicem ... II. Tabulas decem ... Albae Juliae MDCXLII. 8°
 RMNy 1927
14. Index vocabulorum 746.
 CSAHOLCZI PAP János – BIHARI Ferenc (trans.): *Index vocabulorum.* Albae Juliae MDCXLVII per Martinum Major Coronensem. 8°
 RMNy 2170
 RMNy 2211 (2)
 Johann Amos Comenius *Janua Lingvarum*ához készült szójegyzék, amely Bisterfeld költségén jelent meg 1647 októbere és 1648 júliusa között 1000 példányban.
15. Latium 658.
Lativm in nvce, id est, rudimenta lexicī Latini, Methodo naturali sic digesta, ut gigan-tibus, sive primipilis hujus lingvae in prima acie stantibus ... Editio secunda auctior. Albae-Juliae Typis Celsissimi Principis Transylv. Per Martinum Maior Coronensem ANNO M.DC.XLVIII. 8°
 RMNy 2208
 Bisterfeld utószava 1649. július 5-én íródott hozzá, de a nyomtatását már 1648 szeptemberében elkezdték.
16. Medulla latinitatis 586.
 (WENDELIN, Marcus Friedrich): *Medvlla priscae puraeq(ue) Latinitatis, Qua omnes linguae Latinae idiotismi e purioribus & classicis omnibus scriptoribus, quorum in Scholis admittitur autoritas; plene planeq(ue); secundu seriem verborum & particula-rum omnium, repraesentantur, ita ut copiosior, quam ante hac. Phrasiologia exhi-*

beatur, discentium studiis usibus(ue) accommodatissima. Denuo Impressa Albae Juliae. Typis Celsissimi Principis. M.DC.XLVI. 12°

RMNy 2141

Bisterfeld rendezte sajtó alá, ahogy ez az 1646. január 28-án keltezett előszóból kiderül. Már 1642-ben készen voltak a tervek a kiadására, de ez akkor nyomdai kapacitáshiány miatt nem sikerült.

17. Oratio Ciceronis 936.

M(arci) Tvlli Ciceronis orationvm selectarum liber, primum in usum scholarum Hollandiae et Westfrisiae, ex decreto ... Ordinum ejusdem provonciae, nunc vero in usum scholae Albensis editus. Albae Juliae MDCLII excudebat Martinus Major Coronensis. 8°

RMNy 2416

Feltehetőleg Bisterfeld rendezte sajtó alá.

18. Alphabetarium 15.

Ismeretlen kiadás, 1648 decemberére már készen volt.

Consignantes Michael ... -Senior Coll. Jul.

Paulus Tzernator Contr. scr.

NOÉMI VISKOLCZ

Johann Heinrich Bisterfeld und das Lehrbuchverlagswesen in Gyulafehérvár (Alba Iulia, R) im XVII. Jahrhundert

Der vorliegende Artikel untersucht die Tätigkeit Johann Heinrich Bisterfelds als Verleger anhand kürzlich in Nagyszeben (Hermannstadt, R) gefundener Archivalien. Der reformierte Bisterfeld war Professor für Theologie und Philosophie, der 1629 auf die Einladung Gábor Bethlens nach Siebenbürgen kam, um eine Hochschule in Gyulafehérvár einzurichten. Nach dem Tod Johann Heinrich Alsteds (1638) gilt er auch als Leiter der fürstlichen Druckerei. Seit Beginn der 1640er Jahre hat er ein Verlagsprogramm entwickelt, und Lehrbücher herausgegeben, die für die anderen protestantischen Schulen in Siebenbürgen und Ungarn als Vorbild dienten. Der Artikel identifiziert und analysiert eine Liste mit 18 Lehrbuchtiteln aus dem Jahr 1655. Weitere bisher unbekannte Quellen geben Auskunft über die Wirkung der Druckerei, indem sie wertvolle Informationen über die Auflagenhöhe, über die Drucker, über den Druckerlohn etc. enthalten. Bisterfeld hat auch mit Ábrahám Szenczi Kertész aus Várad zusammengearbeitet.

Das wichtigste Ergebnis der Untersuchungen ist, dass sich unter den Lehrbüchern acht alte ungarische Drucke befinden, über denen bisher keine Dateien bekannt waren.

LAKATOS ÉVA

A léghajón való kiadástól a csavargók újságjáig

Sajtótörténeti különlegességek, furcsaságok

Trócsányi Zoltán, az OSzK Hírlaptárának egykori vezetőjére hivatkozunk, aki sem magához, sem a *Magyar Könyvszemlé*hez nem találta méltatlannak, hogy rövid cikkben tegye közzé: egércsalád rakott fészket az OSzK-ban őrzött *Honderű* (1843–1848) egyik kötetében. A történet közzétételét azzal indokolta, hogy az összerágott reformkori folyóirat még ebben az állapotában is értékes – a benne megmaradt metszetek miatt.¹

Az alább felvonultatott furcsaságokat mi sem önmagukért tartjuk fontosnak, hanem mert különlegességeikben is általános törvényszerűségek: a sajtó életrevalóságának, alkalmazkodóképességének, s ezen túlmenően belső mechanizmusának tetszetős megjelenítői.

Indulásként tisztáznunk kell: mihez képest válik egy kiadvány érdekessé, szokatlanná, esetleg megmosolyogtatóvá. A válasz viszonylag egyszerű: a tárgykörünkbe kíváncsi lapok azzal keltenek figyelmet, hogy eltérnek az időszaki kiadványok megszokott formáitól – részben anyagukban, részben előállításuk módjában, de előfordul, hogy hírszerzésükben és terjesztésükben; illetve sok esetben azáltal, hogy az olvasók egy nagyon sajátos és szűk köréhez kívántak szólni.

Szokatlan helyen és módon működő szerkesztőségek

A „mihez képest” kérdését ezúttal nem szükséges részleteznünk. A szerkesztőségek és nyomdák általában állandó székhellyel és földrajzilag meghatározott helyen működnek. A rendkívüli az, ha egy lapot ettől eltérő viszonyok között állítanak elő, például az Atlanti óceán közepén. Az *Újság* egyik 1904-ből származó híradásában olvashatunk egy ilyen vállalkozásról; arról, hogy a Liverpool és Queenstown között közlekedő Campania nevű gőzhajón saját lapot adtak ki az úton lévők számára. Az így szerkesztett *Cunard Daily Bulletin* a drót nélküli távíró segítségével ugyanis kapcsolatot tudott tartani az egész földkerekséggel, s olvasói nem maradtak le a világ változásairól.²

E rendkívüliség csak Közép-Európából nézve látszott feltűnőnek és egyedinek. Egy öt évvel későbbi hír arról tudósít, hogy a *Cunard Daily Bulletin* ötlete

¹ TR[ÓCSÁNYI] Z[oltán]: *Egércfészkek a Honderűben*. = Magyar Könyvszemle 1941. 425–426.

² *Napilap az óceánon*. = Az Újság 1904. jún.12., 12.; jún.4.,11.

követőre talált egy másik hajójáraton. Hamburg és Amerika között – már szintén kiadtak egy „óceán-lapot”.³ S ha tovább kutatnánk, bizonyára kiderülne, hogy az ilyen vállalkozások utóbb annyira elszaporodtak, hogy megszűntek kuriózumok lenni.

Legalább is erre utal egy cikk, amely arról számol be, hogy a többhetes tengeri út részvevőinek tájékoztatása már korábban is felkeltette a lapcsinálók üzleti érdeklődését. Az *Ország-Világ* egy korábbi híradása ugyanis arról számolt be, hogy az állandó székhelyű *New-York Herald* külön szerkesztőt küldött az Amerikába tartó óceánjárókra, aki (az ekkor még nem létező rádióüzenetek helyett) a fedélzeten keletkezett híreket jegyezte, majd a kikötés előtti napon leadta a hajó elé küldött naszádnak. Ez továbbította azokat a szárazföldre, ahol kinyomtatták, s még a kikötés előtt alkalmi kiadványként visszajuttatták. Ki ne vett volna meg egy ilyen egyedi „emléket”?⁴

A következő mozgó-szerkesztőség szintén az Újvilággal kapcsolatos, s hírszolgálatára még az előbbieknél is gyorsabb. Arról a vállalkozásról van szó, amely a New York és San Francisco között közlekedő expressz vonatra telepítette a szerkesztőséget és nyomdát. Munkatársai az óceánjáróhoz hasonlóan gyűjtötték a híreket, azzal a különbséggel, hogy a közbeeső állomásokon is kiegészítették azokat az erre szerződött helybeli kollégák anyagával. S lelemény a lap technikai előállítására is: nyomdáját a vasúti kerekek termelte energia működtette. Az első ilyen expressz-újságról szóló híradás 1893-ból való, s elmondja, hogy a Rob Edwards által kiadott *Expressz-Times*nek több tízezer előfizetője volt, mert a vonat utasai mellett el tudta azt adni az érintett nagyobb állomásokon is, ahol nemcsak tudósítói, hanem terjesztői is voltak.⁵

Az óceánjárók kiadványaihoz hasonlóan ez a megjelenési forma is utóbb kivirágzott. Az 1909-es közlemény már egy új, *Transcontinental* című lap sikerét dicséri.⁶

E két vállalkozás mögött szigorú üzleti megfontolások húzódtak. A szerkesztés helye és módja tekintetében azonban vannak olyan kezdeményezések is, amelyekben csak az extravagancia érvényesült. Ilyen furcsaságról tudósít például 1909-ben a *Temesvári Hírlap*, amely szerint egy angol kiadó, George B. Clellan kibérelt egy Hoosier nevű léggömböt, és annak kosarában helyezett el egy kis amerikai gyorsajátót, két újságíróval és két kéziszedővel. Nevezettek azt a feladatot kapták, hogy a levegőben írjanak s adjanak ki egy lapot. Váratlan esemény is színezte útjukat: Hamilton városa közelében ugyanis egy dühös farmer rálőtt a szokatlan jelenségre, de szerencsére a golyó csak a kosarat súrolta. Nem hiányzott tehát a szenzáció sem a *Dayton Journal* első és utolsó (egyoldalal) számából.⁷

³ ... az óceáni lapok. = *Temesvári Hírlap* 1909. jún. 5., 3.

⁴ *A sajtó a tengeren.* = *Ország-Világ* 1883. jan. 27., 75–76.

⁵ MULLEM, Louis: *A gőz-újság.* = *Budapesti Hírlap* 1893. okt. 16., 17–18.

⁶ *Excentrikus hírlapok.* = *Otthonunk* 1914. máj. 1., 2–3.

⁷ *Hírek a levegőből.* = *Temesvári Hírlap* 1909. júl. 15., 5.; *Újság a levegőben.* = *Typographia* 1922. ápr. 21., 3.

Hasonló farsangi tréfának tekinthető két egymástól független sájci „szerkesztő” lapja, a *Bodensee Zeitung*, illetve a *Zürichsee Eiszeitung*, amelyeket az 1900-as évek elején a Bodeni, valamint a Zürichi tó jegén állítottak elő. Természetesen csak azokban az években, amikor a tó úgy befagyott, hogy megtartotta a nyomdagépeket. Nem csoda tehát, ha a fenti két cím megjelenései között hosszú évek teltek el. A *Zürichsee Eiszeitung* második számával így is majdnem baj történt: hirtelen olvadni kezdett, és a gépeket csak az utolsó pillanatban sikerült a partra menteni.⁸

Zárópéldaként: a Hold felszíne mint szerkesztőség még csak utópiaként merült fel: Stanislaw Lem vetette fel *Az emberiség egy perce* című regényében.⁹

A szerkesztők személyének rendkívülisége

Elsőként a múlt századból, a Bostonban megjelenő *Elle* című lapot kell megemlítenünk, amelyet egy hölgy alapított, s a szerkesztőség, de a nyomdai személyzet is kizárólag nőkből állt. E különös újságban a férfiaknak még csak a nevét sem volt szabad leírni, illetve kinyomatni. Mint a feminizmus harcos képviselője, a szerkesztő, Rati Holbourne első vezércikke meg is indokolja ezt, mondván: „a brutális erő, az önhittség és az egoizmus ide be nem juthatnak”. Terjesztésének legfőbb érdekessége, hogy előfizetőinek döntő többsége – férfiakból verbuválódott.¹⁰

Ugyancsak Amerikában, Ohio államban adták ki az előző századfordulón a gyerekeknek szánt *Boys Own Papert*. Szerkesztője 1914-ben a kilencéves Henry Campell volt, aki munkatársait is kizárólag a maga korabeli „tollforgatók” közül válogatta. Az ötlet jól bevált, s szerkesztője azt remélte, lapja éppúgy fel fog „nőni”, mint ő maga. Igaz, időközben fokozatosan elvesztve ifjúsági jellegét.¹¹

Szerkesztőjének személye miatt ugyancsak ide, a kuriózumok körébe tartozik a harmincas években, Prágában megjelent *A Mi Küzdelmünk* című kiadvány, amely a testi hibában szenvedők szemléjének vallotta magát. Szerkesztője egy kéz nélküli, sérült ember, Filip Ferenc volt, aki – a lábával írt és „szerkesztett”. Első vezércikkét az alábbi mondattal kezdte: „A mai szám az első, amely lábaim alól (mert kezeim nincsenek) kikerült, s ezért arra kérem az olvasót, hogy munkámat ne részesítse mindjárt kemény bírálólatban”.¹²

Ide kívánczik az angol „szerkesztő” is, aki valójában nem kívánt újságot csinálni. Lapját, az *Anti Top Hutot* különös és vagyonos nagybátyja alapította, s kizárólag azért, hogy közleményeiben a cilindervelet ellen hadakozzék. A hetente nyolc oldalon megjelenő kiadványt sok ezer példányban készítette – és ingyen oszto-

⁸ *Harmincöt nyelvű újság ...* = Pesti Hírlap 1944. szept. 21., 4.

⁹ LEM, Stanislaw: *Az emberiség egy perce*. Bp. 1988. Európa K. 126–127.

¹⁰ *Nőnemű újság*. = Budapesti Hírlap 1889. okt. 15., 6.

¹¹ L. 6. jegyz.

¹² *Kéz nélküli szerkesztője van egy prágai lapnak*. = Prágai Magyar Hírlap 1933. jan. 12., 6.

gatta. Végredeletében vagyónát és lapját unokaöccsére hagyta, azzal a kikötéssel, hogy az köteles az *Anti top Hut* kiadását tovább folytatni. Az örökös, igaz nem tartozott a cilindert ellenzők táborához, s neveltségessé sem kívánt válni, de ugyanakkor az örökséghez is ragaszkodott. A „feladatot” úgy oldotta meg, hogy az örökölt lapot mindössze három példányban jelentette meg: az egyiket magának, a másikat a nyomdának, a harmadikat pedig a végrendeletet végrehajtó ügyvédnek szánva.¹³

Zárójelben jegyezzük meg, hogy a csökkentett példányszám tekintetében nem az *Anti Top Hut* áll az első helyen. Létezett olyan újság is, amely csak egyetlen példányban készült. Megrendelője és olvasója a francia császár, Napóleon volt. A *Mercure de France* munkatársát, Joseph Fievée-t bízta meg, hogy gyűjtse össze – kizárólag az ő számára – Franciaország felségsértő pletykáit s minden olyan vád vagy botrány hírért, amely kapcsolatos volt családjával és környezetével.¹⁴

Tegyük hozzá. Ebben a kérdésben Napóleon nem állt egyedül. Maga Ferenc József is élénken figyelte a monarchia sajtóját. A legelsőnek megjelenő napilapnak, a *Fremdenblatt*nak a rotációs gépből kikerülő – „még meleg” – példányát külön fiáker vitte hajnali négy órakor a Burgba, hogy a korán kelő császár még időben tájékozódhasson. Ám azt is tudni akarta, mi van a többi újságban. Ezért Dóczy Lajos, a külügyminisztérium sajtóosztályának főnöke külön – ugyancsak egyetlen példányban megjelenő – lapban foglalta számára össze az ország külföldi híreit. Önálló részleget szervezett a minisztériumon belül, amelynek tagjai – a bécsi lapokon kívül – módszeresen figyelték a magyar, a lengyel, a cseh, a szlovák, a román, a szerb és a horvát sajtót. Ugyanazok rövid kivonatokat készítettek a fontosabbnak látszó hírekből. Ezeket a főtisztviselők megrostálták, majd a délután kettőre várt „lapot” maga Dóczy öntötte végső formába. (Gondosan egyensúlyozva aközött, hogy semmi lényeges ne maradjon ki, ám egyben olyan se kerüljön bele, ami ok nélküli „izgalmat” okozna.)¹⁵

Megmosolyogtató, de a maguk logikája szerint nagyon is ésszerű azoknak a motívumoknak a sora, amelyek „különleges” és „különc” szerkesztőink vállalkozásai és ötletei mögött álltak. Nem volt érdektelen például Horatio Bottomley, a *The Sun* kiadójának az elhatározása, hogy a londoni napilap 1902. április 1-jei számának szerkesztését – erre az egyetlen napra – átadja az angol főváros kedvenc komikusának, Dan Leno-nak. Az április tréfa kitűnően sikerült, a szerkesztővé előléptetett bohóc, táncos és énekes maga mellé vette munkatársnak Herbert Cambell-t, London másik ismert komikusát, akivel – szabad kezét kapva – olyan

¹³ *Az enniváló újság és a három előfizetős újság. A világ legfurcsább újságjai és az újságírás furcsaságai.* = Komáromi Lapok 1934. júl. 7., 4., *Három példányban megjelenő újság.* = Brassói Lapok 1938. máj. 1., 15.

¹⁴ L.13. jegyz.

¹⁵ *Hogyan csinálták Ferenc József magánújságját?* = Napló (Szabadka) 1933. márc.25., 15. A tájékoztatásnak e szelektív formája óhatatlanul emlékezetünkbe idézi a pártállamnak – csak a felső vezetés számára készülő és MTI Bizalmasnak nevezett kiadványsorát; amely ugyan állítólag ezer példányban készült, de csak a megfelelő beosztásban levők jutottak hozzá.

számot állítottak össze, amelyet az első oldaltól az utolsóig ők írtak. E különkiadás tele volt aktuális viccekkel. A vezércikk a humor mindenhatóságát hirdette, a parlamenti tudósítás a bohócok új minisztériumának felállítására tett javaslatot, s egyben mellékelte is a kormány miniszterjelöltjeinek arcképeit – amelyek kivétel nélkül Dan Leno arcvonásait viselték. A *The Sun*nak ez a kiadása több mint egy millió példányban kelt el ...¹⁶

Humor és bizonyos öngúny lengi át az Amerikában, Arizonában kiadott *Tombstone Epitaph* elnevezését is. Első szava sírkőt jelent, ugyanakkor azt a helységet is, ahol megjelent. Tombstone ugyanis az egykori aranyásók települése volt, s nevét első lakói adták, utalva a hely, az itt végzett munka embertelen körülményeire. A *Tombstone Epitaph*-nak nemcsak a címe, de szerkesztőjének személye is messze van a szokványostól. Lapjának 19. századvégi indításakor Richard Caleb Shaw még maga is a cowboyok életét élte, és a szerkesztést is vadnyugati viszonyok között: „ollóval, csirizzel és revolverrel” végezte. Ismerte a Wild West valamennyi legendás alakját, s szerencsés lévén: túl is élte azokat. Lapjában utóbb színes nekrológokban örököltette meg arcképeiket.¹⁷

Utolsó két szerkesztőnk a lapkiadás Don Quijotéjéként jellemezhető. A norvégiai származású Lers Möller egymaga vállalkozott arra, hogy a 19. század hatvanas éveiben megindítja szigetországa, Grönland első újságját. 1862-ben Koppenhágába utazott, s az ott töltött nyolc hónap alatt megtanulta a betűszedést, a könyvnyomtatást, a kötészetet és a fényképezés mesterségét. Hazájába visszatérve első dolga volt, hogy megalapítsa az *Utvagagdliut*-it. E különös című lap részben a grönlandi változásokról írt, részben pedig a szigetre kikötő hajókról kapott híreket adta tovább, időnként a szerkesztő vidám vagy éppen szomorkás hangulataival kiegészítve. 300–400 példányban jelent meg és Lers Möller ingyen osztogatta eszkimó olvasóinak.¹⁸

A lapszínalás másik úttörője (az előző századfordulón) az angliai Devon grófság egy kis falujában, Harlandban tevékenykedett. Thomas Cory Burrow – a grönlandi Möllerhez hasonlóan – egymaga vállalkozott, hogy összegyűjtse és kiadja a település híreit, s kerékpáron maga végezte el lapja terjesztését is. A *Harland Chronicle*-t 1898-ban indította és a kor gyakorlatának megfelelően első oldalán hirdetéseket közölt, majd hírek következtek – születésekről és halálozásokról, az esedékes ünnepekről, az időjárásról s egyéb eseményekről. Burrownak csak időnként akadt gondja: meglehetősen szerény anyagiakkal rendelkezett és rászorult előfizetőinek támogatására, akik viszont nem mindig voltak pontosak.¹⁹

¹⁶ *Bohócok újsága*. = Aradi Közlöny 1902. ápr. 10., 8–9.

¹⁷ *Meghalt New Yorkban az egyetlen cowboylap szerkesztője*. = Magyar Hírlap 1934. dec. 30., 12.

¹⁸ *Egy grönlandi lapszerkesztő*. = Magyarország 1904. jan. 7., 9.

¹⁹ *Válság fenyegeti a világ legeredetibb lapját*. = Szabadság (Nagyvárad) 1938. júl. 4., 8.

Újságpapír helyett ...

A legmeglepőbb furcsaságokkal a szokásos laphordozó, a papír helyettesítésében találkozunk. Ezek egy része természetesen tiszavirág-életű kuriózum, de szép számmal akadnak köztük olyan változások is, amelyek szervesen kapcsolódnak a hírközlés új formáihoz és a mögöttük álló technikai fejlődéshez.

A kuriózumokkal kezdve, elsőként a vízmentes papírra nyomott lapokról szólnánk, amelyeket – vízhatlanok lévén – a fürdőzők vízben is gond nélkül kézbe vehettek.²⁰ Az újítást bevezető *Naiade*, úgy látszik, népszerűvé vált, mert az 1900-as évek elején – rövidesen követője, sőt versenytársa is akadt.²¹ A fürdőzéshez kapcsolódott a franciák másik – vászon alapanyagú – lapja, a *Grand Journal*, amelyet tulajdonosa az olvasás után alkalmasint törülközőként is felhasználhatott.²²

A textíliánál és a franciáknál maradvá: számos sajtótörténeti visszaemlékezés említi az 1831-ben, pamutvászonra nyomott furcsaságot, amelyet kiadója „politikus zsebkendő”-nek keresztelt el. E „lap” természetesen híreket és cikkeket tartalmazott, de alkalmasint a címében jelzett funkcióra is használni lehetett.²³ S követője is akadt az olasz *Fazzolettó*-ban, amely hasonló anyagból és formában készült.²⁴

Külön bekezdést érdemel az 1900-as évek elején, Madridban megjelentetett *Luminaria*. Olyan nyomdafestékkal állították ugyanis elő, amely a sötétben látható és olvasható volt.²⁵ Ennek is volt olasz utángója, *La Lampara* címmel.²⁶

A laptészta újítói gondoltak a szépre, az „esztétikumra” is. Néhány ötletes szerkesztő rendkívüli alkalmakkor nem mindennapi papíron, hanem selyemnyomatokon jelentettek meg. Ezt példázzák a *Maros* 1904. aug. 20-i illetve a *Czeplédi Közlöny* 1916. nov. 26-i számai (ez utóbbi I. Ferencz József halála alkalmával.) – Az is előfordult, hogy a kiadók illattal kedveskedtek előfizetőiknek. Egy ilyen meglepetésről a *Családi Lapok* már 1854-ben beszámolt. Híradása szerint egy észak-amerikai vállalkozó olyan újságot adott ki, amelyből szétnyitáskor – rózsairat szállt fel.²⁷

Ezzel még nem értünk végére a képtelenségeknek. Az 1930-as években arról olvashattak, hogy Franciaországban feltalálták – az ehető újságot. A *Regal Quotidien*-t egy tésztagyár nyomatta – vékony tésztára és szövegét csokoládéval „szedette”.

S ez az ötlet felbukkant a Tengerentúlon is. Baltimoreben egy olyan lapot jelentettek meg, amelynek „papírja” vékony cukorrétegből készült.²⁸

²⁰ KOCZY Anikó: *Az a szépséges időszakai sajtó*. = Könyv Könyvtár Könyvtáros 2001. 6.sz. 25–35.

²¹ *Amerika nemcsak a legendás Arizona Kikker hazája ...* = Temesvári Hírlap 1909. jún.5., 3.

²² L. 21. jegyz.

²³ *Kuriózumok az újság történetéből*. = Reklámélet 1937. márc., 9.

²⁴ L. 21. jegyz.

²⁵ L. 13. jegyz. és *Furcsa újságok*. = Otthonunk 1912. júl. 18., 3.

²⁶ L. 13., 29. jegyz.

²⁷ L. 29. jegyz.

²⁸ L. 13., 20. jegyz.

Az ötletek kifogyhatatlannak látszanak. Következik a ruhadarab, a ruházat: A *Reklámélet* 1937-es híre szerint az Egyesült Államokban megjelent az „ingmell” újság. Háttérül tudni kell, hogy a 20-ik század elején a kevésbé tehető, de eleganciára valamit is adó férfiak ingük mellő felületére préselt papír anyagból készült ún. ingmellelt helyeztek. Praktikus volt, alkalomtól függően színben, méretben változtatni lehetett. Erre a szokásra építve a kiadók speciális ingmellekre is nyomtattak lapokat: cikkel, hírekkel, s alkalmasint folytatásos regényekkel is.²⁹

Az újsághordozók között találhatunk egészen földönjáró megoldásokkal is. A *Giornale pro Fumatione* például vékony cigarettapapírra nyomták, egyszerűen azon meggondolásból, hogy kiolvasva, majd feldarabolva tulajdonosaik utóbbi cigarettát is sodorhattak belőle.³⁰ (Az idősebb korosztály talán még emlékezhet az 1944–45-ös évekre, amikor a keletről jött megszállók közönséges újságpapírba sodorták a mahorkát.)

E kettős felhasználás gondolata szerepel abban a néhány évvel ezelőtt felbukkant franciaországi hírben is, amely arról tudósít, hogy a *Petit Lutin* (*Kis Huncut*) egyszerű toalettpapírra nyomtatja közleményeit.³¹ Az újításnak magyar követője is akadt: 1991-ben a *Nagy Dolgok* című, – alcímében „környezetbarát szaglap” – szintén gurigányi WC papíron jelent meg.³²

A bemutatott anyagi természetű változatok mellett kuriózzummá tehet egy kiadványt annak a szokásostól eltérő mérete is. Az ún. „legkisebb” és „legnagyobb” újságok példáiról van szó, amelyek többségének csupán szenzációhajhászás az indíttatása. De adódhatnak olyan történelmi helyzetek is, amelyekben a lekicsinyítés mögött ésszerű megfontolások álltak: például 1871-ben a Párizsi Kömün idején, amikor az ostromlott fővárosba csak léghajó-posta járt, s az nem vállalhatta egy bizonyos súlyon felül a napilapok szállítását. A londoni *Times* ezért 8-adrétű levélpapírra kicsinyítette le magát, hogy minél nagyobb számban juthasson célba.³³

A kis vagy nagyméretű lapok azonban mégiscsak a kicsinyítés vagy nagyítás öncélú versenyében születtek és születnek. Jelenlegi ismereteink szerint a legkisebb mini-újság a *Csaba* című reklámlap, amely 21×31 mm nagyságával tartja a világrekordot. (Gutenberg emlékévében jelent meg 2000. szept. 15-én Békéscsabán.)³⁴

Ezzel szemben a világ legnagyobb újságát tudomásunk szerint – Argentínában nyomták, nem kevesebb mint 2 méterszer 3 méter nagyságban. A közoktatási minisztérium adta ki – és háborús körülmények között, mindössze két oldalból állt, minden település csak egyetlen példányt kapott belőle, s azt plakátként ragasztották ki.³⁵

²⁹ L. 23. jegyz.

³⁰ L. 21. jegyz.

³¹ *Kelendő a Kis Huncut Franciaországban.* = Népszava 1998. febr. 19., 20.

³² L. 20. jegyz.

³³ *Fényképezett hírlap.* = Posta Közlöny 1871. jan. 8., 3.

³⁴ L. 20. jegyz.

³⁵ *Két méter széles és három méter hosszú újság.* = Keleti Újság (Kolozsvár) 1944. jan. 20., 6.

Plakátújságtól az elektronikus sajtóig

Az argentin kezdeményezés – alakjában és felhasználási módjában – tulajdonképpen a sajtó legősibb formájához nyúlt vissza: a római császárság korába, amikor a városközpontokban táblákra jegyezve, ún. „acták”-ban tették közzé a legújabb rendeleteket és tudnivalókat. A jól szervezett központi adminisztráció az egész birodalomban kötelezővé tette az „Acták” kifüggesztését. S ezek tartalma hasonlított korunk újságjainak a beosztására: vezércikkkel kezdődött, amely rendszerint a belpolitikáról és gazdálkodásról szólt, majd a szenátus üléseivel és fontosabb tárgyalásaival folytatódott; de tájékoztatott különféle családi eseményekről: házasságról, születésekről és válásokról. (Legalábbis erről szólnak Plinius levelei és Tacitus írásai.)³⁶

Arra is emlékeztetnünk kell, hogy Amerika felfedezését követően az újkori újságkezdeményezések szintén plakátokhoz, falragaszokhoz hasonlítottak. Azzal a különbséggel, hogy a híreket hordozó anyag ekkor már a papír és a nyomtatott betű volt. Az elmúlt két évszázadban viszont a közszemlére tett hír már csak a sajtó különleges formájának számított, amelyet egyre ritkábban – s csak bizonyos körökben és történelmi helyzetekben használtak. A plakátújsággal szoros rokonságban álló faliújságok például az 1917-es orosz forradalom után váltak általánossá. A gyárak, műhelyek, munkásotthonok folyosóin kifüggesztve a helyi intézmények és munkahelyek híreit közvetítették, de a polgárháború papírhiányos éveiben sokszor a nyomtatott újságot is helyettesítették.

Jámborabb szerepet játszottak viszont azok a faliújságok, amelyeket iskolákban és más ifjúsági intézményekben függesztettek ki, s csupán az adott szűk közösséghez szóltak. Egyetlen példaként az 1937-ben a *Werbőczy Diákélet*ben olvasható hírre utalunk, ahol bejelentik a *Riadó* című plakátújság megjelenését – „a földszinti folyosón”.³⁷

Az iskolai faliújságokhoz lenne kapcsolható a diákok készítette lapok hosszú-hosszú sora, amelyeknek számos klasszikusunk – Ady Endrétől, Devecseri Gáboron, Mikszáth Kálmánon át Radnóti Miklósig – is munkatársa volt. Viszonylagos ismertsége miatt ehelyütt eltekintünk e kör bemutatásától. Egyedül az 1867–1868-ban megjelent *Szünórákat* emeljük ki, amelyet egymaga Berzeviczy Albert, az MTA későbbi elnöke írt és szerkesztett, s amelyről megfélekedezett a szakirodalom.

A plakátújság egészen sajátos formájától tudósít a *Bácsmegyei Napló* 1913-as évfolyama. Újvidéken ekkor még magyar nyelvű napilap nem jelent meg – csak hetilapok. A közönség gyors tájékoztatására Mayer József, az újvidéki „Elit” kávéház tulajdonosa (aki egyben újságíró is volt) kávéházában kifüggesztett plakátokon tette közzé friss értesüléseit. Ezeket naponta háromszor maga gyűjtötte össze telefonján, kivonatolta azokat, s kávéháza egyik oldalfalát a piros és fekete betűkkel írt híreivel tarkította.³⁸

³⁶ HARASZTHY József: *A hírlapokról*. = Grafikai Szemle 1893. jún., 100–102.

³⁷ *Riadó*. = *Werbőczy Diákélet* 1937. okt. 15., 12.

³⁸ *Plakát újság Újvidéken*. = *Bácsmegyei Napló* 1913. jan.22., 3.

A plakátújság rokonának tekinthetjük a Budapesten a múlt század utolsó éveiben felállított ún. „forgó újság” is. A Kossuth Lajos utcában működő Újságírói Sorsjáték-Kezelőség kirakatában felállított hat oldalú, géppel forgatott oszlopot nevezték így; amelyen tizenkét budapesti napilap fejlécének adott helyet. Címeik alatt az illető lapokhoz érkezett távirati tudósítások voltak olvashatók. Ezek óránként változtak, s érthető módon vonzották a járókelőket; akik – ha már az irodában voltak – a legtöbbször megvették az itt árusított sorsjáték-szelvényeket is.³⁹

Ilyen olvasó-csalogató volt az a látvány, amelyet harminc évvel később *Az Est* kiadóhivatalának kirakáiban állítottak ki. Tábor János, a *Reklámélet* munkatársának ötlete nyomán egy életnagyságú rikkancs alakjáról van szó, aki a kezében újságot tartott, s ennek oldalain váltották egymást a hírek.⁴⁰

Ugyancsak *Az Est*-lapokhoz fűződik a hírközlésnek az az új formája, amely látványosságban minden korábbit felülmúlt. Villanyújságnak nevezték, s 1924. március 23-án állították fel először az Oktogon terén, majd három év múltán, 1927. március 22-től rendszeressé tették adását. A villanyújságot egy magyar fiatalember, Riember Béla találta fel. Lényege: több emeletnyi magasságban egy kiválasztott ház homlokzatán, 15–20 méter hosszúságú adás-felületen négyezer darab villanykörte felhasználásával száznegyven centis betűket tudott megjeleníteni. A betűkből szavak, majd mondatok álltak össze, s ezek viszonylag lassú ütemben, balról jobbra mozogva közvetítették a híreket. Egy-egy hírcsomagot követően pedig folyamatosan feltűnt *Az Est* fejléce és előfizetési felhívása.⁴¹ – Megemlítjük, hogy Riember Béla találmányát először Londonban adta el, s a *Daily Express* alkalmazta először Európában. A húszas évek elején New Yorkot, Párizst és Berlint követően Budapest volt az ötödik főváros, amely átvette.

Az Est kezdeményezésének népszerűségét jelzi, hogy 1931-ben a *8 Órai Újság*, 1934-ben pedig az *Újság* is felállított egy-egy villanyújságot a fővárosban.

Röviden meg kell említenünk a hangos hírközvetítés néhány kísérletét is. Az *Esti Kurír* például 1932 júniusában hangos újságot működtetett a Római parton. Megafonok közvetítették szombat-vasárnap és ünnepnapokon a lap híreit – a pihe-nőidejüket töltő strandolóknak.⁴² Egy másik ilyen vállalkozás „Beszélő újság”-nak nevezte magát, s *Fáklya* címmel kívánt az előbbiekhöz hasonló módon működni 1929-ben, Debrecen központjában.⁴³

E ma már elavultnak tűnő próbálkozásoknál eredményesebbnek ígérkezett egy tíz évvel későbbi magyar találmány, amely ún. fényhanglemezen próbált megszólalni. Szántó Jenő találmányának lényege – a gramofonlemezekhez hasonló, sűrített papírból készült lemez. Ennek nyomdatechnikai úton felvett hullámvonalai tartalmazták a híreket. Megszólaltatását egy izzólámpa végezte, amely a lemez-

³⁹ *Forgó Újság*. = Pesti Napló 1898. dec.25., 9.

⁴⁰ *Eleven újság Az Esti kiadóhivatalában*. = *Az Est* 1931. febr. 8., 8.

⁴¹ *Az Est villanyújságjának betűi*. = Magyarország 1924. márc. 27., 10., és *Az Est* 1927. márc. 23., 7.

⁴² *Az Esti Kurír hangos újságja a Római-parton*. = *Esti Kurír* 1932. jún. 28., 5.

⁴³ *Beszélő újságot akarnak létesíteni Debrecenben*. = *Debreceni Újság* 1929. okt. 11., 3.

ről visszaverődő fényt – lencserendszeren keresztül – egy fényérzékeny szerkezetbe juttatta, s az itt hanggá alakult. Szántó Jenő egy-egy „lapszáma” mindössze 40–50 fillérbe került volna, de megszólaltatásához rádiókészülékre vagy gramofonhoz hasonló szerkezetre is szükség volt. A tetszetős találmány így nem futott be; s nemcsak bonyolultsága miatt, hanem, mert ekkor már közel két évtizede szólt és hódított a rádió.⁴⁴

A modern hírközlés, az új médiumok kérdésköréhez érkeztünk. A 20-as évek elején megindult rádióadások és az azt másfél évtizeddel megelőző filmújság, a filmhíradó elterjedéséhez.⁴⁵

A híradás mechanizmusát forradalmasító találmányoknak a megjelenését azonban már csak jelezzük, működésük részletezése túlmutatna dolgozatunk keretein. Egyetlen kísérlettel teszünk kivételt, a Szántó Jenő találmányával egyidős „légből kapott újság”-gal, amely a rádió-közvetítés hanganyagát – ismét olvashatóvá alakította – és újság formában kinyomtatta. Az újságrádió vagy ahogy hazájában nevezték, a „rádió facsimile” a múlt század negyvenes éveiben gyorsan terjedt; de mégsem tömegesen, mert meglehetősen költséges volt.⁴⁶ Az elektronika forradalma, amely napjainkban az internet működésébe torkollott – ezeket végleg elsodorta.

Tartva magunkat korábbi elhatározásunkhoz – az internet lehetőségeit csupán felvillantjuk. Ám két olyan ponton, amely – működéséhez kapcsolódva – érintkezik az újság hagyományos alakjával, ezúttal is rövid kitérőt teszünk. Elsőként az ún. fax-újságról szólnunk, amelynek lényege, hogy egy központi adatbázisban ún. fax-postaládában szerkesztői összegyűjtik a híreket, majd az érdeklődő – a tartalomjegyzék alapján – kiválasztja és fax-formában kinyomtatja magának az őt érdeklő oldalakat.⁴⁷ Hasonlóan a betű, illetve a lapok hagyományos külalakja révén kötődik témánkhoz az internetnek az a szolgáltatása, amely válogatást készít a megjelent lapokból, oly módon, hogy elhagyja az apróhirdetéseket, s felveszi az újság érdemi közleményeit. Az olvasó – ismét tartalomjegyzék alapján – válogathat bennük, s a számára fontosat ugyanúgy kinyomtathatja, mint a fax-újságot.

Az utóbbi években egyre inkább gyarapszik azoknak a periodikumoknak a száma, amelyek elhagyva a hagyományos megjelenést, már csak és kizárólag az interneten olvashatók. Olyan is akad közöttük, amely korábban folyóiratként még kézbevehető volt, mint például 1960-tól 1995-ig a *Filmkultúra*, az egykori Magyar Filmintézet lapja, vagy az 1996-tól 1997-ig a *Merliner* kulturális havilap. Az előbbi 1996-tól, az utóbbi 1998-tól már csak on-line formában létezik.

⁴⁴ *A magyar feltalálók új diadala a beszélő újság.* = Pest 1943. szept. 9., 2.

⁴⁵ *Kino-Riport.* = A Nap 1913. nov. 16., 5. Frölich János és Fodor Aladár újságírók filmújságot alapítottak.

⁴⁶ TISZAY Andor: „Légből kapott” újságok. = Tolnai Világlapja 1940. dec. 25., 22.

⁴⁷ *A Goldwave faxújság a XXI. század újságja.* = Kurír 1994. febr. 26., 4.

Célzott réteglapok

A 19. és 20. század fordulóján nemcsak a lapok száma növekedett, megnőtt a szakosodásuk is. Az általános tartalmú hírlapok mellé felsorakoztak a legkülönbözőbb társadalmi rétegek, foglalkozások fórumai: a szakipari lapok, sport és vadászlapok, idegenforgalmi és tudományos szemlék; amely utóbbiak tudományágak szerint bomlottak és szaporodtak tovább.

A szakosodáshoz kapcsolódva jelentek meg azok a kiadványok, amelyek még e munkamegosztáson belül is különlegességet jelentettek; elsősorban azzal, hogy olyan társadalmi rétegeknek vagy csoportoknak adtak hangot, amelyeknek korábban a sajtóban nem volt megszólalási lehetőségük.

Háztartási alkalmazottak, cselédek életét és érdekeit képviselő lapról egy 1894-beni tudósításban olvastunk. Az Angliában megjelent *The Servants' Own Paper* a közvetlen szakmai kérdéseken túlmenően álláshirdetéseket is közölt, de érdeklődése kiterjedt a háztartás általános kérdéseire, s rendszeresen tudósított a férfi és női háztartási alkalmazottak klubjának működéséről, rendezvényeiről.⁴⁸

Tartalmát tekintve a *The Servants' Own Paper*rel rokonítható lady Emmerance Hoppe – ugyancsak angliai lapindítója, amely szintén a cselédek számára kínált olvasnivalót, azzal a különbséggel, hogy ő kívülről, munkaadóként képzelte el olvasóinak tájékoztatását, illetve érdeklődésük irányítását.⁴⁹

E gondoskodó szemlélettel szöges ellentétben áll a határozottabb fellépésű, 1884-ben Berlinben *Szakácsnék és Szobalányok Lapja* címmel kiadott újság, amely érdekvédelmet is képviselt. Pellengérré állította például azokat a háziaszszonyokat, akik a cukrot, vaját s egyebet elzárták szolgálóik elől, s nem bántak velük emberi módon. A szerkesztők javaslatát követve olvasóik elhatározták, hogy amely munkaadót a lap egy éven belül háromszor pellengérré állít, annál a továbbiakban senki nem vállal munkát.⁵⁰

Külön csoportot alkotnak a koldusok által megjelentett újságok. A magyar sajtó 1910-ben ad először róluk hírt; beszámolva a Párizsban és hetenként megjelenő *Koldusok Hírlapja* tartalmáról, amely rendszeresen tájékoztatta olvasóit az őket érintő eseményekről, többek között arról, hogy hol és mikor van fogadás, esküvő vagy temetés (természetesen a gazdagoknál), hiszen az ilyen családi eseményeknél az érintettek bőkezűen adakoztak.⁵¹

A „szakma” változásaihoz igazodva ez a rétegsajtó a következő évtizedekben kettévál. A harmincas években megjelenő *Journal des Mendigols* továbbra is hagyományos módon ír a koldulás helyeiről és lehetőségeiről, másrészt benne is felvetődik az érdekvédelem igénye. Szorgalmazza a hivatásos koldusok tömörülését és azt, hogy az „igazi” kéregetők zárják ki soraikból az álkoldusokat.⁵²

⁴⁸ *Cselédek Lapja*. = Magyarország 1894. febr. 16., 13.

⁴⁹ PETUR: *Cselédek újságja*. = Temesvári Hírlap 1908. szept. 1., 4.

⁵⁰ *Szakácsnék lapja*. = Szabadság (Nagyvárad) 1884. aug. 7., 3.

⁵¹ *Koldusok hírlapja*. = Otthonunk 1910. jún. 3., 3.

⁵² *Koldusok újságja*. = Pesti Hírlap 1935. máj. 14., 11.

Égészen más irányzatot képvisel az ugyancsak Párizsban megjelenő *Journal des Clochards*, amely a csavargókhöz kívánt szólni, azokhoz, akik nem koldusok és nem tolvajok, hanem elsősorban a szabad és nomád életforma hívei. Igaz, ők is társadalmon kívüliek, de életmódjukban a kaland és a kóborlás vágya dominált. Nem egy közülük korábban polgári foglalkozással rendelkezett, s némelyikük idővel felhagyott a szabad étellel és visszatért a társadalomba. A lapnak csöppnyi szerkesztősége is volt a Quarteier Latin-ban, s szerkesztője hivatásos újságírónak tartotta magát.⁵³

Említést érdemel a 20. század első évtizedében, Moszkvában kiadott *Boszjakaja Gazeta* (Mezítlábások Újsága), amely Makszim Gorkijnak köszönheti létét. Ám tartalma jóval „vadabb” volt, mint a párisi testvérlapoké. Munkatársai az igazi csavargók, útonállóak, koldusok és ledér nők köréből kerültek ki, s tartalmában is elég nyersen és szokimondón számolt be a lebújok, bűntanyák, illetve az orosz leánykereskedelem és alvilág eseményeiről. Nem véletlen, hogy rövid időn belül betiltották.⁵⁴

A réteglapok körén belül két magyar nyelvűről is van híradásunk. Az egyikre a *Magyar Hírlap* 1936-os „interjúja” hívta fel a figyelmet. Egy bizonyos Darvas Ferenc ugyanis azt állította benne, hogy lapot indított a koldusok számára, amely a hivatásos kéregetők érdekeit kívánta képviselni, majd illetékességét bizonyítandó, néhány példát is elmondott a koldulás lélektani fogásaiból. A riporter sajnálatos módon nem nevezte meg az újság címét, csupán annyit árult el, hogy azt Újpesten adták ki. Így nem sikerült azonosítanunk, illetve kézbe vennünk.⁵⁵

A másik magyar nyelvű lapkísérletről a *Keleti Újság* 1931-es évfolyamából tudunk. Riportere elmondja, hogy a város vezetése Temesvárott *Munkanélküliek Lapja* címmel időszaki kiadványt alapított, sajátos szociális indítékkal – ha úgy tetszik – segélyezésként. Az újságot ugyanis a munka nélkül levők ingyen kapták, s az eladásból származó bevétel náluk maradt.⁵⁶

A szegények fórumai mellett illő szót ejtenünk ellentétükről a milliomosok lapjáról, a *Park Avenue Social Review*-ről. A New York-i hetilapot kizárólag a Park Avenue lakosai számára adták ki, csak ők lehettek előfizetői, vagy számonkénti vásárlói. Tartalma e milliomosok hétköznapijához és érdeklődési köréhez igazodott.⁵⁷

Egy egészen más és nagyon pontosan körülhatárolható kört képeznek a börtönújságok. Ugyanakkor bármennyire rendkívüli körülmények között készülő és rendkívüli sorsokhoz kötődő laptípusról van szó, világszerte elterjedt. 1913-ban

⁵³ G. J.: *A világ legfurcsább szerkesztősége egy kis párisi kávéházban.* = *Esti Kurír* 1938. máj. 26., 11.

⁵⁴ *A Mezítlábás Újság.* = Újságkiadók Lapja 1907. okt. 4.

⁵⁵ NÓGRÁDI Béla: *Koldus-újságot alapított egy angyalföldi kéregető ...* = *Magyar Hírlap* 1936. márc. 22., 10.

⁵⁶ GYÁRFÁS Endre: *Kaland az ismeretlen munkanélkülivel ...* = *Keleti Újság* (Kolozsvár) 1931. márc. 28., 4.

⁵⁷ *Dollármillimosok hetilapja.* = *Pesti Hírlap* 1935. jún. 26., 6.

a *Pesti Napló* két angol nyelvű börtönlapról is beszámolt: elsőnek a Sidneyben megjelenő *The Compendium* címűről, utóbb az Angliában, Dél Walesben jelentet párjáról. Mindkét lap „küivülről” szerkesztett, azaz a börtönigazgatóságok kívánták bennük a rabságban lévőket tájékoztatni, illetve tanácsokat adni: miként lehet a büntetést letöltve a szabad világba beilleszkedni. A dél-walesi kiadvány első vezércikkét egyenesen az igazságügy-miniszter írta, aki szerint: „az alapítók egyetlen kívánsága, hogy azok, kik most e lapot olvassák, a későbbi időkben a változott viszonyok következtében azt soha többé ne lássák.”⁵⁸

Hasonló célokat tűzött ki 1930-ban a váci börtön elítélteji számára készített *Fogház Újság*, amelyet az országos fegyintézet igazgatósága adott ki. A szerkesztőség elgondolását kifejezően mutatja a lap karácsonyi száma, amely a *Bizalom* nevet viselte.⁵⁹

Keveset változik a világ! Hasonló szellemisséggel találkozunk az Igazságügy Minisztérium Büntetésvégrehajtás Országos Parancsnokságának legfrissebb, 1992-ben indított *Börtönújság* című hetilapjában: „Amit ebben a zárt világban jól érzékelünk, azt a közvéleménnyel is meg kell értetni” – írja bevezetőjében. Majd ismerős fordulattal szerkesztője itt is azt kívánja, hogy akik olvassák, idővel soha többet ne tartsák kezükben e „zöldújságot”. (Az újságpapír színe miatt – hívják így a lapot.)

E felülről irányított és nyomdai úton készült lapokkal szemben érdekesebbek azok, amelyeket maguk az elítéltek adtak ki, nem egyszer titokban és primitív eszközökkel. Ilyen volt például az 1929-ben Szolnokon készített *Igazmondó*. Szerkesztője álnevet használt és kiadványát „Lopotikai időszaki lapnak” nevezte.⁶⁰

„Akasztófahumor” vegyült a néhány évvel korábban, 1921-ben a kassai börtönben a magyar politikai foglyok által összeállított *Kis Egérfogó* című börtönújság – címébe és tartalmába is. A humor védelmét kívánva olvasóinak a bezártság elviselésére.⁶¹

Hasonló motívumok állnak a marosvásárhelyi ifjúmunkások által 1930-ban a helyi törvényszéki börtönben írt *Cellában* is. A hatoldalal lapocska idézetei: „... nem tudtuk elviselni a semmittevést ...” „... az aktív mozgalomtól elválasztanak a börtönfalak ...” – jól érzékeltetik, hogy ez a „lapcsinálás” egyfajta pót-cselekvés; az önmegőrzést, a megmaradást szolgálja.⁶²

A sor végére hagytuk azokat a címeket, amelyek megemlítését különleges tartalmuk indokolhatja. A *Revue de Monte-Carlo* például csupa számokból áll. Akár a montecarloi kaszinó hivatalos lapjának is tekinthető, hiszen oldalai a rulett-asz-

⁵⁸ *Fegyencek Lapja*. = *Pesti Napló* 1913. febr. 12., 13., Rabok lapja. 1913. jún. 3., 29.

⁵⁹ *Fogház Újság*. = *Pesti Hírlap* 1930. jan. 9., 10.

⁶⁰ *Lapot indítottak a szolnoki fogházban a foglyok*. = Magyarország 1929. márc. 28., 4.

⁶¹ BEKÁNY László: *Halálraítéltek szerkesztették a hadbíróóság fogházában ... a Kis Egérfogót*. = Zemplén 1939. aug. 27., 5. és *Kézzel írt, eredeti tollrajzokkal díszített börtönújságot adtak ki ... Nyitra vármegye* 1940. febr. 11., 1–2.

⁶² BUNTA Péter: *Ifjú harcosokra, kommunistákra emlékezünk*. = Korunk (Kolozsvár) 1969. 271–276.

taloknál kialakult nyerő számokat sorjázták. „Százaz” közleményei ellenére sok volt az előfizetője, akik az így megismert számokból igyekeztek új kombinációkat kialakítani, természetesen a „biztos” nyeremény reményében.⁶³

Nem különben rendkívüli a tartalma annak az újságnak, amelyet Bécsben adtak ki a 19. század elején. *Fekete Újság* volt a címe, fejlécén a halál ábrázolata állt, s csupán szerencsétlenségekről, öngyilkosokról, illetve gyilkosságokról és elkövetőikről szólt.⁶⁴

Ide sorolható a harmincas években, Amerikában kiadott *Kalandkeresők Újsága* is, amely különféle utazásokat és történeteket mutatott be a világ minden sarkából. Cikkeinek nagy része az olvasók által feltett kérdésekre készült. Feleltek például arra, melyik a legrövidebb út Ázsia átszelésére, melyik a földnek az része, ahol a különböző fajtájú gyümölcsökből legbővebb a termés ... E válaszokat felkért földrajzi szakértők, kutatók, vadászok, hajóskapitányok adták.⁶⁵

Végül nem maradhat ki a londoni földalatti vasútak igazgatósága által 1906-ban közzétett *Vakond* című lap sem, amely hetente jelent meg, s az utazók ingyen kapták, – tapintatos meggondolás alapján. Az igazgatóság ugyanis így próbálta elejét venni annak, hogy menet közben az utasok egymásra bámszkozjanak, ami az ülések beosztásánál fogva a nőkre kellemetlennek tartottak.⁶⁶

A példákat sorolhatnánk tovább, ám célunk nem a teljesség, az érdekességek és kuriózumok maradéktalan feltérképezése volt, hanem annak a tágabb összefüggésnek a bemutatása, hogy a nyomtatott sajtó milyen hallatlanul gyorsan és hajlékonyan reagál az életben felmerülő jelzésekre és igényekre. – Ezt a tulajdonságát napjainkban is megtartotta, amikor új és új formákban ismétli meg a tanulmányunkban fellelhető ötleteket és kezdeményezéseket. Így például már évek óta kézbevehető a föld alatt közlekedők számára készült napilap, a *Metro*, amelyet szintén ingyen kínálnak szerkesztői (igaz, más céllal és tartalommal). Viszonyláthatjuk a munka- illetve lakásnélküliek laptípusát, az 1994-ben indult *Fedél Nélkül* címűt, amely egyben a nélküzők anyagi segélyezését szolgálja. S amelynek versenytársa is akadt a munka- és lakásnélküliek viszonylag „jobb” rétege, a „nyakkendősök” terjesztette *Flaszter* címűben. (Kivitele is szakszerűbb és színesebb.)⁶⁷ Ugyanakkor nem hagyhatjuk említetlenül, hogy a *Fedél Nélkül* szerkesztői 2001 augusztusától *Zeitung der Obdachlosen*, ugyanaz év szeptemberétől pedig *Homes Newspaper* címmel lapjuk német és angol címváltozatát is megjelentetik.

Az alkalmazkodás, az új igények kielégítése jellemzi az újfajta referálólapot, a *Talozót* és mellette a réteglapok tucatjait, amelyek az új életmódhoz és érdeklődéshez kapcsolódnak.

⁶³ *Egy újság, amelyben csak számok vannak.* = Pesti Hírlap 1930. jan. 12., 15.

⁶⁴ BELEZSÉRY Jenő: *Bécs, száz évvel ezelőtt. A hírlapok.* Rozsnyói Híradó 1875. nov. 21., 1.

⁶⁵ *Kalandkeresők újságja.* = Népszava 1938. ápr. 14., 2.

⁶⁶ *Londonban egy „földalatti” újság ...* = Temesvári Hírlap 1909. jún. 5., 3.

⁶⁷ TARDOS János: *Egy újság, amellyel senki sem takarózik.* = Magyar Hírlap 1995. dec. 9., 8.

Befejezésül ismételten szeretnénk aláhúzni, hogy a témánkba tartozó különleges esetekkel nem öncélúan foglalkoztunk. Példáikkal a sajtó természetét, szerkezetét s nem utolsósorban társadalmi szerepét szeretttük volna jobban megismertetni és árnyalni; egyben felmutatva azokat a lehetőségeket, amelyeket a – forrásokként használt – lapok tanulmányozása a további kutatások számára jelenthet.

ÉVA LAKATOS

Des éditions parues au bord d'un aréonef jusqu'au journal des vagabonds

Curiosités et raretés d'histoire de presse

L'étude souhaite donner une revue modeste des curiosités de la presse: des périodiques parus en circonstances extraordinaires, oubien à contenu ou à public peu commun. Des lieux de publications elle présente les journaux parus au bord des navires ou de trains transcontinentaux, au bord d'aéronef ou sur la glace du lac de Boden. Quelques journaux sont illustrés à cause de leurs rédacteurs: périodiques rédigés uniquement par des femmes, ou par des enfants, ou encore par une seule personne. Parmi ses titres se trouvent beaucoup de pièces à matière extraordinaire: toile-ciré, serviette, plastron, mouchoir, papier à cigarettes, ou encore de la pâte cuite. A côté des revues mini ainsi que des géantes, l'étude présente des journaux électriques et sonores, autant que de pièces spéciales destinées à un public restreint – aux bonnes, aux mendiants, aux prisonniers, aux clochards ou aux chômeurs.

Le panorama est achevé par les curiosités de contenu: les numéros gagnants des jeux de hasard de Monte-Carlo, les différentes histoires de crime, d'assassinats etc. – Toutefois ces curiosités ne sont pas étudiées pour elles-mêmes; au contraire, pour faire voir à travers de celles-ci, les lois intérieures et le rôle social de la presse.

KÖZLEMÉNYEK

Segeth Tamás emlékkönyvének magyar vonatkozásai.* A Biblioteca Vaticana XVI. századi gyűjteményében akadtam rá a skót származású Segeth Tamásnak bőrkötéses emlékkönyvére. A 14×16 cm nagyságú, 125 számozott lapból álló, Vat. Lat. 9385 jelzésű vatikáni kincsről először Baumgarten tett említést a *Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte* V. Band. 1892, 88. lapján. Ezt ismertette nálunk Heinrich Gusztáv „Régi emlékkönyv” című rövid beszámolójában az *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1893. XVII. évf. 233. lapján. Mindketten megjegyezték, hogy a 38. és 91. bejegyzést magyar kéz írta. Az első ugyanis Thököly Istvántól, a másik Ceglédi Jánostól való. Baumgarten és Heinrich közölték ugyan Thökölynek Senecától vett idézetét, de Ceglédi héber sorait egyikük sem tudta megfejteni.

Más vonatkozásban tárgyalt az emlékkönyvről Florio Bánfi az *Archivio Storico per la Dalmazia* című folyóiratban 1938, XXVI. évf. 322. lapon „Marino Ghetaldi da Ragusa e Tommaso Segeth da Edimburgo” címmel. De cikkében külön nem tért ki a két magyar diák emléksoraira.

A féltve őrzött vatikáni kézirat első lapján a következő mondat olvasható: „Thomae Segethi Scoti collectio plurimum erga ipsum amicitie monumentorum a viris Illustr. scripta”. Segeth barátai valóban a XVI. század leghíresebb humanistái voltak. Annál figyelemreméltóbb, hogy az emlékkönyv írói között két magyar diákot is találunk. Az egyik – mint előbb említettem – Thököly István, a másik Ceglédi János.

Thököly 1600-ban ment Páduába a heidelbergi egyetemről. Itt ismerkedett meg Segeth Tamással. Az album amicorum 46. lapja őrizte meg barátságuk emlékét. Thököly azzal kedveskedett humanista társának, hogy emlékkönyvébe Seneca mély tartalmú gondolatait jegyezte fel: „Nulla est maior victoria, quam vitia domuisse. Innumerabiles sunt qui verbos [!] qui populos habuere in potestati [!], paucissimi qui se. Stephanus Teokeli Baro in Kesmark, Ungarus scribebat 8. decembr. Anno 1600.” Mind a „potestati”, mind a „verbos” szavak használata arra enged következtetni, hogy Thököly nem volt otthonos a latin grammatikában. Baumgarten a „verbos” helyett önkényesen „urbes”-t ír.

Sokkal nagyobb meglepetést jelentett számomra Ceglédi János páduai diákunk bejegyzése. Nevével először 1597-ben találkozunk a juristák anyakönyvében. Tudása és tekintélye egyre növekedett, 1599-ben már címere és neve is felkerült az Universitas falára. Az emlékkönyv 119. lapja nemcsak arról tesz tanúságot, hogy Ceglédit meleg barátság fűzte Segethez, hanem arról is, hogy komoly eredményt ért el a héber filológiában. Barátjának könyvébe ugyanis zsidó nyelven írta a következő sorokat: „Sokan elismerik nagy kiválóságodat és ezért vésik be szeretetüket könyvedbe, s velük ime irok én is, kifejezvénn ezzel azt, hogy kész vagyok érted megtenni mindent, mit lelked kíván. Békeség”. A héber betűkkel írt szöveg után latin mondat következik. „In memoriam tui nominis scribebat haec Venetiis in patriam saluturus [!] (rediturus?) Joan. Cegletius Ungarus 7 Decembr. 600”.

* Vö. MONOK István: *A Magyar Könyvszemle meg nem jelenhetett évfolyama 1947-ből.* = MKsz (117.) 2001. 4. sz. 489–494. (Barlay Ö. Szabolcs közleményére történő utalást lásd a 493. lapon.)

A héber emléksorokat Umberto Cassuto, a római állami egyetem semita filológusa fordította le Florio Bánfi részére és megjegyezte, hogy Ceglédi János még nem ismerte teljesen a héber nyelvtani sajtóságokat. Ugyanez a véleménye Szentiványi Róbert professzornak is. Az 1946. évben Rómában tartózkodó Apisdorf bécsi egyetemi tanár Ceglédi soraiban a középkori héber beszéd és írásmód hatását vélte felfedezni.

Thököly és Ceglédi emléksorai önmagukban véve nem sokat mondanak. Jelentőségük azonban egyre szembetűnőbb lesz, ha közelebbről vizsgáljuk Segeth Tamás páduai tartózkodását és humanista szerepét. A skót Segeth ugyanis Vincenzo Pinelli páduai humanistának volt titkára és mint ilyen szoros barátságot tartott fenn a Pinelli-akadémia nevezetes férfiával.¹ Ezek közül megemlítem Sarti, Lorenzo Pignoria, Scaligero, Francesco Mussato, Sperone Speroni, Torquato Tasso, Giuliano De Medici, Carlo Borromeo, Sigonio és Paolo Manuzio humanisták nevét. Ezzel a tudományos körrel jutott kapcsolatba Thököly István és Ceglédi János. Ha szem előtt tartjuk ezt a művelődéstörténeti hátteret, akkor a különben érdektelennek tetsző emlékkönyvi bejegyzések új megvilágításba kerülnek. A kérdés gyökeréről, a páduai akadémiák Magyarorszáig terjedő befolyásáról később tárgyalok. Céлом most mindössze az volt, hogy az eddig megfejtés nélkül hagyott héber emléksorokat magyar fordításban közöljem, másrészt rámutassak a magyar humanizmusnak eddig még fel nem kutatott forrásaira, melyek közül most csak a Pinelli-akadémiát érintettem.

BARLAY Ö. SZABOLCS

Recenziók magyar szerzőkről az *Acta Eruditorum* korai évfolyamaiban. Arra a kérdésre, mikor jelent meg első ízben nyomtatott könyvismertetés vagy recenzió magyar szerző művéről, még a témában járatos irodalomtörténészek sem tudnak mindig felelni. Míg az első magyar nyelvű folyóiratra várnunk kell a 18. század utolsó negyedéig, külföldön már száz évvel korábban felfigyeltek, ha nem is a magyar szépirodalomra, de magyar szerzők tudományos igényű kiadványaira. A lipcei *Acta Eruditorum* volt az a folyóirat, ahol 1682 és 1700 között három magyar szerző mintegy kilenc kiadványáról jelent meg hosszabb-rövidebb ismertetés, illetve bírálólat.

Ezt a folyóiratot a szászországi tudósoknak az az igénye hozta létre, hogy ne maradjanak le olasz, francia és angol kollegáik mögött, ugyanis ezekben az országokban már a 17. század hatvanas éveiben kiadnak olyan tudományos folyóiratokat, amelyek nem csupán a Párizsban, vagy Londonban megjelent műveket kísérik figyelemmel. Otto Menckének, aki 1669-ben lesz a lipcei egyetem professzora, támad az az ötlete, hogy egy ilyen folyóiratot a kor tudományos nyelvén, latinul is ki lehetne adni, ehhez megszerzi részben a szász királyi udvar, részben más angol és német tudósok (Robert Boyle, Thomas Gale, John Wallis, Leibnitz) támogatását. Ezek után 1682-ben bocsájta ki negyedréti alakban az *Acta Eruditorum*-ot, amit eleinte főleg maga ír és 1707-ben bekövetkezett haláláig szerkeszt. A folyóirat példányszáma 800–1000 között mozgott,¹ s azt a legtöbb európai országban járatták; így például úgy tűnik, indulásától fogva eljutott a marosvásárhelyi Teleki-gyűjteménybe is.²

Az első magyar szerzőről szóló könyvismertetést is, úgy tetszik, Mencke kiváló angliai kapcsolatainak köszönhetjük. A lipcei tanár még 1680-ban járt Londonban és Oxfordban, ahol a többi

¹ Pinelli magyar kapcsolatait érintettem: *A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése* c. cikkemben. = *Magyar Nyelv* (44.) 1948. 69.

¹ LAEVEN, A. H.: *De 'Acta Eruditorum' Onder Redactie Van Otto Mencke*. Amsterdam-Maarsen, 1986. 245.

² SZAUDER József–TARNAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 424.

közt megismerkedett olyan tudósokkal is, akik általában támogatták az Angliát látogató külföldi diákokat (így a magyarokat is): Edward Bernarddal és Arthur Charlett-tel.³ S bár az *Acta* 1682-től folyamatosan megjelenik, négy évet kell várnunk az első magyar szerzőre, aki nem más, mint a Londonban élő klasszika-filológus és alkalmi könyvkiadó Szilágyi-Sylvanus György. A lipcsei folyóirat 1686-os folyamának 258–269-es oldalain, aláírás nélkül (a lapban megjelenő írásokat nem szignálták), de Otto Mencke tollából egy rövid, 16 soros ismertetés Sylvanus („Pannonius Medicus”) hat, 1684-85-ben megjelent művéről. Csupán a címek felsorolása újabb hat sort vesz igénybe, kezdődik a nagybetűkkel írt „ISOCRATIS ORATIONES AD DEMONICUM & Nicoclem”-mel (az utolsó szó már a második sorba került), után kisebb kurzívval vannak felsorolva a többi címek, úgy mint „*Plutarchi liber de Liberatorum Educatione; Aesopi Fabula sexaginta; Luciani Dialogi selecti; Isocratis Epistolae quae extant*, (és) *Theocritici Idyllia selecta*”, s ezt követi a „*Londini apud Athorem, 1684, 1685, in 12*” hely-, idő- és formátum-adat. Itt már adódnak bizonyos bibliográfiai problémák, pl. ez a cím nem jelzi, hogy itt az Isocrates-beszédeknek már negyedik és ötödik kiadásáról, s a Theocritus-idilleknek hányadik (második, vagy netán harmadik?) kiadásáról van szó, hiszen az első kiadás még 1678-ban, a második (ugyancsak tizenkettedrét méretű) pedig 1683-ban látott napvilágot, míg a harmadik, állítólagos 1684-es kiadásból eddig fennmaradt példányt nem ismertünk. Pontosabban a második kiadásnak volt egy ugyancsak 1683-as utányomása, amelyből több példány maradt fenn, mint az eredeti második kiadásból: két példány Oxfordban és egy Londonban.⁴

A következő, másfél lapos recenzió az *Acta Eruditorum*ban a volt gályarab, majd később katolikus konvertita református lelkész Otrokocsi Foris Ferenc *EIPHNIKON, seu Pacis Consilium pro unione et concordia ad Fratres Protestantes* c. irénikus szellemű könyvéről szól, 1693-ban. A könyvet Gyzelaar nyomtatta ki Franekerben, tehát még Foris áttérése előtt, s az lényegében megpróbálja összeegyeztetni az evangélikus hittételeket a helvét irányzat (a kálvinizmus) tanításával. Bár a Zoványi-féle *Egyháztörténeti Lexikon* szerint Otrokocsi Foris már ekkor „a katolicizmus és a protestantizmus egyesítését tűzte ki ... célpontjával”⁵, ez az *Eirénikon*ból még nem látszik. Valószínűbbnek tartom, hogy Otrokocsi Foris már ekkor arminianus nézeteket vallott, tehát eltért a predestináció kérdésében kialakult református dogmától, amit az anglikán egyházszervezéssel kapcsolatos tanulmányai csak elmélyítettek. Franeker előtt Otrokocsi ugyanis hosszabb időt töltött Oxfordban, ahol anyagi támogatást kapott az ottani tudósoktól, akiket valószínűleg jobban érdekelt az egzotikusnak tartott magyar nyelv eredete, mint a politikai szempontoktól erősen függő, s emiatt megvalósulásra képtelen protestáns egység.

Ezért aztán, főleg John Mill oxfordi tudós tanácsára Franekerben a magyar szerző (az *Acta* szerint is „*nunc exul versatur in Belgio*”⁶) nemcsak teológiával – nyelvészettel is foglalkozott. Ennek eredményeként született egy évvel az *Eirénikon* után a két kötetes *Origines Hungariae*, ugyan-csak Franekerben.

Ennek a könyvnek, amely a magyarság őstörténetével és nyelvének eredetével foglalkozik, viszonylag kevés figyelmet szentelt a magyar szakirodalom, annak ellenére, hogy már 1694 januárjában terjedelmes ismertetés jelent meg róla a lipcsei *Actá*ban. Mindjárt az első mondat a szerzőt „eruditissimus”-nak tiszteli, majd közli, hogy mindeddig a magyarnak a keleti nyelvekkel való rokonságára még egyetlen történetíró (Ranzanustól Istvánffyig) sem adott választ. Otrokocsi a honfoglalást, mint a hunok harmadik Pannóniába való bejövételét írja le és ezt A.D. 888 tájára teszi, ami pedig a magyar nyelvet illeti, azt bizonyos hasonlóságok alapján a héberrel (!) és a káldeussal rokonítja.

³ LAEVEN: *i. m. uo.*

⁴ *Short-Title Catalogue 1641–1700. Vol. III., P1–Z 28.* New York, 1988. Entry 857.

⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Egyháztörténeti Lexikon.* 3. javított kiadás. Bp. 1977. 147. Foris 1694 tavaszán tért át.

⁶ *Acta Eruditorum, Mensis Octobris A.M.DC.XCIII, 457.*

508

ACTA ERUDITORUM

hominibus inhabitato, cuius (ob Zonam torridam frigidamque, utramque *Barnesio* tunc inhabitabilem) spatium non suffecerit ingenti hominum antediluvianorum multitudini; *eadem perpetuo temperatura Telluris antediluviana*, hominibus, animalibus & vegetabilibus noxia & vix tolerabili; *fluxu fluviorum Paradisiacorum*, orbis Paradisiaci partibus nullis declivibus, impossibili, nec figura Telluris ovali explicabili; *calore immodico & nimio Solis astu in recto Telluris postu* continuis ventorum orientalium flabris, profundiorique partium Telluris in umbram nocturnam immersione, non satis commode temperato; vindicato dextreque exposito *loco Geneseos IIX, 22*, quippe qui non nova tempora inducta, sed usum tantum veterum reductum innuat; *sacra chronologia*, per Telluris orthothesiam fluxa atque incerta reddita: quorum singulorum explicatiorem cognitionem *Glarissimus Auctor* Lectori præbebit.

EPISTOLA S. PAULI AD HEBRÆOS EXPLICATA A SAMUELE Szattmar NEMETHI, antea Ling. SS. & Philos. mox Theol. in Coll. Reform. Claudiopolitano Professore, h. t. electi Transsylvanie Celsissimi Principis Ephoro.

Franequeræ, typis & impensis Joh. Gyzelaar, A. 1695. in 4.

Constat Alphab. 4.

Utilem novo hoc in Epistolam D. Pauli ad Hebræos Commentario navavit clarissimus Auctor operam, iis potissimum, qui pro concione populum informant, profuturam; quandoquidem vocabulorum ac phrasum significatus atque usus solicite eruit, & insuper materiam theologicam amplificationi verborum inservientem larga subinde manu suppeditavit. Præmisit totius Epistolæ textum Græcum una cum Latina versione, lemmata item capitum pro suo iudicio disposita; sicuti & copiosum non locorum modo Scripturæ, quæ in hoc opere vel fusus explicata, vel per institutam collationem aliasve illustrata fuerunt, sed & rerum præcipuarum, vocumque Hebraicarum pariter ac Græcarum isthoc in tractatu expositarum, Indicem subjunxit.

Posteaquam Paulo scriptum hoc asseruit & vindicavit, scopum atque argumentum ejus facit institutionem & adhortationem directam ad Hebræos jam conversos & in Christum credentes, sed legi
Mosis

MENSIS NOVEMBRIS A. MDC XCV. 509

Mosis adhuc addictos, eam cum Evangelio miscentes, & a Judæis infidelibus multis modis sollicitatos ac vexatos, qua illi, proposita Christi persona, officio, & eminentia, collata etiam legis & evangelii doctrina, ac rituum Mosis antiquatione per Christum demonstrata, excitentur ad fidem firmam & sinceram in Christum, confirmentur multis modis adversus cruces ferendas, & ad exercitium fidei, spei, charitatis stimulentur, ut effugere possint iudicium Dei imminens praesertim iis, qui ab agnita semel veritate deficiunt. Quamobrem potissimum ejus rationem in *διδάξει* atque *παρακλήσει* versari monet, atque ad hunc scopum expositionem suam perpetuo discursu constantem per omnia informat, quomodo partes & inter se cohaereant, & cum primario instituto combinentur, justo ubivis loco indigitans.

ELEMENS DE BOTANIQUE &c.

id est:

Elementa Botanicæ, seu Methodus cognoscendi Plantas, auctore
Pittone Turnefortio, Academiae Regiae Socio & Professore
Botanicæ in Horto Regio.

Parisii ex typographia Regia, MDCXCIV. in 8.

Alphabet. i. plag. 16. & fig. æn. 45.

TRes sunt Tomi totius hujus operis, quorum primus textum, reliqui duo icones nitidissimas huic accommodatas exhibent. Quod ad primum, praefatur nobilissimus Auctor de facilitando Botanica studio, eamque in gratiam prolixè docet, veteres quondam fuisse paucis contentos, magisque sollicitos de viribus, quam ordine vel nominibus plantarum: crescente autem harum numero, a celeberrimis hinc inde Botanicis successu temporis insigniter aucto, tandem coepisse quosdam meditari certam methodum, ad quam reducerentur omnes, ope characteris cujusdam essentialis, seu similitudinis manifesta, qua stirpes inter se convenirent. His praemissis, dispescit opus suum in tres partes. *Prima* ostendit, quomodo vegetabilia commode ad certa quaedam genera reduci possint, & quidem considerando fructus, semina floresque; prout id inter omnes alios primus tentavit superiori seculo Gesnerus, & post eum Camerarius in Epitome Mattholi atque Horto Medico & Philosophico (sed adjutus scriptis figurisque Gesneri) quem secuti sunt Casalpini, Fabius Columna, Morison atque

Bár a lipcsei recenziens (aki egy H. Pipping nevű teológus lehetett)⁷ elismeri, hogy az *Origines* szerzője valóban fel tud mutatni bizonyos hasonlóságokat a magyar és a keleti nyelvek között, ugyanakkor nem látja bizonyítotttnak azt, hogy a magyarnak bármilyen köze lenne az amazonok állítólagos nyelvéhez (Otrokocsi Foris szerint pl. az „amazon” szó rokon a magyar „amaz aszszonnal”) és úgy véli, bármilyen tudós és jártas legyen szerző más-más nyelvekben, mégsem tudja megoldani a magyar nyelv eredetének rejtélyét. (Ez nem meglepő, hiszen a finn–ugor rokonságot felderítő Sajnovicstól még több, mint hetven év választja el az *Origines Hungariae*-t.)

Szilágyi-Sylvanus és Otrokocsi Foris után a harmadik magyar szerző, akiről az *Acta Eruditorum* ír, még hozzá 1695-es folyamában, Szathmárnémethi Sámuel kolozsvári filológus és teológiai-tanár. Szathmárnémethi 1680 és 83 között tanult Hollandiában, ahol Groningen kivételével bejárta az összes egyetemet és számos művet adott ki, a többi közt egy *Regnum Dei* c. értekezést Franekerben, 1683-ban.⁸ Igen jó kapcsolatokat épített ki a fontosabb németalföldi teológusokkal, s ennek és széleskörű teológiai tájékozottságának köszönhető, hogy még évekkel hazatérése után is újabb latin nyelvű kiadványai jelentek meg Franekerben és Utrechtben. Ezek közé tartozott Szent Pálnak a Zsidókhöz írt leveleinek a magyarázata, amely 1695-ben jelent meg Franekerben, Gyzelaarnál, kvart formátumban *Epistola S. Pauli ad Hebraeos Explicata* címmel – erről a számos könyvtárban ma is fellelhető műről számolt be, rendkívül gyorsan, (mert még a kiadás évében) Mencke folyóirata. A 26 soros ismertetés rávilágít Szathmárnémethi Sámuel kivételes filológiai képességeire, amennyiben nem csak a Szent Pál-levél teljes görög és latin szövegét közli, hanem még egyes kifejezések héber megfelelőjét is megadja, illetve megmagyarázza. Jóllehet Szathmárnémethi, akit kortársai kiváló pedagógusnak tartottak, ekkor már leköszönt II. Apaffi Mihály mellett betöltött nevelői állásáról (ezt 1693-tól 1695-ig gyakorolta)⁹, az *Acta* még úgy mutatja be, mintha jelenleg is a kiskorú erdélyi fejedelem eforusa lenne: „antea Ling. SS. & Phil. mox Theol. In Coll.Reform. Claudiopolitano Professore, h(oc) t(empore) electi Transylvaniae Celsissimi Principis Ephoro”¹⁰ Ez az információ még a kézirat lezárásának idejéből származik, azt ugyanis szerzője az új naptár szerint 1694. augusztus 24-én Radnóton fejezte be és juttatta el még abban az évben, vagy a következő év elején, alighanem egy Hollandiába utazó erdélyi diákkal, a franekeri Gyzelaarhoz.¹¹ Ami magát Szathmárnémethi könyvét illeti, Tótfalusi Kis Miklóstól tudjuk, hogy a szerző hollandiai tanára, Johann Van der Wayen a kötet előszavában azt állította, ezek lényegében az ő korábbi előadásainak a kivonatai; erre a vádra a kolozsvári tanár egy évvel később, *Moses explicatus* c. munkájában a vádat visszautasítva, jogos méltatlankodással reagált.¹² (Az *Acta* recenziense egyébként Van der Wayen nevét nem is említi).

Mint már utaltunk rá, Szathmárnémethi Sámuel igen nagy becsületnek örvendett nem csak szűkebb hazájában, ahol mint kora legkiválóbb „cartesianus-coccejánus” református teológusát tartották számon, hanem külföldön is. Még 1717-ben bekövetkezett halála előtt három évvel is jelent meg teológiai értekezése Utrechtben Alexander Roëll ottani professzor előszavával.¹³ De az a tény, hogy egy külföldi folyóirat már 1695-ben foglalkozott egy művével azt bizonyítja, hogy az erdélyi református bibliakritikára már a 17. század végén felfigyeltek a kor tájékozottabb protestáns teológusai és filológusai.

GÖMÖRI GYÖRGY

⁷ LAEVEN, A. H.: i. m. 296.

⁸ *RMK III*: 3242. Említi ZOVÁNYI: i. m. 578.

⁹ Uo.

¹⁰ *Acta Eruditorum*, Mensis Novembris A. MDC XCV, 509.

¹¹ Vö. *RMK III*: 3933.

¹² *Erdélyi féniks*. (Szerk. JAKÓ Zsigmond). Bukarest, 1974. 182; 454.

¹³ ZOVÁNYI: i. m. 579.

Nyomozás eltűnt könyvek után Nyitrán 1758-ban. A magyar könyvtártörténeti szakirodalomban eddig ismeretlen dokumentumfajta került elő a Nyitra megyei levéltárból. A vallatás során a kérdésekre adott válaszokból kirajzolódó történet arra is rávilágít, hogy a könyv birtoklása és az olvasás a megyei nemesség vezetőinek körében a XVIII. század közepére már természetesnek mondható. A per során nem fordult elő, hogy a könyvek eltűnésének körülményeit csak azért vizsgálták volna, mert a könyv maga meghatározott anyagi értéket képviselt.

Anno 1755. die 23. mensis Octobris in superiori civitate Nitriae inclyti Comitatus nominis ejusdem adjacentis, erga gratiosum excellentissimi ac illustrissimi domini domini comitis regni Hungariae palatini pro parte et ad instantiam spectabilis dominae Eva Beliczay, domini condam Nicolai Jeszenszky relictæ viduæ, qua pro licitu suarum ex eodem domino et marito suo susceptarum naturalis tutricis et curatricis emanatum praeceptorio compulsorium mandatum. Nos infrascripti Adamus Diósy judlium et Josephus Bacskadi jurassor ejusdem Inclyti Comitatus Nitriensis, erga subnexa De eo utri puncta sequentes exegimus testium fassiones.

De eo utrum?

- 1mo Tudgya é látta é a'vagy hallottaé a'Tanu? megh boldogult Baró Jeszenszky Antal uram ideiben keze alatt lévő bibliothecából kinek, minémeő könyveket, és hányat adott volt légyen kölcsön?
- 2do Tudgya é látta é a'vagy hallotta é, már halála után titulalt Jeszenszky Antal méltóságos Eözvegye ideiben azon bibliothecából, és könyvekből, kik, hány könyvet és minémőt vettenek légyen, vallya megh hiti' szerént.
- 3tio Tudgya é a'tanu mi otta baro Jeszenszky Antal uram Eözvegyével megh alkuttanak successorok, azotta is az könyvekből kik, hány és minémő könyveket válogattak ki és most is magoknál tartják, akár Vassardrúl¹ akár más mely helyüt is azon könyvekhez juthatván, azt vallya megh hiti után kit tudna e dologban tanúnak lenni.

Primus testis spectabilis ac perillustris dominus Josephus Majthényi de Kesselökeő annorum circiter 34. Sub eo quo obstrictus est Inclyto Comitatu Nitriensi quæ Tabulæ Judiciariæ assessor juramenta ad praeinserta De eo utri puncta fassus est. Fatens Ur azt jól tudgya, hogy minek utánna boldogult méltóságos Baró Jeszenszky Antal uram Eözvegyével a' successorok megh alkuttak volna, bibliothecában tanáltatott könyvek Jeszenszky István uram veiéhez, Kubinszky Ferencz Uramhoz Eleskére² hozzatattak, mellyeknek javát most nevezett Kubinszky Ferencz uram (a'mint fatens ur elöt maga mondotta) kiválogatván, a'többit Jeszenszky István uramhoz Nittra Vichapra³ küldötte, ot az pajtában le rakva lévén, maga fatens ur is némellyeket azon könyvekből el vitt, mellyeket, amidőn requires aszany-nak tetszeni fogh, kész visza téréteni. Sőt azt is vallya, hogy Bartakovics Pál uramnál is némely része tanáltatik azon könyvekből, mivel magátúl eő része tanáltatik azon könyvekből, mivel magátúl eő kegyelmétül azt hallotta fatens ur.

Secundus testis perillustris ac generosus dominus Franciscus Kubinszky annorum circiter 30 deposito praevio corporali juramento ad praeinserta puncta examinatus fassus est. Fatens uram azt ugyan nem tudgya hány, és minémő könyveket Istenben boldogult méltóságos Baró Jeszenszky Antal uram kezénél lévő bibliothec-

¹ Alsó-Felső Vásárd, Dolné-, Horné Trhovište, Szlovákia.

² Eleske. Alekšince, Szlovákia.

³ Nyitra Vicsap. Výchapy-Opatovce, Szlovákia.

caiból⁴ valakinek⁵ kölcsön vagy máskép adott volna, hallotta mindazon által azt, hogy az özvegye mostani Plungethné Aszony, maga Eözvegységében azon könyveknek nagyobb részét ell ajándékozta.⁶ de kiknek azt bizonyossan nem valhatta. Mellyek penigh elmarattak, és Jeszenszky István urnak ugy mint directus successornak Vásárdi Transactionak értelmé szerént resignáltattak, azokat ugyan Jeszenszky István uram parancsolatlyából fatens uram magához⁷ Eleskére hozatatta, s az után⁸ Nittra Vichápra elküldötte, mely könyveket, hogy⁹ onnan Requirens Aszonynak édes fia¹⁰ elvitte, fatens uram hallotta.

Tertius testis nibilis Stephanus Dióssy annorum circiter 23 sub eo quo Inclyto Comitatu Nittirensi qua jurassore obstrictus esset juramento, ad praeserta puncta[!] De eo utra puncta ad 1mum quidem nihil, ad 2dum vero et 3tium fatetur. Fatens még elmult 1756dik Esztendeőnek elein, Kubinszky Ferencz uramhoz patvariára jövén, akkori compatvaristájatul Nagy János uramtúl sok izben hallotta, hogy minek utánna boldogult Baró Jeszenszky Antal Uram Eözveggyével a' successorok megh alkuttak volna, Vassardi Bibliothecából sok rendbéli könyveket, üdősbik Bossányi László, Bartakovics Pál, és Kubinszky Ferencz Uraimék el vittek¹¹ légyen, azon kívül penigh fatens valya azt is, hogy midőn tavali esztendőben¹² Kubinszky Ferenc uramnál lévő könyvek Galgóczrul¹³ Eleskei Házában által hozatattak volna, akkoron fatens egészen a könyveket mind Galgóczon mind penigh Eleskén föl számlálván, száz tizen hat darab tanáltallott, és mind azokat Eleskei uj Épületnek első szobájában le rakta, több, s nevezet szerént Könyveknek számát volt Compatvaristája Nagy János uram mivel mind alkunak¹⁴ alkalmatosságával, mind penigh Könyveknek el hordásán jelen volt, bizonyossaban és világossaban tudhatta.

Super qua modo praevio per nos peracta inquisitione, elicitis antelatarum testium juratis fassionibus, hasce praetitulata Dominae Requirenti futura jurium suarum pro cautela necessarias extradeditus literas nostras testimoniales. Actum anno, die, locorum quibus supra.

[Az irat külzetén egykorú kéztől:] Inquisitio Eva Beliczay Nicolai Jeszenszky viduae. 1758¹⁵

BESSENYEI JÓZSEF

⁴ Áthúzza: eő Nagysága Eözvegye maga Eözvegységében

⁵ Áthúzza: adott volna

⁶ Áthúzza: mellyek peni

⁷ Áthúzza: ell

⁸ Áthúzza: penigh

⁹ Áthúzza: az után

¹⁰ Áthúzza: Vichápról

¹¹ Áthúzza: volna

¹² Áthúzza: Galgóczrul Eleskére

¹³ Galgóc. Hlohovec, Szlovákia.

¹⁴ Áthúzza: osztálnak

¹⁵ Nyitrai területi Levéltár, Vágsellyei Fiók, Vágsellye. Nyitra vármegye Levéltára (Nitrianská župa) Acta Inquisitionalia (Vyšetrovacie Spisy) B Fasc. VI. N. 395. 1499. sz. doboz

Egy angol népoktatási módszer sajtóvisszhangja a reformkori Magyarországon. A kölcsönös tanítás módszere, közismertebb nevén Bell–Lancaster, vagy monitor-módszer Andrew Bell¹ és Joseph Lancaster² angol pedagógiai szakemberek nevéhez fűződik. A tömeges népoktatást lehetővé tevő eljárás szinte az egész világon elterjedt a 19. század első felében. Angliában az 1860-as évekig a gyermekek 60 százaléka az ő módszerükkel sajátította el az alapismereteket, de Franciaországban, Svédországban, Norvégiában, Dániában, Németalföld, Svájc, Olaszország, Görögország, Spanyolország, Portugália, Észak- és Dél-Amerika iskoláiban, valamint Afrika, Ázsia, Ausztrália egyes körzeteiben, főként az angol gyarmatbirodalom területén, közismert és elterjedt volt a módszer.

Neveléstörténeti szakirodalmunk mindaddig nem foglalkozott a korabeli magyar sajtóban megjelent első Bell–Lancaster-értékelésekkel, pedig ezek elemzése sok értékes adattal járulhat hozzá az angol nevelők elméleti és gyakorlati tevékenységének a hazai kortársak körében megfogalmazódott véleményének értékeléséhez.

1817 májusában, a Pestalozzi-vita lezárásaképpen, a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain jelent meg az első híradás a Bell–Lancaster módszerről. A szerkesztő, Fejér György³ megjegyezte: „eleget szóllottak már a Pestalozzizmus eránt Tudósaink és Paedagogusaink, ideje, hogy a Bell–Lancaster tanításról értekezzenek ezentúl.”⁴ Tehát egészen biztos, hogy ekkor Magyarországon már ismert volt a módszer, angol eredeti források, vagy francia és német fordítások nyomán. Az első magyarországi ismertetés Kassán jelent meg 1819-ben *Der wechselfeilige Unterricht nach der Bell–Lancasterischen Methode* címmel, Karacsay Fedor gróf munkájaként. A szerző előszavában sürgeti a módszer hazánkban való bevezetését, főként abból a célból, hogy a parasztgyermekek az eddigieknél nagyobb számban juthassanak az alapismeretek birtokába.

¹ Bell, Andrew (1753–1832): Skóciában született, matematikai és filozófiai tanulmányokat folytatott a St. Andrews Egyetemen, majd Amerikában, Virginiában magánnevelőként működött. Miután 1781-ben visszatért szülőföldjére, az anglikán egyház papja lett. Leithben működött lelkészként, majd Indiába került, ahol a Kelet Indiai Társaság által fenntartott fiúárvaház vezetője lett. Mivel a zsúfolt és rossz körülmények között működő árvaház iskolájában nem lehetett eredményesen tanítani, Bell kidolgozott egy új módszert, amely szerint a vezető tanító segédek, ún. monitorokat képez ki az értelmesebb tanulók közül arra, hogy a többieket tanítsák. A rendszer, amelyet később „monitor módszer”-nek neveztek el, lehetővé tette, hogy nagyobb tömegek sajátítsák el az alapismereteket, mintha csak egy felnőtt tanár tanított volna. 1796-ban Bell visszatért Angliába, és a következő évben kiadta fő művét, *An Experiment in Education* címmel, amelyben ismertetette módszerét. 1798-ban megalapította első angliai iskoláját Aldgate városában. A módszer, amely kezdetben sok vitát kavart, az évek során egyre népszerűbb lett, és 1832-ben, Bell halálának évében már 12 000 monitor rendszerű iskola működött Angliában.

² Lancaster, Joseph (1778–1832) 1801-ben, Londonban alapította meg a „monitor módszer” szerint működő elemi iskoláját. Elméleti kérdésekben, főként a vallásoktatást illetően, nem mindenben értett egyet Bell-lel. Míg Bell iskoláiban rendszeres vallásoktatás folyt az angol államegyház szellemében, addig Lancaster, mint kvéker, az általános keresztény elvek ismertetésére szorítkozott.

³ Fejér György (1766–1851) teológiai doktor, prépost-kanonok, az egyetemi könyvtár igazgatója. Keszthelyen, Pesten és Pozsonyban végezte tanulmányait. 1790-ben szentelték pappá. Ezt követően nevelőként működött a Festetics és Ürményi családoknál. 1802-től a székesfehérvári papnevelőben a dogmatikát 1808-tól a pesti egyetemen teológiát tanított. 1817 januárja és októberre, majd 1817 januárja és júliusa között ő szerkesztette a *Tudományos Gyűjteményt*. 1824-ben a pesti egyetem könyvtárának igazgatójává nevezték ki, amely hivatalt 1843-ig viselte. 1851-ben halt meg Pesten. Kiterjedt irodalmi tevékenységet folytatott. Írt verseket, színművelet, teológiai, filozófiai műveket, tudománynépszerűsítő cikkeket. Legjelentősebb munkája 40 kötetes középkori oklevélkiadása. (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus civilis*. Buda, 1829–44.)

⁴ *Kinyilatkoztatás a Tudományos Gyűjtemény ügyében.* = *Tudományos Gyűjtemény* 1817. V. 141–142.

Ugyanebben az évben, a *Tudományos Gyűjtemény*ben egy fiatal pap, Kis Pál⁵ cikket írt „Új tanításmód Bell és Lancaster szerint”⁶ címmel. A cikk fő gondolata az, hogy mivel a népoktatás ügye hazánkban is igen elhanyagolt állapotban van, hasznos lenne az angolok által sikeresen alkalmazott módszert hazánkban is bevezetni.

„ha kedves Nemzetünk csinosodását hathatósan akarjuk, a köznépek általános oktatására minden tehetséggel ügyellünk; ezen oktatásnak pedig, hogy ama nagy czélnak megfelelően, kevés költséggel, rövid idő alatt, még is sarkalatosan szükség meg esni; miképpen erre Bell és Lancaster utat mutatának.”⁷

Ezt követően röviden, Karacsay nyomán, ismerteti a módszer kialakulásának és elterjedésének történetét, elemzi a gyakorlatban is bevált eljárást, bemutatva annak pozitív vonásait. Kiemeli, hogy a módszer segítségével, kevés képzett tanító irányításával tömegesen lehet a nép gyermekeit az alapismeretek birtokába juttatni.

Egy évvel később, ugyancsak a *Tudományos Gyűjtemény* közölte egy Y jegyű szerző, (a korábbi szerkesztő, Fejér György) tanulmányát, a Bell–Lancaster módszerről „A tanítványok által való tanításról” címmel.

Fejér Györgyöt úgy látszik annyira foglalkoztatta a Bell–Lancaster módszer, és annyira hasznosnak tartotta volna magyarországi bevezetését, hogy egy hosszú tanulmányban vállalkozott részletes ismertetésére. A 32 oldalas frás első soraiban Fejér utal saját korábbi felhívására, mellyel lezárta a Pestalozzi vitát.

„...tudósaink a Tudományos Gyűjtemény 1817-dik V. kötetében nyilván megkértettek, hogy annak esmértetésére, s vizsgáltatására is fordítsák dologhoz értő elméjüket. Ennek a hátramaradásnak helyre hozása végett bátorodom és a Tanítványoknak jelesebb tanuló társaik által való tanítás eredetét, történetit, módját, minéműségét szemmel látó tanúknak bizonyosságai szerént, mennyire egy értekezésnek szoros határi engedik, előterjeszteni.”⁸

A tanulmány ismerteti Andrew Bell rövid életrajzát, aki misszionáriusként Indiába került, ahol Madras mellett egy kis településen a helybeli gyermekeket betűvetésre tanítva fejlesztette ki módszerét. A módszer lényege az, hogy a tanító, a gyorsabban haladó, tehetségesebb tanítványai segítségével oktatja a többieket, mintegy megsokszorozva önmagát. Fejér elismerően említi Bell alapművét az *An Experiment in Education, made at the Male Asylum of Madras, suggesting a System by which a School on family mais teach itself* című munkát. A tanulmány további részeiben olvashatunk Joseph Lancaster törekvéseiről, aki az általa vezetett külvárosi elemi iskolában előbb 500, később már 1000 szegény gyermeket tanított, a Belléhez hasonló módszer szerint. Fejér György Lancaster művéről (*Improvements of Education*. London, 1803.) is elismeréssel szól. Megemlíti, hogy a hasznos munka 1803 és 1806 között hat kiadásban jelent meg, és németre is lefordították *Ein einziger Schulmeister unter tausend Kindern* címmel.

⁵ Kis Pál (1793–1847) apát-kanonok, a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagja. Tanulmányait Sopronban és Győrben végezte. Pappá szentelése után nevelőként dolgozott az Eszterházyaknál, majd a bécsi egyetem könyvtáránál segédtitisz és a Theresianumban a magyar nyelv-és irodalom tanára lett. Ferenc Károly főherceg fiait ő tanította a magyar nyelvre. 1847. október 31-én halt meg Bécsben.

⁶ Kis Pál: *Új tanításmód Bell és Lancaster szerint*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1819. IX. 35–43.

⁷ Uo. 35.

⁸ Y.: *A tanítványok által való tanításról*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1820. X. 3.

A tanulmány a továbbiakban részletesen szól a Bell és Lancaster módszer néven ismert tanítási metódusról, a monitorok kiválasztásáról, és speciális képzésétől kezdve, az osztályterem berendezésén át, a tanítási és nevelési módszerek, a jutalmazási és büntetési eljárások ismertetésén keresztül egy tanítási nap történéseinek teljes leírásáig.

A cikk alapján, Magyarországon is sokan szerezhettek tudomást e nagyhatású módszer lényegéről. A módszer ismertetése több pedagógiai kézikönyvünkben is helyet kapott a későbbiekben. Kis Pál, aki 1819-ben a *Tudományos Gyűjtemény*ben már ismertetést közölt a Bell–Lancaster módszerrel, 1830-ban Budán megjelent *Tanítás módja. A városi és falusi iskolamesterek számára*⁹ című könyvében, amely egyébként az oktató-nevelő munka szempontjából az angol mintához képest igényesebb iskola képét idézi, a korábban oly lelkesen propagált módszerrel mindössze egyetlen látjegyzet erejéig emlékezik meg.

„Bell és Lancaster tanítás módja szerint finom por terítetik a különösen készült iskolai padra, és egy fácskával ezen porba próbálgatják a gyermekek a betűket”¹⁰

– mintegy feltételezve, hogy olvasói pontosan tudják, megjegyzése mire vonatkozik.

Jól példázza a Bell–Lancaster módszer magyarországi hatását az a pedagógiai szakkönyv is, amely Lesnyánszky András, nagyváradai paptanár munkájaként jelent meg 1832-ben.¹¹ Tanítójelölteknek szánt tankönyvében így ismerteti Lesnyánszky a Bell–Lancaster-módszer előnyeit:

„Gondollyunk egy tágas szobát, mellyben 100–500, sőt több gyermek is elférnek, a szükséges padok úgy alkalmaztatnak benne, hogy a fal és a padok között elegendő térség maradjon a végre, hogy félkörben állva a falon függő tábláról betűzhessenek, vagy olvashassanak a kicsinyek. Egy Tanító (inkább csak főkormányzó) kevésbé felemelkedett helyről végig tekinti az oskolát, és, hogy minden a bevett rend szerint folyjon, szemesen vigyáz. Lehet 20 esztendőes ifjú. [...] A legjelesebb gyermek, ki a tanító és kised sereg között foglal helyet, Igazgatóvá tétetik, ez a tanítótól vett parancsolatot az olvasás, írás vagy számolás üdijéről ... fennszóval jelenti, a lecke előtt, és utána mondandó irádságra csengővel ad jelt. Továbbá mindenik rendből a legjobb eszű s legnagyobb szorgalmú gyermek tanítónak nevezetik ki [...], ez hallván az igazgató gyermeknek kommandóját (parancsát) hírvül adgya azt tanítványtársainak, leckét ad fel, mellyre mind addig oktattya őket, míg a rendben magához hasonló kised tanítót nem formált, azután fellyebb osztályba megy által, hol ismét tanítvány lesz.”¹²

Hogy Erdélyben is ismerték¹³, és a gyakorlatban is bevezették a módszert, arról levéltári forrásokból¹⁴ és az *Erdélyi Prédikátori Tár*¹⁵ 1833. évi első számából értesülhetünk.¹⁶

⁹ Kis Pál: *Tanítás módja. A városi és falusi iskolamesterek számára*. Buda, 1830.

¹⁰ Uo. 153.

¹¹ LESNYÁNSZKY András: *Didaktika és methodika, avagy a tanításnak közönséges tudománya és a tanítás módjának tudománya*. Nagyvárad, 1832.

¹² Uo. 64–65.

¹³ Erdélyben – ismereteink szerint – először Stephan Ludwig Roth (1796–1849) a szász művelődés- és iskolaügy kiváló képviselője, Pestalozzi tanítványa és munkatársa tett említést Bell és Lancaster tanítási rendszeréről szüleinek és barátainak mestere yverdoni intézetéből 1819–1820 között írt néhány levelében. E levelek egyikéből tudjuk meg, hogy a *Der Sprachunterricht* című tankönyvét az angliai Lancaster-típusú iskolákban be akarták vezetni. A jelek szerint azonban a rendszernek nem volt számottevő hatása az ifjú Rothra. Nincsenek adataink arra vonatkozóan, hogy hazatérve ezt, vagy ennek bizonyos elemeit gyakorlati pedagógiai tevékenységében felhasználta, vagy népszerűsítette volna. Vö. NÁHLIK Zoltán: *Lancaster iskolák hazánkban*. = Korunk 1968. 1536–1541.

A tanulmány szerzője Salamon József,¹⁷ aki a kolozsvári református nőegylet által 1832-ben, a Magyar utcában alapított népiskolában folyó oktatást a Bell–Lancaster módszer (kölcsonös tanításmód) szerint szervezte meg. Salamon az *Erdélyi Prédikatori Tárb*an megjelentetett tanulmányában, amely „A kölcsonös tanítás módjának rövid rajza oskoláink állásához alkalmaztatva” címet viseli, részletesen ismerteti a módszert, sőt kitér azokra a változtatásokra is, amelyeket az eredeti módszer erdélyi adaptációja megkövetel. A szerző a bevezetésben kiemeli, hogy hivatali, de emberi kötelessége is, hogy a köznép célirányos, és az idők szellemének megfelelő nevelését előmozdítsa. Hangsúlyozza, hogy Erdélyben számos olyan iskola van, amelybe sokkal több gyermek jár, mint az ésszerű volna. Éppen ezért van szükség a Bell–Lancaster módszerre, mely lehetővé teszi, hogy a nagyszámú gyermekek is elsajátítsa az olvasás és írás tudományát. Részletesen leírja, milyen legyen az „iskola ház” vagyis a tanterem, melyben a falusi gyerekek tanulnak. Szól a terem ideális méretéről, berendezéséről, arról az asztalról, amely mellett a betűtanuló gyermekek ülnek.

„Ez az asztal a betűtanulók számára áll, vékony párkánnyal körülfogva, és minden gyermek előtt hasonló párkánnyal keresztül szaggatva, arra szolgál, hogy az ilyen módon formált tálcáskák megtöltetvén száraz szitált fővénnyel, abba tanulják a gyermekek írni ujjokkal, vagy plajbász formára faragott fácskával előbb a nyomtatott, azután az írásbeli nagy és apró betűket.”¹⁸

A padok nagyságát a különböző életkorú és magasságú tanulók szükségletéhez kell szabni a szerző szerint. Világos leírást olvashatunk az osztályterem többi berendezési tárgyáról:

¹⁴ Levéltári adatok tanúsága szerint a kölcsonös tanításmód bevezetése iránt elsősorban az erdélyi református egyház mutatót érdeklődést, már 1825-től kezdődően. Az „Elintézésé a kolosvari főoskolabeli nyolc alsóbb classisokban a tanítás és tanulás tárgyának és ezek esmértetési módjának” című kéziratban a következő szöveggel találkozunk: „... ezen elementaris classisban mi módon lehetne a tanításban a Bell–Lancaster methodusát alkalmaztatni: ezaránt az utasítást meg fogia tenni a philologiae professor...” A Kolozsvári Ref. Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Főconsistoriumi Levéltára. 361–845. sz. Az első olyan levéltári adat, amely már egy, a kölcsonös tanításmód alapján működő iskola létezését meggyőzően igazolja, az 1829-ben, Szász Károly által kidolgozott, „Az Erdélyi Nagyfejedelemségbeli Evangelica Reformata Felsőbb és Alsóbb Oskolákban fennálló Tanítás Rendének és Módjának Rajzolatya” című kéziratban lelhető fel. Ez azt jelzi, hogy a zilahi gimnáziumban az írás-olvasás tanítása a Lancaster által kidolgozott rendszer szerint folyik. (A Kolozsvári Ref. Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Főconsistoriumi Levéltára. 371–829. sz.)

¹⁵ Az *Erdélyi Prédikatori Tárb*nak 1833–1839 között összesen 9 füzete jelent meg, Salamon József szerkesztésében.

¹⁶ SALAMON József: *A kölcsonös tanítás módjának rövid rajza oskoláink állásához alkalmazva.* = Erdélyi Prédikatori Tárb 1833. 147–167.

¹⁷ Salamon József (1790–1871) tanulmányait a zilahi és a nagyenyedi református kollégiumban végezte, majd 1814-ben a göttingai egyetemen folytatta tanulmányait. Hazatérése után, 1815-ban a zilahi kollégium tanára lett. 1830-tól a kolozsvári református kollégium teológia professzoraként, és a város iskoláinak felügyelőjeként működött. 1856-ban megbízták az összes erdélyi protestáns iskola felügyeletével. 1862-ben nyugdíjazták. Ekkor Zilahra költözött, kinevezték a zilahi iskola algonodnokává. 1871-ben halt meg Zilahon. Műveinek többsége teológiai tárgyú. Salamon feltehetően már külföldi egyetemi tanulmányainak idején, Göttingában ismerkedhetett meg Ludwig Natorp (*A. Bell und J. Lancaster*, 1817.) munkájával, amelyben a Lancaster-módszert ismerteti. A zilahi gimnáziumnak adományozott magánkönyvtára jegyzékében pedig a *Bell–Lancasterische Unterricht-Methode* című, Bécsben, 1819-ben kiadott mű is szerepel.

¹⁸ SALAMON József: *A kölcsonös tanítás módjának rövid rajza oskoláink állásához alkalmazva.* = Erdélyi Prédikatori Tárb 1833. 149.

„Szükségesek a számvetés bővebb gyakorlására, s az énektanulásra egy-két fekete táblák is. Az iskola mobilái közé tartozna egy falióra, minthogy az idő szoros felosztását megtartani szükséges, egy kézi csengettyű, továbbá egy téka, melynek több polcai legyenek az elé nem járó táblácskák számára, s egy záros nagy asztalfia rekeszekre osztva a tanító előtt, melyben kréta, papiros, plajbász, jegyzőkönyv, stb. tartatnak.”¹⁹

Hogyan kell csoportokba sorolni a gyerekeket? Salamon nézete szerint az első osztályba tartoznak a betűket tanulók, akiket előbb a nagy betűket később az „apró” betűket tanulják. A második osztály a sillabizálóké; akik előbb az első szakaszában két betűből, a másodikban három s négy betűből álló szavakat tanulják meg előbb betűzni, azután olvasva is kimondani. A harmadik osztályba tartoznak az „olvasó gyerekek” akik közül az első csoport több szótagokból álló szavakat szótagolva tud olvasni; második csoportba tartoznak „a folyvást olvasók”, a harmadikba a „gyakorlott olvasók”, akik közül választja ki a tanító a segítőt, az ún. monitorokat vagy felvigyázókat. „A kölcsönös tanítás módjában, a nagyobb, vagy felsőbb osztálybeli gyermekek tanítják a kisebbeket, s azok nevezetnek oktatóknak (monitor).” – írja a szerző.

Érdeemes idézni az oktatás rendjéről szóló részt, amelyből tájékozódhatunk arról, hogy valójában milyen módon folyt a tanítás ezekben az iskolákban:

„Kezdődik a tanítás télben 8 – nyárban 7 óraker, éneklésen és könyörgésen, melyet a köz oktató mond előttök. Ekkor a tanító számba veszi kik nincsenek jelen a kül oktatók közül, s helyettök másokat nevez ki. Jelt ad a csengettyűvel, s ezt mondja: oktatók a táblához! Ezek kimennek, s ki-ki a maga tábláját levéven a fogasról, az alsóbb szegre akasztja, s ekkor vesszőjével kopogtatván, az ő tanítványi egyszerre körülte teremnek, félkarikába. Most az olvasás táblái előtt állanak, s ez szinte tart fél óráig. A tanítás pedig így megyen: grádus szerént állván a gyermekek, kik legfeljebb nyolcan, kilencen lehetnek egy tábla előtt, rámutat az oktató vesszőjével az elsőre, s ez azt teszi, hogy néki kell nagyon mondani a mutatandó betűket, vagy sillabákat, a többek pedig lassabban utána mondják; de ha nem találja, aki az utána valók közül megmondja, mindjárt elibe áll s ezáltal tartódik fel a figyelem, ébresztődik az igyekezet. Úgy kell pedig az idővel gazdálkodni, hogy mindenik gyermek lehessen a kiszabott leckébe előlmondó.”²⁰

Hasonló részletességgel ír Salamon minden csoport munkájáról, a tanulók, a monitorok és a tanító feladatairól.

Igen érdekes a jutalmazásról és büntetésről szóló rész is, amelyből megtudhatjuk, hogy csak a tanító jutalmazhat és büntethet, a monitoroknak erre nincs engedélyük. A szerző szerint a becsületérzést és az egészséges versengés vágyát kell felkelteni a gyerekekben, ez a legcélravezetőbb. A verést kerülni kell, és csak végső esetben, erkölcsi vétség esetén szabad alkalmazni.

Salamon pontos kimutatást ad arról, milyen költségbe kerül egy ilyen iskola felállítására Erdély városaiban és falvaiban. Arra a következtetésre jut, hogy ez a módszer jóval olcsóbb, mint a hagyományos oktatás, nem beszélve arról, hogy mennyivel hatékonyabb:

„A régi mód szerént három esztendő alatt sem tanult meg némely gyermek jól olvasni – minő idővesztés! Itt pedig esztendő alatt csalhatatlanul megtanulhat. – Mely nagy nyereség lenne pedig, ha a föld népének nagyobb része jól olvasni, s ezzel együtt írni, és számot vetni esztendei feljártatással gyermekeit megtaníttathatná!”²¹

¹⁹ Uo. 152.

²⁰ Uo. 159.

²¹ Uo. 161.

A módszer alkalmazása esetén kevesebb tanító, kevesebb energiával, jóval több gyermeket tud megtanítani írni-olvasni, ugyanakkor a drága ábécéskönyvekre nincs szükség.

A tanulmány utolsó részében két rajzot közöl a szerző a Bell–Lancaster módszer szerint berendezett osztályteremről, és világos magyarázatot is fűz hozzá.

A tanulmány sikert aratott, élénk visszhangot váltott ki, sokan elolvasták. A módszer szélesebb körű elterjesztése érdekében a Református Egyházi Főtanács 1833. augusztus 30-i ülésén határozatot hozott Salamon tanulmányának külön könyvecskében történő kinyomtatásáról. Barra Gábor, a Kolozsvári Református Kollégium nyomdájának tipográfusa által, 1833. október 6-án beadott „Számítás” szerint a könyvecske már ekkor, a határozatot követő 37. napon a nyomdát 3000-es példányszámban elhagyta.²²

Erdélyben a népoktatás fejlesztése és a kölcsönös tanításmód bevezetése terén tehát – a harmincas évektől kezdődően történt jelentős előrelépés, főleg Kolozsváron. Az itteni népiskolák történetében – Salamon értékelése szerint – az 1832-es év új korszak kezdetét jelentette. Ekkor alapította a kolozsvári nőegylet a Külső Magyar utcában mind- két nemű gyermekek számára azt a népiskolát, amelynek felügyeletét Salamon József vállalta el, s amelyben az oktatás „Lancaster költsönös tanrendszere mellett” folyt. Ugyancsak az 1832-ben kezdte meg működését Kolozsvárott, a Külső Monostor utcában egy iskola, amelyben, 1839-ben már 145, katolikus, református, luteránus és görögkatolikus fiú- és leánygyermek tanult, ami arra utal, hogy az iskola bármely vallásfelekezethez tartozó gyermek számára nyitva állt. Ennek megfelelően a hitoktatás keretében „...a minden valláshoz alkalmazható közönséges, reggeli és estvéli stb. imádságok”-at tanították. E „felekezetközi”-nek tekinthető iskolában a Lancaster-rendszer egyes elemei is jelentkeztek.

Salamon József a kölcsönös tanításmódról írt munkájának megjelenése után mintegy 10 évvel, sajnálattal állapítja meg, mivelhogy az egyháztanács az általa írt könyvvel együtt „...értelmes és lelkesült tanítókat is szét nem küldhetett, a szép példának reményelt kiteljesedésű követése be nem következett.”²³ Ez vezette az egyházi hatóságot arra a gondolatra, hogy a kölcsönös tanításmód hatékonyabb elterjesztése céljából, a tanítók számára tanfolyamot szervezzen. Salamon József 1845. november 22-i kéziratában már a tanfolyam eredményes befejezéséről ad hírt. A megjelent tanítók a kölcsönös tanításmód elméleti és gyakorlati kérdéseit elsajátították és a bevezetett rendszer szerinti tanításnak nemcsak szemlélői, hanem egy-egy nap folyamán vezetői is voltak. Salamon a megjelent 17 tanító nevében azzal a kéréssel fordul az egyházi főtanácshoz, hogy szólítsa fel az egyházkerületek előljáróit a kölcsönös tanításmód bevezetésére alkalmas iskolák építésére és ezek célszerű belső berendezésének biztosítására.

A főtanács már a következő napon körlevélben javasolja az egyházkerületi előljáróságoknak a Lancaster-módszer mielőbbi bevezetését.²⁴

A Lancaster-típusú iskolák szervezése nem maradt meg a református egyház keretei között, a rendszert egyes római katolikus iskolák is meghonosították. A *Vasárnapi Újság* arról számol be, hogy az Udvarhely-melléki Atyha község katolikus papja, Miklós Sándor saját költségén szerezte be Kolozsváron a fali Lancaster-táblákat és egyéb felszereléseket „...és a 125 népességű intézet tanítását szív-örömmel vezeti.”²⁵

²² A Kolozsvári Ref. Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Főconsistoriumi Levéltára. 356–833. sz.

²³ A feljegyzést közli: NÁHLIK Zoltán: *A kölcsönös tanítás módja népoktatásunk történetében*. Bp. 1986. 46.

²⁴ A Kolozsvári Ref. Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Főconsistoriumi Levéltára. 361–845. sz.

²⁵ *Vasárnapi Újság* 1848. szeptember 12. 7.

A korabeli erdélyi román sajtó tanúsága szerint nem egy román iskola, ezek közül is elsősorban a görögkatolikus iskolák, főleg a Szatmár- és Máramaros-vidékiek vezették be a rendszert. A *Gazeta de Transilvania*²⁶ érdekes folytatásos cikket közöl a vidék román iskoláinak helyzetéről, és megállapítja, hogy az utóbbi években ezek száma örvendetesen emelkedett. A cikk írója jelzi, hogy Degenfeld Ottó gróf Erdőszádán és Tományban egy-egy kétszáz férőhelyes iskolaépületet emeltetett, és 120 „...Lancaster-módszer szerint kidolgozott új fali olvasótblát” hozatott számukra.

A *Tudományos Gyűjtemény* 1841-ben újabb cikket közölt a Bell–Lancaster féle módszerről. A cikk ugyan fordítás németből, de a szerző, Lovász Imre jelzi, hogy az alapszöveget kibővítette.

„Az új tanításmód hatásai olly szembetűnőek, s magok mellett bizonyítók, a tapasztalás, a jelesség hasznosság pecsétjét annyira reájok nyomta, hogy a hitetleneknek merészen lehet kiáltani menjetek és lássátok!”²⁷

A szerző nem ismeri ugyan az erdélyi törekvéseket, de az európai példákon meggyőzően bizonyítja a módszer hatékonyságát.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a reformkori magyar sajtónak a Bell–Lancaster módszerre vonatkozó híradásai értékes adalékokkal szolgálnak az összehasonlító neveléstörténeti kutatások számára.*

FEHÉR KATALIN

Hajnóczy Iván „hagyatéka”. Adalékok Katona-szövegek pontosításához, kiegészítéséhez, forrásaihoz és magyarázatához. Hajnóczy Ivánt (1883–1978) méltán tarthatjuk számon a legeredményesebb Katona-kutatók között. Egyetemi tanulmányait az Eötvös Collegium tagjaként végezte, alsókubini, késmárki és budapesti tanárság után 1910-ben Kecskemétre került a felsőkereskedelmi iskola igazgatójának. 1942-ben nyugalomba vonult, 1945-ben külföldre távozott. 1949-től Buenos Airesben, 1961-től Los Angelesben élt.

Irodalomtörténészként nemcsak Katonával foglalkozott, figyelmet azonban leginkább róla szóló írásaival keltett. *Katona Kecskeméten* című műve (Horváth János előszavával, Kecskemét, 1926), a szerkesztésében megjelent *Katona emlékkönyv*, benne „Katona életének és műveinek bibliográfiája” (uo., 1930) és a sorokat először számozó *Bánk bán*-kiadása (uo., 1930) a Katona-irodalom alapművei közé tartozik. Neki jutott eszébe, hogy a *Bánk bán* 1815-i, a XX. század elején megrongálva előkerült szövegének hiányait legalább részben pótolni lehet Bárany Boldizsár „Rostá”-jának idézeteiből (It 1914, 177–179). Más fontos tanulmányait, szövegkiadásait (pl. Katona színháztervét, vadásznaplóját) nem említve, ezúttal két könyvbe ceruzával írt bejegyzéseit kívánom ismertetni. Az egyik könyv Miletz János *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái* (Bp., 1886) című kiadványának a Katona József Kör bélyegzőjével ellátott példánya, a másik Hevesi Sándor 1901-ben megjelent magyarázatos *Bánk bán*-kiadása a kecskeméti megyei (volt városi) könyvtárban. Ez utóbbira fölhívta ugyan a figyelmet Lisztes László Katona-bibliográfiája (Kecskemét, 1991), de nem vetek róla tudomást.

²⁶ *Gazeta de Transilvania* 1843. 24–25. sz. Idézi NÁHLIK Zoltán: *A kölcsönös tanítás módja népoktatásunk történetében*. Bp. 1986. 17.

²⁷ LOVÁSZ Imre: *A Bell–Lancaster féle tanításmódról*. = *Tudományos Gyűjtemény* 1841. VIII. 61–78.

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (T 037613)

Katona drámbírálatának Miletz könyvében közölt szövegét („Kisfaludy Károly Ilka című négy felvonásos drámájának bírálata”) a kecskeméti városi levéltárban 1944 előtt még föllelhető, noha oda már csonkán és megrongálódva került kéziratából javíthatta és egészíthette ki Hajnóczy. Bejegyzéseit felhasználtam ennek a bírálatnak a kritikai kiadásában (KATONA József: *Versek, tanulmányok, egyéb írások*. Bp. 2001. Balassi Kiadó, 51–65), ezért itt, mintegy példaként, csak néhány javítását és kiegészítését közlöm: elől a sor számát a kritikai kiadásban, utána az ott található szót, majd – jel után Miletz félreolvasott szavát.

- 24 *rebeg* – *retteg*
- 193 *kítáálja* – *kitalálja*
- 206 *esztendeivel* – *esztendei*

A kéziratban olvashatatlan vagy bizonytalan olvasatú betűket, szavakat szögletes zárójelbe tette Hajnóczy. Példák ezekre:

- 2 [Nikétász Ilkát hogy]
- 289 [15. §.] Az elkeseredett [Nikét]ász jön; [a nagy ferg]teleg, mely
- 290 Alexis feje felett to[rnyosu], mi[nd] jo[bb]ajn gerjeszti a félelmet.
- 388 [24. §.] Tüzet [kiabál egynehány lakos és asszony;] s majd
- 389 [25. §.] Dob, tr[ombita, síp, tárogató harsog; azután jön] győzel-
- 390 met kiáltva [egy magyar hadosztály] Menyhárttal.

Kibetűzött Hajnóczy Miletztől olvasatlanul hagyott szavakat, szótöredékeket, s ezeket föltételezett helyükre írta. Ilyenek:

- 417 a jó Király
- 434 Noha Szerző Úrnál (nem csak itt) még eddig más [Charac]tert
- 435 nem láttunk, mint *jót és rozsztat*; ez pedig
- 446 eltökélli Gyulával való értekezését.

Néhány Hajnóczytól beírt szótöredéket én egészítettem ki, például:

- 419 [vol]na
- 420 ő v[o]lt]
- 442 [töm]lőczbe
- 457 Egyj nyakas Ma[gyar]
- 465 [Csaló]dottsága

Számos jegyzetet fűzött Hajnóczy Miletz könyvében Katona történelmi műve folytatásához és történeti tárgyú följegyzéseikhez. Ezek teljes körű számbavételére a történelmi művek készülő kritikai kiadásában kerül majd sor, csak néhányat említek közülük, Miletz könyvének lapszámát föltüntetve.

- 235 a Voltaire III. könyv p. 243. jegyzet után: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*. (IrtK 1933: 255–6.1.)
- 257 az után a jegyzet után, amely szerint Sylvester pápa levelét Dugonics András fordította magyarra: (Ez téves: Decsy Sámuel: *A m. sz. kor. hist. Bécs 1792. 90. l. Balics: A rk. egyh. tört. M.orsz. I. k. 37. l.*) [Katona nem Decsy fordítását közölte. O. L.]

Bl. rövidítéssel és a lap számának, jegyzet esetén az azt jelölő betűnek feltüntetésével is utalt Hajnóczy Blahó Vince 1772-ben Kecskeméten tartott beszédének 1775-ben Nagyszombatban hely-

történeti jegyzetekkel és levelekkel bővített kiadására. Miletz könyvének 292, 293 és 300–303. lapjain 26 ilyen utalást találunk. Néhány példa ezekre Miletz könyvének lapszámával, az általa feltüntetett évszámmal, szövegével, a Blahó könyvére való utalással s az ott található szöveggel:

- 300 1548. Az első szürke barát, a ki a jászberényi klostroból ide járt. – Bl. 8. Amennyire a régi írások mutatnak, legelső szürke barát volt *Szerem-Ujlaki Ferentz*, ki ezeröttszáznegyvennyóltzadikban, a jászberényi klostroból, kezdett jární Ketskemétre tanító hivattalall. [A barát nevét Miletz szövege 1578-nál tüntette fel.]
- 301 1600. Az első kálvinista prédikátor, ki ide jött, Búzás Imre. – Bl. 8. A Első predikátorjok, mellyet feltalálhattam, 1600-ikban Buzás Mihály vala. Bár konkolyt ne hintegetett volna. [Az utónevet Blahó szövegének megfelelően Hajnóczy helyesbítette. A második, felekezeti ellenszenvre valló mondatot Katona (Miletz?) elhagyta.]
- 301 1690. Tatárjárás. – Bl. 16. A tatár járása [...] megrémítette Ketskemétet 1691-ben. [Hajnóczy 1691-re javította az évszámot.]

Id. Katona kéziratára hivatkozó hat kiegészítő mondatot írt Hajnóczy a 300–302. és 304. lapokra. Egy magyar és egy latin nyelvűt idézek ezek közül:

- 301 1663. Jött Kecskemétre egy jezsuita és egy másikat is hítt a nagyszombati collegiumból; hanem a jövő esztendőkre Gyöngyösre hívtak a megnyitott iskolákra. [Utána:] akkor a Jezsuiták számára Házat építettek, de a Predikátor házából támadt tűz aztat meg emésztete. (id. K. kéz.) [Hajnóczy az évszámot 1673-ra javította.]
- 302 [Az 1728-as bejegyzés után:] Oppignorarunt 1730 et servierunt usq. 1745, ubi Communi [Cumani] se redimerunt [a jászkunok.] (id. Katona kézirata). [Az előbbi szövegben a szögletes zárójelek Hajnóczytól valók.]
- 306 1790. Gr. Teleki Domokos Hazai utazás [*Egynehány hazai utazások*.] Bécs, 1796. című művére utalt Hajnóczy a kőrösi és kecskeméti földesuraknak a várossal való jogi és gazdasági viszonyával kapcsolatban.

Hevesi Sándor említett *Bánk bán*-kiadásával igen alaposan foglalkozott Hajnóczy. Megjegyezte, hogy hiányzik belőle a verses ajánlás és a Jegyzés, az Elő-versengés elé odairta: „közvetlenül az 1. felvonás előtt, ennek színhelyén”. Megjelölte az első kidolgozásból hiányzó részeket, kijavította a sajtóhibákat, pótolta egy kimaradt sort (2653 [V.440]). A Pontio di Cruce nevet Pontius de Cruce-ra változtatta, visszaállítva a név latin alakját a félig olaszosított helyett. (L. erről a *Bánk bán* kritikai kiadásának 483. lapját.)

A következőkben azokat a megjegyzéseket idézem, amelyeket Hajnóczy Hevesi kiadásának szövegéhez és jegyzeteihez fűzött. Helyüket a folytatólajos sorszámozás szerint adom (ezt Hajnóczy 1930-i kiadásából rávezette Hevesiére). Szögletes zárójelben föltüntetem a kritikai kiadás szakaszonként (felvonásonként) újrakezdődő sorszámát is. A drámából való idézeteket az 1901-i kiadás helyesírásával közlöm. Hevesi Sándor nevét HS-sel, Hajnóczy Ivánét HI-vel rövidítem.

- 46 [E46] És még ma kell, hogy ő enyém legyen! – HS: Anticipatio. Ottó még *nem tudja*, hogy holnap utazik, s így e mondásának nincs értelme, annyival is kevésbé, mert hiszen még az imént beszélt Biberachnak, hogy kitartóan fogja ostromolni Melindát. – HI: Nem: fokozás!
- 62 [E62] leereszkedek – HS: V.ő. szánakoz stb. – HI: (iktelenül) [további tizenegy sort jelöl meg, ahol ikes ige iktelenül található], viszont bukkanik (1321 [III.185]).
- 146 [I.71] után: HI: A 2. és 3. jel. egész beállítása, részben szövege is azonos Girzik Fr. X. Stephan I. König der Ungarn I. felv.-sal. (IrtK 1933: 260. l. Waldapfel J.)

- 229–230 [I. 154–155] Lássá azt, / Hogy itt mik esnek. – HS: Ez már világos czélzás arra, hogy Ottó a nagyúr felesége után jár. – HI: Ez lehet célzás arra [...]
- 527 [I.452] Nem reményleném! – HS: Gertrudis úgy tesz, mintha ellenére volna, hogy Melinda meghallgassa Ottót. – HI: Zavarba akarja hozni, l. 589–598 [I.514–521].
- 581–584 [I.506–509] a könny az a / Gyöngy, mellyel a halálos ágyba' fekvő / Szép virtus ékesíttetik! Ki ekkor / Is még lemond, az oktan – bolond. – HI: Ellenkezőt mond Biberach: 26–28 [E26–28] sor.
- 591 [I.516] kikergettetni – HI: t.i. téged (Ottót! l. 1815. szöveg)
- 658 [I.593] gyermekidhez – HS: talán sajtóhiba – HI: 2397 [V.185] sor is. De 2603 [V.391] gyermekem, 1687 [IV.121] is.
- 810 [II.141] Üveg szemét – HS: amely nem képes a látásra – HI: Dehogy! = szemüveg
- 964 [II.295] *Istennek a kenettje egy királyi felség.* – HI: Katona monarchista álláspontja egyetemi jogi tanulmányainak eredménye. (IrtK 1933: 252–3. l. Waldapfel)
- 1024 [II.355] Ahol magát más lopta – HS: Czéloz Bánkra, a ki belopta magát a palotába, titkon, álköntösben. – HI: Vagy Ottóra!
- 1102–1104 [II.433–435] Ne menjetek széjjel [...] Hogy megtaláljalak, hahogy talán / Lehetne szükség rátok. – HS: Ezt minden czélzat nélkül mondja, mert hiszen e perczen semmi bizonyosat nem tud még s így szándékai sem lehetnek. – HI: Csakis célzatosan van értelme! ha későn ér haza: velük áll vérbosszút.
- 1137–1139 [III.1–3] mióta hitvesed / Megszűnt Melinda lenni, mindenik / Vétek lehetséges. – HS: Gyönyörű, megható vonás Melinda jellemében. A történetek után nem tekinti magát Bánk hitvesének. – HI: Bonfini, Heltai írja így.
- 1173–1175 [III.37–39] Ha a szegény hold férjhez adja szép / Leányait, mondjátok, hogy királyi / Lakadalma van két nyíl-lövésnyire. – HS: Már zavaros beszéd. – HI: A szép leányok a szegény (= halvány) holdfénynél szerelmeskednek, de közeli lakodalom reményében (erotikus utóéregzés).
- 1219–1221 [III.83–85] Egy szót csak [...] – HS: Bánk ki szeretné venni Izidórából, hogy Ottó és Gertrudis nem közösen főzték-e ki a gyalázatos tervet. – HI: De hiszen hallotta! l. 55. l. [Biberach tanácsa?]
- 1227–1229 [III.91–93] akitől levésekor / Már úgy megundorodott az alkotó, / Hogy félben hagyni dolgát kénytelen volt. – HI: ezért lett nem férfi, csak nő (Gertrud)
- 1230 [III.94] Útonálló! – HS: Így egészíthető ki: Útonálló leszek! HI: [...?] Ottó, vagy Gertrud?
- 1233 [III.97] megöszült a fejem – HI: ezért nem bírok már zsvivány lenni. (l. 1254–5 [III.118–119] sor)
- 1252 [III.116] ez már égbe kiált – HI: t.i. [?] hogy nem keresztényekkel zsaroltatják a népet.
- 1275–1276 [III.139–140] legtisztábbnak mutassa / Magát: de egyben mégis mocskos az. – HS: Melindára vonatkozik, de úgy, hogy Tiborcz is magára értheti. – HI: Gertrud
- 1365 [III.230] hasokra – HI: hajokra (1815. szöveg)
- 1399–1400 [III.263–264] Ha mást nem adhatsz [...] – HI: A legmodernebb gondolat: alamizsna nem elég, a szegény életviszonyait kell megjavítani.
- 1400–1402 [III.264–266] Vigyázz, hogy egy / Zsvivány, tömött erszényeiddel együtt / Ne lopja el nagylelkűségedet. – HS: Vissza ne éljen nagylelkűségeddel. Mintha mondaná: Vigyázz, s ne légy nagylelkű olyanok iránt, a kik azt nem érdemlik. – HI: Nem: – „csak pénzzel vagy nagylelkű, nem szívvel.”

- 1558–1559 [III.422–423] kétségbeesésedet / Kaczagja árnyékom. – HI: szellemjele-
nés: Hamlet apja, Duncan, J. Caesar
- 1665–1666 [IV.99–100] semmivel / Se lenne szédítőbb, mint mostan ez. – HI: t.i.
vagy hogy a kis Merániából Magyarország trónjára jutott, – vagy hogy most
Endre nélkül, korlátlanul uralkodik.
- 1691–1695 [IV.126–130] Midőn / Kifutottam a sárkány elébe, még / Bánkom se jött
utánam – szegény! / Azt vélte tán, hogy nála nélkül is / Elmenni tudnék
lakadalomba. – HI: Ottóval Bánk egyedül hagyott, – nélküle mentem az ud-
vari bálba (ahol a baj megesett).
- 1735–1736 [IV.169–170] mondó, hogy a menyegző / Két nyíllövésnyi – az Bánk és
Melinda. – HI: mondd, hogy Bánk és Melinda házassága rendben van.
- 1947 [IV.381] Így megy egy király – HI: Lear!
- 2048–2049 [IV.246–247] miért nem úgy szól / A hír tehát? – HS: Gertrudis itt ha-
zugságra vetemedik, hogy magát menthesse. Pontio di Cruce illyriai helytartó
levele összevág tökéletesen Bánk vádjaiával. – HI: „A hír” = az udvarban
szállongó hírek.
- 2144–2145 [IV.577–578] a kín, a maga / Egész minéműségében – HS: maga a
megtestesült kín – HI: „a kín” = kínom
- 2151 [IV.584] árnyékom – HI: Hamlet apja, Banquo, Julius Caesar
- 2275 [V.64] előtt: I-ső ZÁSZLÓS Úr – HI: SOLOM [A szereplőcseréről l. a kriti-
kai kiadás 484. lapját.]
- 2364–2368 [V.153–157] Mi bennem ilyen bámulásra méltó? [...] – HS: Bánk itt
maga is elárulja, hogy erőltetett volt az „elszánás”, mellyel belépett. Félti
gyermekét. – HI: Bánk elszánása teljes önmagára nézve; de félti fiát, s Me-
linda halála töri meg.
- 2392 [V.180] véretem megölte – HS: lelkeket megölte – HI: magyar testvéreimet
- 2400–2401 [V.188–189] a feláldozott / Becsületet kiűzte udvarából. – HS: E sor té-
vedésből maradt meg az átdolgozásban, Bánk bán első formájában ugyanis
Melinda nem örül meg s mikor panaszra jő Gertrudishoz, ez hidegen utasítja
el, kiűzi az udvarból. Katona az átdolgozásban elfeledte törölni e sort, mely
itt nincs helyén. – HI: De igen: G. itt is elutasítja M-t. l. 1707 [IV.141], 1737
[IV.171], 1952 [IV.285.] sor. [Vö. kritikai kiadás 485–486. l.]

Fölmerül végül a kérdés, mikor és mivégre készítette Hajnóczy Miletz és Hevesi könyvébe írt jegyzeteit. Az *Ilka* bírálatának jegyzetében a 2001-i kritikai kiadásban ezt írtam: „Bizonyára akkor [...], amikor (1942-ben) a Katona József Társaság javaslatot tett az Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának KJ »összes irodalmi műveinek« »filológus kiadásban« való megjelentetésére. A Kecskeméten található kéziratok sajtó alá rendezésére a javaslat szerint Hajnóczy vállalkozott.” (I. m. 201.) Az említett javaslat azonban Kecskemét történetét kirekesztette a kiadásra érdemesek közül, mivel „csak helyi történeti érdekű. Ezenkívül szövege nem hiteles.” *A Bánk bán* kiadását pedig fővárosi kutatótól várta a Katona Társaság. (Az 1942. jan. 14-én kelt javaslat másolata és az akadémiai bizottság egyetértő, de a kiadást elodázó, 1942. ápr. 2-i válasza a Bács-Kiskun Megyei Levéltárban található X. 52/3 jelzettel.)

Nem zárható ki mégsem, hogy Hajnóczy készült a történelmi mű és a *Bánk bán* kiadására is. Az előbbi értékére elsőként ő hívta fel nyomatékosan a figyelmet: „A kidolgozott részekben Katona jól ismert határozott egyéniségével és drámai előadásmódjával találkozunk. [...] Önálló ítélettel magyarázza a Partiscum és Kecskemét neveket, állapítja meg a népvándorlás népeinek műveltségét, elveti a délibábos nyelvészetet; a vallásos hit eredetéről szólva egész kis sociológiai értekezést ad. Éles kritikája forrásaival szemben lépten-nyomon megnyilvánul.” (Katona József *Kecskeméten*, 1926, 45.) *Bánk bán*-kiadása pedig a leggondosabbak közé tartozik. Az első kiadás szövegére támaszkodott, tanúsítja ezt, hogy a kritikai kiadás előtt egyedül

ő tartotta meg a Solomra vonatkozó utolsó színi utasítás kezdő szavaként a *még*-et a javításként elfogadott *mély* helyett. (Az emendációról I. a kritikai kiadás 512. lapját.) A soroknak az utalást megkönnyítő számozása is, Hevesi kiadásának jegyzetelése is előkészület lehetett egy majdani „filológus” kiadásra.

OROSZ LÁSZLÓ

Teleki Blanka és a sajtó. A magyar nőnevelés úttörőjeként és „a kufsteini mártír”-ként ismert Teleki Blankának nem voltak írói-újságrói ambíciói, a kényszerűség hatására azonban néhány-szor ő is tollat ragadott. Közlésre szánt munkái közül a „Haladunk” című kéziratban maradt (erről a haditörvényszéki aktákból tudunk¹, három korábbi írása azonban megjelent, annak bizonyítékául, hogy az ádáz ellensége, Bilko főhadbíró szerint is „ritka szellemi tulajdonságokkal, tudományos műveltséggel, rendkívüli bátorsággal, erős akarattal és fáradhatatlan kitartással”² rendelkező grófnő nemcsak a festőecsettel bánt mesterien, hanem a tollal is. Világos okfejtésére, élvezetes stílusára és rábeszélő képességére pedig nagy szüksége volt (bátorságra és kitartásra nem kevésbé), mivel nem akármilyen kérdésekben igyekezett a nyájas olvasókra hatni.

Teleki Blanka a „Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében” (a továbbiakban: „Szózat”) című felhívása a *Pesti Hírlapban*³, a „Nyilatkozat nőnevelési intézetről” című intézet-ismertetője, és ennek részeként Nevelési terve alapvonásai (a továbbiakban: „Nyilatkozat”) a *Honderűben*⁴, majd a *Nevelési Emléklapok* hasábjain⁵, az „Elébb reform, azután nőemancipatio” című cikke pedig az *Életképekben*⁶ jelent meg. E legutóbbiban, amely már a forradalmak tavaszán keletkezett, Teleki Blanka grófnő a hölgytársait igyekezett a sorrendiség betartására, józan önmérsékletre és a hazaszeretetre benső (s nem külsőséges) megélésére bírni. Az írás figyelemreméltó, a továbbiakban azonban a másik kettővel (keletkezésének és megjelenésének körülményeivel és sajtóvisszhangjával) szeretnénk foglalkozni. Ennek oka az, hogy a „Szózat” igazi mérőöldkő mind Teleki Blanka életében, mind pedig a nőkérdés-nőnevelés irodalmában, a hozzá szorosan kapcsolódó „Nyilatkozat” pedig a hazai intézményes leánynevelés történetében nyitott új fejezetet.

Ezernyolcszáznegyvenöt... A 39 éves Teleki Blanka grófnő, aki festői tanulmányai végett hosszú időt töltött Németországban és Párizsban, immár harmadik éve Pesten lakik. Egyedül él (a házasságnak még a gondolatától is elzárkózik), befolyásos férj tehát nem áll mögötte, az apjától kiharcolt anyagi függetlensége révén azonban megteheti, hogy életét teljesen a kénye-kedve szerint alakítsa. Először is megpróbál tájékozódni. Rengeteget olvas – külföldi és hazai kiadványokat, könyveket, folyóiratokat, újságokat vegyesen. Minden érdekl, ami az idő szerint a kis hazában történik. Márpedig csak 1845-ben is igen sok történik! „Megnyílt”, „megalakult”, „megjelent” – adják tudtul a lapok az egymás nyomába touló híreket.

¹ Hadtörténeti Levéltár Abszolútizmuskori iratok, a Pesti Haditörvényszék iratai 1853–7/59. 363/b. p. (Ebben Blanka szerint „csak ama óhaj fejeződött ki, hogy bárcsak a nőknek is megadtna, hogy egy helyecskét találjanak az egyetem tantermeiben, amint az Németország és Franciaország több városában van.”)

² *Teleki Blanka és köre.* Vál., bevez., jegyz.: SÁFRÁN Györgyi. Bukarest, 1979. (A továbbiakban: SÁFRÁN: *i. m.*)

³ *Pesti Hírlap* 5(1845) 587. szám, dec. 9. 377.

⁴ *Honderű* 1846. jún. 16. I. félév 24. sz. 461–462.

⁵ *Nevelési Emléklapok* 1847. 3–4. sz. 171–173.

⁶ *Életképek – Népszava* 1848. I. félév 20. sz. máj. 7. 593–594.

Teleki Blanka a politikai eseményeket is figyelemmel kíséri. Az 1844 novemberében berekesztett, rossz emlékű országgyűlés egyik kétségtelen eredménye az 1843–1844:II. törvénycikk, amelynek értelmében az ország hivatalos nyelve immár a magyar. A magyar nyelvnek a latinnal szembeni uralomra jutása a nemzeti-polgári átalakulás egyik fő feltételét jelentette, amely a függetlenségi törekvésekkel is szorosan összefüggött, ezért kezdettől fogva ott szerepelt a liberális reformellenzék programjában.

A nemzet nyelvének azonban a latinon kívül az előkelő körökben honos némettel és franciával szemben is diadalmaskodnia kellene. Mint Széchenyi írja:

„Legnagyobb palotáinkban a' magyar nyelv idegen, ritkán fogadjuk szívesen, 's ha megjelen is néha különös alkalmaknál, 's úgy szólván kivétel gyanánt, csak úgy lövell a' számos külföldi szózatot keresztül, mint a villám a borult ég hasadékain. A' szegény számkivetett csak előszobákban, 's istállókban cselédek közt tartózkodik inkább, 's a' ház ékessége, az asszony, ki mindent elevenít, 's 'a legszárabb dolgokra is báját hint, nem érti, 's ha érti is, hátat fordít neki!”⁷

Emiatt Széchenyi az 1843–1844:II. törvénycikket „félíg nyert csatának” mondja; szerinte ugyanis ahhoz, hogy

„a' társas életbe felvétessék valamely nyelv, 's az a' nemzetnek úgyszólván nedv és vérebe menjen át, törvény még korántsem elég. Diadalunk fél-diadal, amely akkor lesz teljes, ha „anyai nyelvünk” használata általánossá válik „a' társas és családi viszonyok” szűkebb köreiben is, hogy tűzhelyeink élnek, hol szívrokonaink laknak...”⁸

E téren Teleki Blanka is találva érezhette magát. Ne felejtjük el: négy nagyszülője közül csupán apai nagyatyja, idősebb Teleki Imre volt magyar, a két nagymama – Telekiné Krausz Mária és báró Seeburg Anna viszont német, s ez utóbbi hatására Brunszvik Antal épp hogy magyarrá lett családja megindult a vissza-németesedés útján. Brunszvik Karolina, Blanka anyja nem beszélt magyarul, így először az ő ajkán sem magyar szavak formálódtak. Később ugyan megtanulta a nemzet nyelvét, külföldi utazgatásai során azonban 'kijött' a társalgás gyakorlatából. „Igazán furcsa, hogy az igazi magyar érzelmű Blankát én is alig hallám egy pár szót magyarul beszélni” – írja 1844. január 12-én Kolozsvárról a költőnő, Malom Lujza Döbrentei Gábornak. Először azt hitte, hogy Blanka a velük lévő rokonára, Stackelberg Minonára való tekintettel „konverzál” németül, ám valahányszor egy kis cédulát írt neki, „azt is németül tette”.⁹ Korniss Gyula szerint „a magyar női lélek egyik legszebb virága”, Teleki Blanka „a magyarországinál mindig magyarabb erdélyi arisztokrácia” talajából nőtt ki,¹⁰ ami – mint láttuk – nem egészen felel meg a valóságnak. Blanka magyarsága megarcolt magyarság volt, s talán ezért is munkált benne oly nagyon a bizonyítás, a tanúságtétel vágya.

Ez idő szerint a nemesi és polgárnőknek a haza és haladás ügye mellett való felsorakoztatását a reformkor haladó erői a polgári nemzetté válás egyik kulcskérdésének tartották. Teleki Blanka is minden bizonnyal olvasta „a magyar nő” motívum jegyében fogant cikkeket és különféle szépirodalmi alkotásokat, amelyek – miközben felvázolták a művelt, áldozatos, magyarul beszélő honleány, magyar asszony nemzeti ideál-típusát –, felsorolták, hogy a nemzet milyen igényeket, elvárásokat támaszt a női nemmel szemben.

⁷ SZÉCHENYI István: *Világ vagyis felvilágosító töredékek*... Pest, 1831. 65.

⁸ *Beszéd, mellyel a' M. Academia XIII. köz. ülését ... megnyitotta ... Széchenyi István.* = A Magyar Tudós Társaság Évkönyve (1842–1844). 7. köt. Buda, 1846. 59.

⁹ *Malom Luise levelei Döbrentei Gáborhoz.* Közli: REXA Dezső = Irodalomtörténeti Közlemények 1907. 3. sz. 372.

¹⁰ KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848. II.* Bp. 1927. 566.

„Minél magasabban állunk rangban, annál nagyobbak a kötelességeink” – vallja Blanka nagynénje, Brunsvik Teréz. Hasonlóan vélekedik Vörösmarty is, aki ismert költeményében a lantján felszendülő kérdés- és kérésfűzért egyenesen az úri hölgyhöz címzi. Biztosra vehetjük, hogy a nemzeti érzésű közvélemény hangját megszólaltató vers Teleki Blankára is nagy hatással volt, és tovább érlelte döntését, amely őt a közszereplés terére vezérelte.

Óvodalapító nagynénjének, Brunsvik Teréznek a példája is motiválja, aki hetven évesen tervez, szervez, tevékenykedik, s a főrangú nők nemzeti szellemű nevelésének szükségességét hangoztatva tárgyalt Bezerédjvel, vitázik Fáy Andrással, levelez Wesselényivel. Egyik cikke szerint a szegényebb nemesek „jelesb tehetségű leányaiból” szeretne honleányi érzelmektől fűtött nevelőnőket képezni a főrangú családok szolgálatára.¹¹ Közben egy nagy nemzeti nőnevelő intézet-együttesről álmodozik, amelyet egy mintaóvoda, egy cselédiskola és egy nevelőnőképző mellett egy, az arisztokráta leányok nevelését célzó intézet alkotna.¹² A terv egynegyed része megvalósul – unokahúga jóvoltából, aki 1845 nyarán végleg eldönti, hogy főrangú családok részére hazafias szellemű leánynevelő intézetet alapít.¹³

Teleki Blanka első lépése: az intézetalapítási indítékait a világ elé táró „Szózat” megírása és közzététele. Választása a *Pesti Hírlapra* esik, amelyre 1843 júliusa óta ő is előfizet.¹⁴ Az 1841. január 2-án megindított lap előkelő helyet foglal el a magyar sajtótörténetben: ez az első politikai hírlapunk, amely első szerkesztője, Kossuth Lajos révén lett a magyar liberális reformellenzék európai színvonalú sajtóorgánuma. A lap Brunsvik Teréznek, a külföldi sajtó kiváló ismerőjének a figyelmét is azonnal felkeltette. „Kossuth Hírlapja nagyon tetszik – őt tartják a legjobb publicistának” – írja 1841. február 8-án.¹⁵ Ezt megelőzően „nem jelent meg (s azóta sem igen) a hazai sajtó történetében olyan újság, amely hasonló energiával lett volna képes megmozgatni az olvasók tudatát, megragadni képzeletét, mozgósítani bennük a reformokra való szándékot.”¹⁶

A *Pesti Hírlap* szíve-lelke: a vezércikk; ezt az idő szerint 'iránycikk'-ként is emlegetik. A lap

„első oldalán „(néhány személyi hír: kinevezés, halálozás, illetve utóbb, egy kis betűs „tartalom” után) ott áll a vezércikk, a véleményformálás Kossuth által frissen honosított műfaja, mely immár főúri szalontól polgári kávéházig széles körben mindenkihez szól. Rendszerint ez adta meg egy-egy szám fő szövegét, olykor az Értekezésre vagy más közleményre, tudósításra utalva.”¹⁷

¹¹ Brunsvik Teréz és unokahúga kapcsolatáról bővebben l. a szerző *Brunsvik Teréz „szellemi gyermeke”*: Teleki Blanka. Martonvásár, 2001. 60. c. munkáját.

¹² *Terv és felhívás egy magyar nevelőnőket képező nevelőintézet felállítására.* = Világ 1844. április 24. 33.

¹³ Erről utoljára 1848. január 24-én ír. Wesselényi Miklóshoz címzett levelét közli: HORNYÁK Mária. In: „Magyarország, Veled az Isten!” *Brunsvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849.* S.a.rend.: – –. Bp. 1999. 62.

¹⁴ Brunsvik Teréz 1843 júniusában levélben kéri ügyvédjüket, Márton Józsefet, hogy fizesse elő a *Pesti Hírlapot* Blanka részére, s ha lehet, visszamenőleg az első félévi számokat is próbálja beszerezni. In: *Brunsvik Teréz. Versek, cikkek, levelek, naplóidézetek.* (Bev., vál., szerk.: HORNYÁK Mária.) Martonvásár, 2000. 32.

¹⁵ Brunsvik Teréz kiadatlan naplója. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár B 0910/55/1–9. J 24/111.; 1841. febr. 8.

¹⁶ FENYŐ István: *A centralisták.* Bp. 1997. 255.

¹⁷ KOSÁRY Domokos: *Kossuth és a Pesti Hírlap.* = *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. (A továbbiakban: *A magyar sajtó...*) 669.

A *Pesti Hírlap* volt az akkori idők legnagyobb példányszámú hazai lapja; 1842-ben 4554 fogott el belőle (ebből 442 Pest-Budán), miközben a fővárosban megjelent lapokból mindösszesen 9551 került postai forgalomba.¹⁸ 1843-ban azután előfizetőinek száma meghaladta az 5200-at.

Amikor Teleki Blanka a „Szózat” megjelentetése révén kapcsolatba került a *Pesti Hírlappal*, már nem Kossuth állt az élén, őt ugyanis még 1844. július 1-jén fondorlatos módon távozásra bírták. Őt a szerkesztői székben a jogtudós Szalay László, majd egy év után a fiatal, de igen tehetséges Csengery Antal követte. Kossuth örökébe lépni eleve nehéz volt, ráadásul ők és társaik (Eötvös József, Trefort Ágoston, később Pulszky, Madách, Kemény Zsigmond stb.) a liberális reformellenzék egy jó szándékú, de elszigetelt, úgynevezett centralista csoportját alkották, amelyet kevesen támogattak. A centralisták „fő bűne” az volt, hogy a vármegyei autonómia ellenében (nyugati minták alapján) az állami központi hatalom fejlesztésére és modern közigazgatási gépezet megteremtésére törekedtek, míg a magyar nemesség jó része a vármegyében az alkotmány védőbástyáját látta. Ezért az újságolvasásra Kossuthtól rákapatott publikum bizalmatlanul tekintett a *Pesti Hírlapra*, amit az előfizetők számának jelentős megcsappanása is jelzett. 1845 őszen azonban, a kormánypárti nyomás fokozódása miatt a *Pesti Hírlap* és a többségi ellenzék viszonyában pozitív változást állt be. Az ellenzéki vezetők november 18-án, Batthyány Lajos elnökletével megtartott értekezletén Eötvös és társai a szavukat adták, hogy az ellenzék egységét elősegítendő, centralista eszméik népszerűsítésével egyelőre felhagynak, s a lapot ismét az egész ellenzék sajtóorgánumává teszik.

Ezekben a hetekben kopoghatott be (legalább is jelképesen) Csengery szerkesztői lakásába Teleki Blanka. Úgyében feltehetően Karacs Teréz járt el, aki több lapnak is külső munkatársa lévén, a sajtó berkeiben jól eligazodott. A grófnőnek ajánlói is lehettek. Döbrentei Gábor? Bezerédj István? Esetleg a Blanka által igen kedvelt Teleki „Laci”, akit (bár távolabbi rokonok voltak), a kuzinjának mondott? Nem tudjuk. Tény, hogy 1845. december 9-én a *Pesti Hírlap* vezércikkeinek sorában (ezeket Kossuth után is neves publicisták – Eötvös, Szalay, Trefort, Pulszky stb. – írták) egy új hang, egy új szerző jelentkezett, ráadásul (a lap történetében először és utoljára) egy hölgy-szerző: Teleki Blanka, igaz viszont, hogy az „egy főrangú hazafi” aláírás mögé rejtőzve.

Mi motiválta ezt a titokzatosságot? Az óvatosság? A támadásoktól való félelem? Esetleg az, hogy Teleki Blanka e cikk fogadtatásától tette függővé, hogy tovább lépjen-e? Vagy még nem sikerült megszabadulnia az előítélettől, miszerint egy grófnőnek nem illik cikkeznie? Nem tudjuk. Egyébként nagynénje, Brunszvik Teréz is sokáig ódkodott a nyilvános szerepléstől, 1844-ben azonban ő már a saját neve alatt publikált.¹⁹

Amint Teleki Blanka írásának címe („Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében”) is mutatja, a grófnő szózatot intézett a *Pesti Hírlap* olvasóihoz. A ’szózat’ mint országos ügyet taglaló, emelkedett hangú intő beszéd, vers, publicisztika az adott korban igen közkedvelt volt. Vörösmarty versén kívül példaként Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* (1843) című könyvét említjük. A nőnevelés egykorú irodalmában sem Blankáé az egyetlen szózat.²⁰ Az ő „Szózat”-a azonban a maga nemében mégis egyedí. A grófnő ugyanis a jelzett témakörben nem kívülállóként nyilatkozik meg, hanem mint az érintett főrangú leányok egyike, aki a saját környezetében látta, s részben a maga bőrén meg is tapasztalta mindazt, amit most mások okulására őszintén feltár. Ő tehát egy fonák helyzet hiteles tanúja. Ily módon Teleki Blanka „Szózat”-a: méltó

¹⁸ KOSÁRY Domokos: *Az új politikai sajtó. = A magyar sajtó... 661.*

¹⁹ L. a 12. sz. jegyzetben szereplő cikkét!

²⁰ Ilyenek pl. ZSOLDOS Ignác: *Szózat nőnevelésünk ügyében* c. írása a *Regélő Tárczájában* (1842), vagy OROSZHEGYI Józsa: *Szózat a nőnevelés ügyében* c. cikke, amely 1848 márciusában a *Társalkodóban* jelent meg.

válasz Vörösmarty Az úri hölgyhöz című (címezett) költői szózatára! Talán ezért is döntött úgy Csengery, hogy azt vezércikként közli.²¹

Megjegyzendő, hogy Teleki Blanka írásának témája nem idegen a *Pesti Hírlaptól*. Már 1841. január 6-án, a lap második számának Fővárosi Ujdonságok rovatában ott szerepel a „Hölgy-germanomania” című írás, amelynek szerzője „a felfuvalkodott korcs magyar émelýgös divatmajmokat”, akik nem óhajtanak a nemzet nyelvén beszélni, „bőröknek” mondja „a magyar nőnem szép koszorújában”.²² Maga Kossuth 1841. február 17-én, a „Hivatás” című vezércikkében szól a nagy történelmi nevet viselő hölgyekhez, akiket arra kér, hogy „legyenek dajkái nemzetiségnek, hon-szerelmnek e nemzetben”. Szerinte „ők játszva többet tehetnek, mint küzdve mi; ők egy körtáncal a magyar táncot, egy dalocskával a magyar népdalt, egy beszélgetéssel a magyar nyelvet divattá tehetik.”²³ Kossuth később is minden alkalmat felhasznál arra, hogy népszerűsítse „Magyarhon azon hölgyeit”, akik láttán „nem kellene aggódnunk e nemzet jóvendője felett”²⁴. Olykor egy-egy leánynevelő intézet hirdetése nyújt számára apropót, hogy a szerkesztő hitet tegyen az általa eszményített nőípus mellett. A szépnem képviselőit azonban lapjában nem juttatta szóhoz.²⁵ De Teleki Blanka jelentkezése idején már Csengery Antal volt a szerkesztő.

Blanka cikkének megjelenése előtt másfél hónappal (1845. október 25-én) egy – számunkra kifejezetten érdekes – írás jelent meg a *Pesti Hírlapban*, amelyet bizonyos szempontból a „Szózat” előzményének tekinthetünk. A Fővárosi Ujdonságok rovatban kapott helyet, amelyet az idő szerint Pákh Albert szerkesztett. A cikk elismerően szólt az izraelita Treuer Dániel leánynevelő intézetéről, majd pedig a következő eszme-futtatással zárult:

„Nagy szükségét érezzük egy hasonló keresztyén intézetnek Pesten, hol józan hazafiúi vezetés mellett képeztetnének leányaink ama legszentebb, legmagasztosabb 's legnagyobb fontosságú hivatásra: hogy legyenek nemcsak a' szív de kor intéseire is lángra gerjedő anyák. Bár találkoznék valaki, ki elég akarattal s képességgel bírna egy illy egészen nemzeti alapokra épített leánynövelő intézet igazgatásához, s ki a pesti hölgyvilág honleányi érzelmeinek kifejtésére kitűzné a zászlót, hogy látná már egyszer megcáfolva szavait a' költő, ki méltó fájdalomban felkiálta: Oh hon, szűtlen kebel' érceze van asszonyidon!”²⁶

Valóságos ösztönzés, sőt kihívás lehetett ez Teleki Blanka számára, akinek írása ekkor már minden bizonnyal készülöben volt.

A *Pesti Hírlap* 1845. december 9-én közölte „Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében” című „iránycikke”²⁷ az alábbi gondolatmenettel indul:

²¹ A szózat eredendően nem vezércikk, s Kossuth szerkesztői működése idején a *Pesti Hírlapban* e szerepkörben nem is fordul elő, később viszont jó néhányszor. Lásd pl.: SZTRANYAVSZKY Péter: *Szózat honunk hatóságaihoz az elme- és kedélybetegker ügyében.* (1845. ápr. 11.); Gyári szózat a nemesi rendhez. (1846. febr. 10.); *Szózat Éjszakamerikából* (1846. febr. 19.); KEMÉNY Zsigmond: *Igénytelen szózat a maga idején.* (1847. júl. 23.)

²² *Hölgy-germanomania.* = *Pesti Hírlap* 1841. 2. sz. jan. 6. 11.

²³ KOSSUTH Lajos: *Hivatás.* = *Pesti Hírlap* 1841. 14. sz. febr. 17. 105.

²⁴ KOSSUTH: „*Hagyjátok enyhülni bánatunkat.*” [Vezércikk Ráday Gedeonné elhunytá után] = *Pesti Hírlap* 1841. 44. sz. nyárelő 2. 365.

²⁵ Talán az egy Miss Pardoe-t kivéve, akinek könyvéből (*The city of the Magyars*, 1839–1840) a *Pesti Hírlap* több részletet közöl.

²⁶ *Pesti Hírlap* 1845. okt. 23. 560. sz. 270.

²⁷ *Pesti Hírlap* 1845. dec. 9. 587. sz. 377.

„Rég elismert igazság, hogy a nő a társaság [társadalom] bármely osztályához tartozzék, legcélszerűbben, legtermészetesebben növekedik szoros családi körben, hol az értelmes anya az erény eleven példáját állítja leánya eleibe, hol tapasztalt atya vezetési gyermekét az ismeretek mezejére, hol szeretett testvérek a tanulótársak. – Ezen körben idegen befolyás nem gázol le nemes csírákat, minden tehetség a szeretet életető sugára alatt önként fejlődik, s a boldog gyermekből testi-lelki tökélyvel díszlő boldog hölgy válik, ki bizonyosan sors-adta helyzetének megfelel.”

Ezzel szemben mi a gyakorlat? A tehetősebb anya („mivel ez a módi”, s „ő rabja viszonyainak”) „nevelőné [!] választ. Szerencse, ha jót – mindenesetre külföldit, mert magyar nevelőnék képzéséről mi még nem gondoskodtunk...”

„Idegen neveli tehát a magyar főrendű leányt”, aki növendékét felruházhatja „erénnyel, tudománnyal, ügyességgel”, egy azonban biztos: „leányt a honnak nem nevelt!” „Három, négy idegen nyelvben jártas Magyarország leánya, de nemzeti nyelvét nem érti...” „Idegen nyelven gondolkodik, szól a magyar leány, idegen szimpátiák gyökereznek szívében, számkiűzött [!] köréből a magyar szó...” Teleki Blanka valószínűleg saját tapasztalataiból merítve írja: „Pirul a magyar hölgy, ha mívelt ember magyarul szólítja meg – nem is sejdíti, hogy nemes, emelkedett gondolatot fejezhetne ki azon nyelv, melyet csak a szegény, alárendelt osztály szájából hallott...” A sok idegenbe vágyó honfitársnője pedig „a legnagyobb földi boldogságnak képzei” az életét Párizsban, Londonban tölteni, s közben megelégedik arról, hogy „a sors őt ide rendelte”. Brunsvik Teréz tanításai köszönnék vissza, amikor Blanka arról ír, hogy „minél nagyobb adományokkal áld meg valakit a végzet, annál több kötelességet is mért reá”, és hogy „minél elhanyagoltabb a haza, annál inkább tartozik annak minden gyermeke előmenetelén munkálkodni.”

Teleki Blanka szerint „csak úgy remélünk biztosan szebb jövőndőt, alapos jobbra fordulást egész állapotunkban, ha elég erőnk és következetességünk lesz gyökerén kezdeni a reformot, azaz: ha „családi életünkbe öntünk összhangot nőink nevelésének nemzeti iránya által.” A félreértések elkerülése végett külön hangsúlyozza, hogy a „mostani hölgyvilág tudhasson, tudjon „akárhány mívelt oly nyelvet, melynek irodalmaiból lelke gyöngyeit fűzheti, de tudja ezeket a magyar mellett”, „érezze, énekelje a dalt, mint övét, melyet a magyar költő előteremt...”

Teleki Blanka bátran kimondja: „A főrend vezetete tévútra honunkban a nőnevelést, neki kell a zászlót a megtérésre kitűzni.” E ponton nem tudunk nem gondolni a vele ez idő szerint már jó barátságban lévő Karacs Teréz hatására, aki a „Szózat” megjelenése előtt egyik írásában szintén ezt az elsősorban a vallási- és hitéletből ismert „megtérés” szót használja, amikor „a fonák” nevelésük „honoratárságának tömkelegébe bonyolított” nótársait igyekszik jobb belátásra bírni, mondván: „a megtérésre utolsó percünkig nyitva áll a pálya...”²⁸

Szózatának végén Brunsvik Teréz „szellemi gyermeke”, aki magát az említett ‘megtérésen’ átküzdötte, két utat ajánl. Az egyik út: „állítsunk intézetet, melyben magyar nevelőnék képeztesenek” (Ezt szorgalmazta többek között Brunsvik Teréz is.) A másik út: „magok a főrendű leányok számára nyissunk egy nagyszerű nevelő-intézetet, melyben az anyai nyelvvel együtt a haza szent szeretete oltassék a serdülő leány szívébe, hol a külföld míveltségét a haza iránti kötelesség érzetével egyesítve tanulhassa a magyar ivadék az idegent becsülni, a hazait forrón szeretni.” Teleki Blanka ez utóbbi utat választja.

A „Szózat”-tal kapcsolatos első sajtóbeli megjegyzés: Csengery Antal lapalji jegyzete. A *Pesti Hírlap* szerkesztője örömmel jelenti, hogy „egy ilyenmű intézet fővárosunkban csakugyan fog létrejönni...” Azt kívánja tehát, hogy „a cél, amely nemes és nagyszerű, oly hő pártolásra találjon

²⁸ KARACS Teréz: *Néhány szó a nőnevelésről*. [5. rész] = Életképek 1845. II. félév nov. 22. 21. sz. 647.

azon osztály részéről, melynek leányaiban szándékszik a derék vállalkozó előteremteni egy új nemzedéket.”²⁹

Teleki Blanka „Szózat”-át a *Pesti Hírlap* az országban szerteröppentette. Ennek egyik bizonyítéka, hogy bár az Erdélybe vivő utak telente nem mindig voltak járhatók, a zsigó birtokán tartózkodó Wesselényi Miklós is viszonylag gyorsan értesült róla. 1846. január 5-én keltezett levelében pedig már arra kérte Jósika Miklóst, hogy próbálja meg számára a szerző személyét megtudakolni.³⁰

A *Pesti Hírlap* cikkére a sajtóban elsőként a szintén fontos ellenzéki lapként számon tartott, „Széchenyi-közeli” *Jelenkor* figyelt fel. A lap „Budapesti Napló” című rovatát az orvostanhallgató Oroszhegyi Józsa írta, aki a tanulmányaihoz szükséges pénzt egyebek mellett úgy igyekezett előteremteni, hogy tanári állást vállalt Röszlerné Böhm Ágnes pesti leánynevelő intézetében. Oroszhegyi, az 1840-es évek pedagógiai eseményeinek fáradszató krónikása, aki utóbb több önálló írással is letette voksát a hazafias nevelés ügye mellett, az öröme mellett aggodalmának is hangot adva jelenti:

„Pesten főrangúak számára nagyszerű leánynevelő intézet van létesítés alatt, melyben a magyar honleányi kötelességekre leendő fő figyelem. Ezzel újra tovább lennénk egy lépéssel nemzetiség tekintetében, de vajjon nem találandó e’ még most fagyos keblekre sok helyen hölgyeink e’ létvilága, mely bizonytalán több fényt árasztandó e’ honra, mint azon messze vidékekről átszárnyaló műveltség, mely gyakran csíráiban fojtja el a’ legdúsabban gyümölcsözőndett érzelmekeket?”³¹

A *Jelenkorral* egy napon (december 14.) a *Der Ungar* is reflektál Teleki Blanka „Szózat”-ára; a pest-budai hírek között említi azt „magasabb állású leányok részére felállítandó nevelő intézetet”, amely a honleányi kötelességeikre is megtanítja növendékeit.³² Az az idő szerinti német nyelvű lapjaink közül a *Der Ungar* az egyetlen, amely a magyarosítási törekvéseket általában üdvözli. Átnéztük a többit is (a *Der Spiegel*t, a patinás *Pressburger Zeitung*ot stb.), ezek azonban nem említették a szóban forgó cikket.

A figyelemre méltó küllemű és „belbecsű” *Pesti Divatlap* szerkesztője, Vahot Imre Oroszhegyihez hasonlóan nagy támogatója a nevelés ügyének. Lapjának 1845. december 15-diki számában olvasható az alábbi, „Nevelőintézet” című tudósítás:

„Pesten egy nagyszerű nevelő intézet felállítása fölött folynak az értekezések. Ez intézetben a nevelés minden kellékei összpontosulva leendene. Valóban eljött az idő, melyben az illyszerű nemzetboldogító célok megközelítése, a teendő között, méltán első helyet foglal el. Vajha szerencse s gazdag eredmény koronázza azon jóltevő emberbarátok fáradozását, kik ez intézet létesítése s virágzó állapotban tartása körül szorgalmatoskodnak!!!”³³

A fővárosi konzervatív lapok egyike, a *Nemzeti Újság* is említi Teleki Blanka felhívását. „Lapszemle” rovatában írja, hogy a *Pesti Hírlap* „iránycikkében – Szózat – közöltetik a magyar főrendű nők nevelése ügyében egy úgy címzett főrendű hazafitól, melyben szerző a főrendű nők nevelésének adandó nemzeti irányt” két úton „véli eszközölhetőnek”; ezek illusztrálására idéz is a cikkből.³⁴

²⁹ L. a 26. sz. jegyzetet!

³⁰ PAP Károly: *Wesselényi levelezése íróbarátaival*. = Irodalomtörténeti Közlemények 1901. 489–491.

³¹ *Jelenkor* 1845. dec. 14. 100. sz. 601.

³² *Der Ungar* 1845. dec. 14. 296. sz. 1180. h.

³³ *Pesti Divatlap* 1845. dec. 18. 38. sz. 1303.

³⁴ *Nemzeti Újság* 1845. dec. 18. 199. sz. 799.

A vidéki sajtóorgánumok közül csupán a Kolozsvárott szerkesztett, ellenzéki *Erdélyi Híradó* reflektál a „Szózat”-ra. „Hírlapvilág” című rovatában ez áll: „Pesti Hírlap. Az 587. szám ismét a növelés, és pedig egyik még inkább elhanyagolt ága ügyében írt cikket hoz egy főrendű hazafitól. Szerző néhány általános eszme előrebocsátása után a családi körbeni növelés üdvös voltáról, élénk és megható színekkel festi a ’ nőnövelésbeli ferde rendszert, melyet a ’ zsarnok divat különösen főrendű körökbe béerőszakolt.” A szerkesztő „gazdag sikert” remél a tervezett intézetnek. „Adja az ég, hogy malasztjai a Királyhágón is átszivárognak!” – teszi még hozzá.³⁵

Teleki Blanka grófnő írására a legterjedelmesebb válasz a *Honderű* című hetilapban érkezett.³⁶ 1846 januárjában a „Viszhang [!] a’ magyar főrendű nők’ neveltetése ügyében emelt »Szózatra«” című cikk Tót István aláírással jelent meg, e név mögött azonban a magyar nőnevelés egyik kiválósága, Karacs Teréz rejtőzködött, aki (saját bevallása szerint) amiatt választott férfi nevet, hogy a „főrangú hazafi” mellett érvelve nagyobb tekintéllyel szólhasson.³⁷ És aki ez idő szerint – 1846 januárjában – Blanka grófnő házában lakott...

Karacs Teréz a rendi nevelést elítélte. Az *Életképek* hasábjain 1845 novemberében teljes határozottsággal kimondta, hogy a „növelő intézeteket nem lehet alsó és felső címűekre osztályozni”, mivel mindegyiknek a célja az emberformálás kell, hogy legyen”.³⁸ A grófnő előtt azonban, megismerve szándékai tisztaságát és intézetalapítói terveit, ő is fejet hajt. Ezért azután a *Honderű*ben megjelent írásában arra a kérdésre, hogy vajon miért szól a fenti szerző kizárólag az arisztokrata leányok neveléséről, ezt válaszolja: „Nem azért, mintha azt akarná, hogy csak ők részesüljenek magasabb nevelésben”, hanem mert rajtuk akarja kezdeni térítő feladatait.” Szerinte a főrendűek példája jótékonyan hathat a tömegekre. A gáncsoskodókat pedig arra ösztönzi, hogy zúgolódás helyett inkább ragadják meg az útmutatást, és állítsanak nemzeti szellemű nőnevelő intézeteket a nemzet minden osztálya számára!³⁹

Teleki Blanka minden bizonnyal azt hitte, hogy a személyes döntését lepecsételő első lépésével (ez volt a „Szózat” közreadása) a nehezen túljutott. Amikor azonban, immár a saját neve alatt szeretné közreadni tervezett nevelő intézetének programját, közelbélp a cenzúra. Időközben ugyanis szándékáról a titkosrendőri jelentések ’jóvóltából’ Bécsben is értesültek. 1846. májusában, Apponyi György kancellár aláírásával megérkezik a Helytartótanácshoz „ő cs. k. Felsője legkegyelmesebb parancsa”, miszerint „midőn az említett grófnő az érintett intézet létrehozása végett a k. helytartótanácshoz folyamodandik”, az „illető iratokat” még „az érdembeni végzés meghozatala előtt” fel kell terjeszteni Bécsbe.⁴⁰ A nevelés- és iskolaügy tudvalóleg felségjog, s az intézetalapítás hatósági engedélyhez kötött. Az nevelő intézetek hirdetéseiben ezért is találkozhatunk olyan kitételekkel, hogy „felsőbb helyen jóváhagyott” intézet, vagy hogy az „felsőbb helyen nyert engedelem következtében” áll fenn stb.

Teleki Blanka tudott minderről, és – legalább is kezdetben – szándékában állt beszerezni a szükséges engedélyt, ezt azonban közvetlenül az intézet megnyitása körüli időkre halasztotta.⁴¹ Híre azonban megelőzte, aminek következményeit hamarosan megtapasztalta. Amikor ugyanis az

³⁵ Erdélyi Híradó 1845. dec. 16. 793–794.

³⁶ KARACS Teréz: *Viszhang [!] a’ magyar főrendű nők’ neveltetése ügyében emelt „Szózatra”*. = *Honderű* 1846. I. félv. 2. sz. jan. 13. 21–23.

³⁷ KARACS Teréz: *Emlékezés a hajdani nőnevelési mozgalmakra*. = *Nemzeti Nőnevelés* (8.) 1887. 264.

³⁸ KARACS Teréz: *Néhány szó a nőnevelésről*. = *Életképek* 1845. II. 21. sz. nov. 22. 645.

³⁹ L. a 36. sz. jegyzetet!

⁴⁰ Magyar Országos Levéltár Kancelláriai levéltár A 1846:8948/328

⁴¹ Az 1846 decemberében készült és József nádornak, valamint a Helytartótanácsnak szánt kérvény tervezetéből idéz: HORNYÁK Mária: *Brunsvik Teréz „szellemi gyermeke”*: Teleki Blanka. Martonvásár, 2001. 27–28.

1846. június 3-án kelt írását – a „Nyilatkozat”-ot – közre akarta adni, „a Pesti Hírlapban, az Életképekben a [Pesti] Divatlapban stb. kihúzták”, és kinyomtatását „ismételt folyamodás ellenére sem engedélyezték”. A grófnő írja ezt egyik levelében, hozzátéve: „A nyomorultak attól félnek, hogy néhány év múlva egy tucat hazafiasan gondolkodó nővel több lesz Magyarországon!”⁴²

Mindezek ellenére a lapok egy része keresi a kiskaput, hogy a „Nyilatkozat” szerzőjének segítségére lehessen. A *Pesti Divatlap* például június 11-én „Magyar nőnevelő intézet” címmel híradást közöl a keletkezőben lévő intézetről, s a végére odairja: „Programjáról, s föltételeiről bővebben lehet értesülni szerkesztő hivatalunkban.” Tudósításában pedig ez áll:

„Fővárosunkban valahára egy, olly derék nőnevelő intézet van keletkezőben, mellynek feladata leend, nemcsak művelt, jó erkölcsű hölgyeket, hanem nemzeties irányánál fogva derék, lelkes honleányokat is képezni. E jeles nőnevelő intézet tulajdonosa egy főrangú magyar hölgy, ki csupán ügy iránti szeretet- s szenvedélyből vevé pártolás alá az intézetet. A nevét bizonyos körülmények miatt elhallgatni akaró nemes keblű nőnek, annyira szükséges és korszerű vállalatához, minden igaz magyar a legjobb sikert fogja kívánni.”⁴³

Erre a hírre reflektál három nap múlva (június 14-én) a *Nemzeti Újság*.

„Egy főrangú hölgy magyar nőnevelő intézetet készül megalapítani, melynek növendékei – mint olvastuk – valódi magyar szellemben fognak felneveltetni. Nevét azonban az említett hölgy bizonyos körülmények miatt elhallgatja, – mit véleményünk szerint bizony nem a legjobban teszi; ezt mi csak azért mondjuk, mivel mindig szerettük tudni: vajon mellyik madárfajhoz tartozik azon egyén, kinek szárnyai alá teljes biztossággal adjuk szeretett csemetéinket.”⁴⁴

A *Nemzeti Újság* fenti közleményét június 17-én a *Der Ungar* is lehozza.⁴⁵ A cenzúra végül valamicskét enged, s Teleki Blanka „Nyilatkozat nőnevelési intézetről” című összeállítása június 16-án megjelenik a *Honderűben*, amely – mint a grófnő írja – „fölöttebb jelentéktelen és keveset olvasott lap”⁴⁶. Petrichevich Horváth Lázár 1843-ban megindított divatlapja volt az első tetszetős kiállítású, s mégis jutányos árú divatlapunk; kezdetben 1500 példány is elkelt belőle. Fő értékét a szépirodalmi alkotások jelentették. 1845/46-ra azonban megváltozott a helyzet: „az eddig elv és irány nélkül szerkesztett lap légüres terébe betört a politikum és a maradiság”, s a Petőfi elleni támadásairól és modorosságáról elhíresült, igénytelen *Honderű* „az irodalmi és politikai reakció fóruma lett”.⁴⁷ Mindezt láthatóan Teleki Blanka is tudta, választási lehetősége azonban nem volt.

A *Honderű* hasábjain megjelent „Nyilatkozat”⁴⁸ az alábbi bekezdésekkel kezdődik:

„Azon elvtől vezéreltetve, hogy minden ember kötelessége a közjó előmozdításához tehetsége szerint járulni: elhatároztam magamat, munkásságomat azon ügynek szent-

⁴² Teleki Blanka levele Wassné Gyulay Franciskához 1846. aug. 15. In: SÁFRÁN: i. m. 31.

⁴³ Pesti Divatlap 1846. jún. 11. 24. sz. 476.

⁴⁴ Nemzeti Újság 1846. jún. 14. 298. sz. 370.

⁴⁵ Der Ungar 1846. jún. 17. 140. sz. 1220. h.

⁴⁶ L. a 42. sz. jegyzetét!

⁴⁷ FENYŐ István: *A negyvenes évek folyóirat- és hírlapirodalma a forradalomig.* = *A magyar sajtó...* 615.

⁴⁸ Megjelenésének pontos adatai: *Honderű* 1846. jún. 16. I. félv. 24. sz. 461–462.

telni, melynek fontosságát mindinkább kezdjük érezni a hazában, értem a nőnevelést...

A múlton okulva állítjuk már most, hogy a nőnevelésnek is, mint sok egyébnek e hazában, nemzeti alapon kell nyugodni. Mindenfelől hallani azon óhajtást, bár keletkeznének közöttünk oly nőnevelő intézetek, melyek a magasabb műveltség igényeit kielégíthetnék a nemzeti szellem fölállózása nélkül. – Addig míg hatalmasbak [!] hozzájárultával nagyszerű alakban létesülhetne egy nemzeti nőnevelőintézet, a dolgot magánkörben egyeseknek kell megkezdeni. Azért azon szülők előtt, kik az eddigi nevelés hiányait érzik, s engem bizalmukkal megtisztelni méltóztatnak, ezennel késznek nyilatkozom, leányaik nevelését, bizonyos föltételek alatt magamra vállalni, s azt a legjobb oktatók segítségével személyes fölügyelésem alatt vezérelni, főcélul tűzvéni ki magamnak nevendékeim szellemi, erkölcsi s esztétikai kiképzését, nemzeti érzelem s hon iránti kegyelet fönntartásával.”

Ezután következik a cikk Nevelési terv alapvonásai című része, majd a Felvételi feltételek, végül a Jegyzék című toldalék.

A tervezet részletezésétől ehelyütt eltekintünk⁴⁹, két dolgot azonban szeretnénk kiemelni. Az egyik: Teleki Blanka itt már nem főrangú leányokról ír, (feltehetően Karacs Teréz bírta rá erre a változtatásra). A másik dolog: az intézetben „a tudományok magyarul taníttatnak, mert az anyai nyelv csak így válhatik tökéletes sajátjává a nevendéknek” – írja Teleki Blanka.⁵⁰

A „Nyilatkozat” szerzőjének nevét a hír gyorsan szárnyára veszi. Június 18-án a *Nemzeti Újság* siet közölni:

„Azon főrangú hölgy, ki ekkoráig becses nevét szerénykedett tudatni a közönséggel, immár felemelte sisakját, s az alatt örömmel üdvözljük a nemes keblű Teleky Blanka grófnőt, ki egyedül a nevelés ügye iránti buzgó részvétből vállalta magára a nőnevelési felügyelést az általa alapítandó intézetben. A derék hölgy a Honderúben kitett Nyilatkozatában az egész belszerkezetét létesülendő intézetének kitárta az olvasó közönségnek, melyben szerfelett kevés változtatni valóra akadunk. Főkélléke a bevételnek: hogy a beadandó lánynövendék 8 évesnél fiatalabb, s 12-nél öregebb ne legyen, és hogy (ez magától is értetődik) szülői birjanak 30 [helyesen: 350, a szerk.] forintot évenként érte fizetni. Egyébiránt ez intézetnek – ha csakugyan lábra kap – kívánunk sok-sok pártfogót, s minél több növendéket, mert hiszen, hogy az utósarjadék lelkében-szívében korcstalan magyar legyen, a jelenben nevelkedő hölgyek nemzeti nevelésirányától fog függni leginkább.”⁵¹

Két nappal később a *Der Ungar* hasonlóképpen nyilatkozik.⁵²

A *Pesti Divatlap* szintén köszönti Teleki Blankát, „a szép lelkű úrhölgyet”, aki „felülemelkedve az előítéletek gőzkörén, most már többé nem titkolja nevét, mellyet tisztelettel említhet minden igaz magyar.”⁵³ A *Jelenkor* is nagy elismeréssel adózik a lelkes honleánynak, aki

„évek óta panaszlott nőnevelési viszonyinkon segíteni óhajtva vállalja fel e’ sok teherrel járó működést. Igen – írja Oroszhegyi –, e honnak nemzeti irányban kiképzett leányokra van szüksége, kik derék anyái legyenek a küzdőterre jövendő nemzedéknek,

⁴⁹ A „Nyilatkozat”-ot e lapban ismertette: FEHÉR Katalin: *Reformkori sajtóviták a nők művelődésének kérdéseiről*. = Magyar Könyvszemle (111.) 1995. 3. sz. 247–263.

⁵⁰ L. a 48. sz. jegyzetet!

⁵¹ *Nemzeti Újság* 1846. jún. 18. 300. sz. 379.

⁵² *Der Ungar* 1846. jún. 20. 143. sz. 1243. h.

⁵³ *Pesti Divatlap* 1846. júl. 11. 28. sz. 558.

hogy ezt ápolják, neveljék; s tanítsák, miként kell valódiilag élni, hogy polgári érdekekkel szorosírtassanak. Mindaddig, míg nőnevelésünk pongó [!] állapotban van, kevés sikert ígérnek törekvéseink; át kell ezt alakítani újabb magasabb modorba, hogy ne csak test, hanem szellem éltesse e hazát, mely oly sokáig várakozott nősü-lötti [!] hálájára.”

Oroszhegyi Józsa, a baloldali egyetemi ifjúság eme lelkes tagja (a majdani márciusi ifjú) befejezésül megállapítja, hogy

„az eddigi átalakulás leánynevelő intézetinkben csak kezdemény volt; szükség tehát ezt erősebb karoknak felemelni, hogy virágozhasson; és ezért kapcsolunk olly sok reményt a' grófnő e' nemes határozatához, mint ki elegendő kelléssel bír arra, hogy honleányok anyjává legyen.”⁵⁴

Teleki Blanka „Nyilatkozat”-ára (csakúgy, mint korábban a „Szózat”-ra is) a legterjedelmesebb hozzászólás Karacs Teréztől érkezik, ezúttal a színvonalas irodalmi divatlapként számon tartott *Életképek*ben. A „Nyílt levél a magyar nőkhöz” című írás szerzője szerint „nemrégiben még ábrándnak is merész volt... magyar leányt, magyar nyelven, magyar szellemben nevelni akarni.” Fohászait azonban meghallgatta az ég, s végre akadt olyan hölgy, aki nemcsak álmodozik, hanem tesz is. Teleki Blanka grófnő „egy lelkes lépéssel magas rangja kényelmeit fölládozva, osztálya elöltéleteit lerázva, nemes fölszólalásával nyújt kezét hozzátok, magyar nők, s ... fölhí benneteket, hogy bízzátok növekedő leányitokat gondja alá, s kérjétek őt, hogy idomítsa lelke alakjára és hasonlatára leányaitokat...” Örülhetnek tehát az anyák, „hogy akadt hölgy, magyar úrnő, ki e nemzetsebet nemcsak érzi, de orvosául is kínálkozik”, aki „hazaleányos buzgalommal”, a „hazája iránti tartozását a legsürgetőbb, legszükségeseb polgári munkálkodással akarja leróni...”⁵⁵ Végezetül még egy sajátos üzenetet továbbít a sajtó Blanka grófnő részére: Matisz Pál: Teleki Blankához című üdvözlő versét, amely 1846. július 7-én a *Honderűben* jelent meg.⁵⁶

A Teleki Blanka fellépése keltette szenzáció a sajtóban július közepére lecseng. Ezt követően Blanka grófnő felé már csak a Teichengraber (Tavasi) Lajos szerkesztette *Nevelési Emléklapok* tesz egy segítő gesztust, amikor 1847-ben a „Nyilatkozat”-ot ismételtlen közli.⁵⁷ Közben Blanka a programot minden lehető módon igyekszik terjeszteni. Ebben ismerősei is a segítségére vannak. Döbrentei Gábor például. „Igénybe veszem Döbrentey úr kedves ajánlatát, hogy e sorokat és programomnak néhány példányát elküldjem” – írja Blanka 1846. július 4-én egyik erdélyi barát-nőjének.⁵⁸ Szintén neki írja: „Nem marad más hátra, mint magánúton terjeszteni a programot, mely természetesen meglassítja a dolgot. Bezerédj, Deák és Kossuth érdeklődik tervem iránt, és megígérték, hogy azt a maguk részéről támogatják.”⁵⁹

Mindennek ellenére csupán egy leány jelentkezett: Puteáni Róza, Deák Ferenc keresztlánya. Blanka grófnő azonban nem várt sokáig: 1846. december 1-jén Rózával és a Brunszvik Teréz által patronált Erdélyi Erzsivel megkezdődtek a foglalkozások. Vezető tanáruk Vasvári Pál, segéd nevelőnőjük pedig Lövei Klára lett. Az intézet, amely 1848 végéig állt fenn, 12–14 növendéknél

⁵⁴ Jelenkor 1846. jún. 21. 47. sz. 293.

⁵⁵ KARACS Teréz: *Nyílt levél a magyar nőkhöz*. = *Életképek* 1846. II. félév 1. sz. júl. 4. 12–13.

⁵⁶ *Honderű* 1846. II. 1. sz. júl. 7. 8.

⁵⁷ *Nevelési Emléklapok* 1847. 3–4. sz. 171–173.

⁵⁸ *Teleki Blanka levele Wassné Gyulay Franciskához* 1846. júl. 4. In: SÁFRÁN: *i. m.* 1979. 29.

⁵⁹ L. a 42. sz. jegyzetet! Itt jegyezzük meg, hogy a „Nyilatkozat” egy ismeretlen kéz által írt, és Teleki Blanka aláírását őrző másolatát sikerült fellelnünk az Országos Levéltárban Kossuth levelei között...

többet sosem számlált. Anyagilag ráfizetéses volt, eszmei jelentőségénél fogva azonban méltán tartja számon a magyar neveléstörténet.

Teleki Blanka vállalkozásának értékelése nem feladatunk, azt azonban vizsgálataink fényében megállapíthatjuk, hogy nem a cenzúra képében akadályt támasztó hatalom, és nem a „Nyilatkozat” közzétételének a megnehezítése és nyomdai sokszorosításának a megakadályozása voltak a nehézségek okai, hanem sokkal inkább Blanka grófnő osztályos társainak a hozzáállása és – az ő szavaival szólva: „e kasztnak nyomorúságos előítéletei...”⁶⁰

Összefoglalóul még a következőket állapíthatjuk meg:

A hazai nőkérdés-nőnevelés történetéből több sajtóvita is ismert. Ilyen vita zajlott pl. a nők művelődéséről az 1820-as években a *Tudományos Gyűjtemény*, 1840–1841-ben pedig az *Athenaeum* hasábjain.⁶¹ Teleki Blanka fenti két írása nyomán, jóllehet számos kritikus pontot (pl. rendi nevelés) érintettek, ilyesféle vita nem robbant ki, sajtóbeli visszhangjuk azonban mindenképpen figyelemre méltó.

Munkánk során megfigyelhettük a hírek, újdonságok lapok közti terjedését, és megismerhettük a vizsgált sajtóorgánumok kérdéses rovatait (Fővárosi Újdonságok, Budapesti Napló, Lapszemle stb.) és lapszemlézési gyakorlatát stb.

Teleki Blanka két vizsgált cikke a hazai nőkérdés-nőnevelés irodalmának figyelemre méltó dokumentumai. Különösen a „Szózat” kiemelkedő, amelyet a rangos *Pesti Hírlap* vezércikként közölt. A maga nemében ez az „iránycikk” ugyanazt a szerepet játszotta, mint az óvodaiúgy terén Kossuthnak a *Pesti Hírlapban* napvilágot látott, híres vezércikke.⁶²

Blanka grófnő „Szózat”-a és intézete jóval túlmutattak a nevelésügy régióin. Nem véletlenül áll az ellene összeállított vádiratban, hogy: „Politikai kombinációinak első eredményeként először 1846 nyarán egy leányintézetet alapított, melynek programját a Honderűben közzé is tette.”⁶³ Ezekért az 1848 előtti „viselt dolgaiért” Világos után már nem marasztalhatták el, a kor „egyik legveszedelmesebb lázadójának” kikiáltott Teleki Blanka előéletének eme „sötét foltjai” azonban jól jöttek az ellene felhozott, gyenge lábakon álló vádak megtámogatására. A „Szózat”-ot nem olvasták a fejére. Az „egy főrangú hazafi” álnév óvta volna meg ettől?

HORNYÁK MÁRIA

Magyar irodalom a Jung Ungarn című folyóiratban. Az 1911 és 1914 között Berlinben élő Hatvany Lajos (1880–1961) *Jung Ungarn* címen havi lap kiadásába fogott az ekkor szintén itt tartózkodó Vészi József újságíró (1858–1940), 1913-tól a *Pester Lloyd* főszerkesztője társszerkesztésével. Hatvany ekkor már túl volt Osvát Ernővel való nézeteltérésén, és 1911-től megvált a *Nyugat* szerkesztőségétől. A *Jung Ungarn* alcíme „Monatsschrift für Ungarns politische, geistige und wirtschaftliche Kultur” volt, kiadóként Vészit nevezték meg, Hatvany mint az irodalmi rész szerkesztője szerepelt. A lap a berlini Paul Cassirer Verlagnál jelent meg. A folyóiratkísérlet mindössze egy évfolyamot ért meg, 1911. január 15-étől 1911. december 15-éig jelent meg havonta, mindig 15-ei dátummal.

⁶⁰ Idézet az 58. sz. jegyzetben szereplő levélből.

⁶¹ FEHÉR Katalin: *Reformkori sajtóviták a nők művelődésének kérdéseiről.* = Magyar Könyvszemle (111.) 1995. 3. sz. 247–263.

⁶² Kossuth Lajos: *Kisdedovács.* = Pesti Hírlap 1841.febr.24. 16.sz. 123–124.

⁶³ SÁFRÁN: *i. m.* 49.

Mivel a folyóiratnak nem volt ún. programcikke, idézünk itt Vészi rövid írásából *Az Irodalom* című, Kizlingstein Sándor és Gusztáv szerkesztette bibliográfiai folyóiratról, melyben összefoglalja a *Jung Ungarn* rendeltetését: a Magyarországgal kapcsolatos tájékoztatás felszámolását német nyelvterületen. A németek azért nem ismerik a magyar kultúrát, mert nem értik a nyelvet, amely „Geheimsprache”, mely elfalazza előlük a magyar kultúrát, mely így „Geheimkultur” a számukra – írja. „Ebbe a falba akar egy ablakot vágni a „*Jungungarn*”. Olyan ablakot, melyen át a művelt nyugat benézhesen a magyar kultúra munkájának műhelyébe.”¹ Egy a magyar tudomány eredményeit német nyelven hozzáférhetővé tevő folyóirat célkitűzéseit aztán a Gragger Róbert által 1921-ben Berlinben alapított *Ungarische Jahrbücher* című negyedéves folyóiratnak sikerült maradéktalanul kiteljesítenie.

A nyolcadrés alakú füzetek meglehetősen tartalmasak, sokszínűek. Jelen írásunkban csak a magyar szépirodalommal kapcsolatos közleményeket kívánjuk számba venni (a népdalok, népballadák fordításaitól eltekintünk), de található ezen kívül sok politikai, politikatörténeti, jogi, gazdasági, pénzügyi, mezőgazdasági, néprajzi, művészettörténeti és nyelvészeti közlemény is a *Jung Ungarn*-ban. Vészi minden számba írt egy-egy tanulmányt. Van a cikkeken kívül „Zeitschriftenschau” címen szemlélő rovat is, a legfontosabb magyar tudományos folyóiratok írásait ismerteti itt.

A primér szépirodalom igen színvonalas válogatásban szerepel a folyóiratban. A líráról elmondható, hogy a legnevezebb kortárs költők több verssel szerepelnek a lap hasábjain. A német fordítások zöme Horvát Henrikől származik, akinek később, 1918-ban Münchenben megjelent *Neue Ungarische Lyrik* kötetében ezek mind közlésre is kerültek. Horvát fordításairól elmondható, hogy mind tartalmilag, mind formailag hű, jól sikerült tolmácsolások, egyedül a címek esetében engedett meg magának több szabadságot, és tért el az eredetitől. Horvát Henrik (1877–1947) kolozsvári születésű német szakos tanár, műfordító, aki elsősorban kortárs magyar szerzőket fordított németre és kortárs német irodalmat magyarra. Az első füzetben található négy Ady Endre-vers az ő fordításában. Ezek „A magyar ugaron” (Das ungarische Brachland), „Sírás az élet-fa alatt” (Wehklagen unter dem Lebensbaume) „Ádám, hol vagy?” (Adam wo bist du?) és a „Harc a nagyúrral, (Der Caesar mit dem Eberkopfe).² Kiss József „Krisztus” (Christus) című versét a Petőfi-fordítóként elismert Neugebauer László fordításában közölték, a *Jung Ungarn*-ban megjelent többi Kiss József-verset szintén megtalálhatjuk Horvát Henriknek a fentebb említett kötetében. Ezek: „Egy sír” (Ein Grab), „A knyáz Potemkin” (Der Knjas Potemkin), „Ajánlás” (Widmung) és „Adagio”.³ Kiss József „Legendák a nagyapámról” (Legenden von meinem Großvater) című versét Spóner Andor (1843–1917) szepesi műfordító ültette át németre.⁴ Babits Mihály verseit „Az őszi tücsökhöz” (An die Herbstgrille), „Golgotai csárda” (Wirtshaus am Galgenberg) „Szonettek” (Sonette), „Itália” (Italien), „Cumulus”, „Téli dal” (Winterlied) szintén Horvát Henrik tolmácsolta.⁵ Még egy Babits-vers szerepel később: „A Danaidák” (Danaiden) Hatvani Pál (1891–1975) fordításában.⁶ Hatvani (tkp. Hirsch) bécsi születésű, de iskoláit Budapesten végezte, így tanult meg magyarul. Reviczky Gyulától két ízben közöltek verseket. Először a „Sátán” (Satan), a „Nirvána” (Nirvana), „Számológatom...” (Es zählte sich arg), „Finálé” (Finale) és a „Mikor még sírni tudtam” (Als ich noch Tränen hatte...) jelentek meg Spóner Andor fordításában.⁷ Reviczky híres versét,

¹ Vészi József: „*Jungungarn*.” = *Az Irodalom* (2.) 1911. 2. sz. 2. Ezért az adatért és a folyóirat visszhangjával kapcsolatos segítségért Lakatos Évának mondok köszönetet.

² J. U. Heft 1, 15. Januar 1911, 76–80.

³ J. U. Heft 3, 15. März 1911, 392–397.

⁴ J. U. Heft 9, 15. September 1911, 1040–1049.

⁵ J. U. Heft 5, 15. Mai 1911, 609–612.

⁶ J. U. Heft 9, 15. September 1911, 1034–1035.

⁷ J. U. Heft 6, 14. Juni 1911, 734–736.

a „Pán halálá”-t Falk Miksa átületetésében hozták⁸, melyet a *Pester Lloyd* főszerkesztője 1889 áprilisában fordított le, és jelentetett meg újságjában. Balázs Bélától a Bartók által híressé tett, eredetileg misztériumként íródott „A kékszakállú herceg várá”-t (Herzog Blaubarts Burg) közölték szintén Horvát Henrik fordításában.⁹ A kevésbé ismert Kóbor Tamásnak, Kiss József sógorának 1909-ben megjelent „Munka” (Arbeit) című elbeszélését az augusztusi számban találjuk.¹⁰ Az előző század költői közül Arany János több balladáját hozták. Ezek a „A walesi bárdok” (Die Barden von Wales), „Tetemre hívás” (Bahrgericht), „Hídavatás” (Brückenweihe)¹¹ valamint a „Pázmán lovag” (Ritter Pázmán)¹² mindegyiket Dóczy (Dux) Lajos (1845–1919) fordította, aki fordításaival sokat tett a magyar irodalom német nyelvtérületen való megismertetésért. Juhász Gyula következő verseit közölte a folyóirat: „Athéne Partenosz” (Glaukopis), „Isten kardja” (Excalibur) [!] , a vers, az „Új Versek” című kötetben jelent meg még „Excalibur” címen, „Primitiva. Egy Gauguin-kép alá” (Gauguin), valamint „A búcsúzás szonettje” (An der Wende), mindegyiket Horvát Henrik fordításában.¹³

A prózát a következő szerzők képviselik. Ignotustól (Veigelsberg Hugó) a „Madame Récamier” jelent meg.¹⁴ Az erdélyi Petelei Istvántól „Pataki und seine Schwiegermutter” című elbeszélést közölték Eduard Schullerus fordításában, ennek eredeti címét nem sikerült megtalálnunk.¹⁵ Eduard Schullerus (1877–1914) brassói levéltáros, Adolf Meschendörfer színvonalas folyóiratának, a *Die Karpathennak* munkatársa. Szini Gyulától a „Bábsütő” (Der Lebküchler)¹⁶ került közlésre Alfred Eisler fordításában, mely magyarul először Szini „Trilibi és egyéb történetek” című 1907-es novelláskötetében jelent meg. Herczeg Ferentől „Jancsi édesanyja” (Hänschens Mutter) című elbeszélést hozta a folyóirat.¹⁷ Móricz Zsigmond két elbeszéléssel van jelen a *Jung Ungarn* füzetekben. Az első a „Sustorgós, ropogós tafotába” (In knisterndem raschelndem Taft) Eduard Schullerus fordításában¹⁸, amely Móricz „Hét krajcár” című első novellás kötetében jelent meg 1909-ben. A másik Móricz-elbeszélés, a „Tragédia” (magyarul először 1909-ben) (Tragödie) címen Moly Tamás (1875–1957) fordításában került közlésre.¹⁹ Bródy Sándortól két elbeszélés látott napvilágot, a „Juló és Julis” (Jule und Julchen) című elbeszélése²⁰ és „A gyémántpitykés ember” (Der Mann mit den demantnen Knöpfen)²¹, utóbbi 1908-ban keletkezett Bródy-novella az író novellatermésének klasszikus darabjai közé tartozik. Mindkettőt Alfred Eisler ültette át, aki Nyitra-megyei születésű jogász volt, és sokat fordított kortárs modern szerzőket (Bródyt, Balázs Bélát, Molnár Ferencet és Szini Gyulát) német lapok és kiadók számára. Gárdonyi Gézának két novellája jelent meg. „A Riska” című elbeszélés Gömöri Braun Irén fordításában²² és az „Anna-báli emlék” (Erinnerung)²³ Ella Porges fordításában, amely Gárdonyi 1909-es „Mi erősebb a halálnál” című novelláskötetéből származik. Jób Dániel, a Vígszínház igazgatója a szerzője a „Liegen Egon felesége”

⁸ J. U. Heft 7, 15. Juli 1911, 851–854.

⁹ J. U. Heft 7, 15. Juli 1911, 854–868.

¹⁰ J. U. Heft 8, 15. August 1911, 948–951.

¹¹ J. U. Heft 2, 15. Februar 1911, 212–220.

¹² J. U. Heft 8, 15. August 1911, 952–956.

¹³ J. U. Heft 10, 15. Oktober 1911, 1150–1153.

¹⁴ J. U. Heft 2, 15. Februar 1911, 247–248.

¹⁵ J. U. Heft 2, 15. Februar 1911, 248–256.

¹⁶ J. U. Heft 2, 15. Februar 1911, 256–262.

¹⁷ J. U. Heft 6, 15. Juni 1911, 715–727.

¹⁸ J. U. Heft 6, 15. Juni 1911, 727–733.

¹⁹ J. U. Heft 1, 15. Januar 1911, 72–77.

²⁰ J. U. Heft 1, 15. Januar 1911, 80–85.

²¹ J. U. Heft 5, 15. Mai 1911, 598–604.

²² J. U. Heft 3, 15. März 1911, 388–392.

²³ J. U. Heft 12, 15. Dezember 1911, 1364–1373.

(Das Weib des Egon Liegen)²⁴ című novellának, amely W. C. szignójú fordító átültetésében jelent meg a lapban. Jób Dániel elbeszélése „Ifjúkor” című 1908-as novellakötetében látott először napvilágot. Ambrus Zoltán 1906-ban az „Álomvilág” című kötetben közölt spanyol témájú „Esteban testvére” (Estebans Bruder)²⁵ Lendvai Jenő fordításában szerepelt a *Jung Ungarnban*. Molnár Ferencnek „Szentolvajok” (Kohlendiebe)²⁶ című elbeszélése és a „Muzsika” (Musik)²⁷ című elbeszélése, az 1908-ban megjelent azonos című kötetből lett átvéve, és szintén Eisler átültetésében közölték itt. Biró Lajos három elbeszéléssel képviselteti magát a folyóiratban. Az egyik „Szodoma pusztulása” (Sodoms Ende)²⁸, a második „Céleste”²⁹, a harmadik „A császár meghal” (Der Kaiser stirbt)³⁰; az utóbbi kettő Biró „Huszonéggy novella” című 1908-as kötetében látott napvilágot. Tömörkény Istvántól közlésre került az „Elintéztett ügy” (Erledigt)³¹, melyet Kövér-Mezei Anna fordított és a „Valér a földbe megy” (Wally kommt unter die Erde)³² Irsai Júlia fordításában. Heltai Jenőtől hozták „A halál hármában”-t (Der Tod zu dritt)³³ Alfred Eisler átültetésében, a novella a „Gertie és egyéb történetek” című 1901-es kötetből származik. Kóbor Tamás (Beermann Adolf, 1867–1942) „Munka” (Arbeit)³⁴ című elbeszéléssel képviselteti magát. A ma már kevésbé ismert Kabos Ede (Rosenberg Albert Ede 1864–1923), a *Pesti Napló* munkatársa, a *Budapesti Napló* szerkesztőjeként Ady barátja „Mária látogatói” (Besuche bei Maria)³⁵ című elbeszélését hozták, amely Kabos azonos című 1910-es kötetében került először publikálásra. Tóth Wanda (Ráth Ilona) (1878–1926), akinek a *Nyugatban* is jelentek meg írásai, a szerzője a „A csodálatos köntös” (Das wunderbare Kleid)³⁶ című elbeszéléskének, amely magyarul egy évvel korábban jelent meg. Hogy a német fordítás kitől származik, nem közölték. Ritoók Emmától (1868–1945, író, esztéta, műfordító) ‘Intermezzók’ (Intermezzi)³⁷ címen tettek közzé rövid írásokat.

Végighúzódik az egész évfolyamon Mikszáth Kálmán *Beszterce ostroma* (Die Belagerung von Neusohl) című regényének részletekben való közlése Eduard Schullerus fordításában. Bizonyítéka annak, hogy a folyóirat megszűnését nem tervezték, hogy a regény közlése nem fejeződött be a decemberi utolsó számban. A lap létének minden bizonnyal Vészi távozása vetett véget, ugyanis ő Budapesten lett főszerkesztője az 1911. december 10-étől induló *Budapester Presse* című napilapnak.

A magyar színházzal kapcsolatos írások közül ki kell emelnünk Márkus László (1882–1948), színházi író és kritikus írását a korabeli magyar dráma helyzetéről (Der neue Kurs im ungarischen Drama).³⁸ Az analízis tehetségek korszaka után az emberiség a zsenik után vágyódik – állapítja meg. A puritán tapasztalatok kora után egy metafizikus barokk korszak van beköszönőben – írja. Akiiket kiemelésre méltónak tart a kortárs magyar drámaírók közül: Kóbor Tamás, Biró Lajos, Molnár Ferenc és Szomory Dezső. Részletesebben két darabbal foglalkozik, az egyik Lengyel Menyhért „A próféta” című darabja, amelyet Márkus szerint a merevség, változatlanág,

²⁴ J. U. Heft 7, 15. Juli 1911, 820–833.

²⁵ J. U. Heft 5, 15. Mai 1911, 588–597.

²⁶ J. U. Heft 3, 15. März 1911, 378–388.

²⁷ J. U. Heft 7, 15. Juli 1911, 816–819.

²⁸ J. U. Heft 4, 15. April 1911, 509–515.

²⁹ J. U. Heft 9, 15. September 1911, 1049–1058.

³⁰ J. U. Heft 11, 15. November 1911, 1244–1256.

³¹ J. U. Heft 4, 15. April 1911, 515–520.

³² J. U. Heft 10, 15. Oktober 1911, 1133–1137.

³³ J. U. Heft 5, 15. Mai 1911, 605–608.

³⁴ J. U. Heft 8, 15. August 1911, 948–951.

³⁵ J. U. Heft 9, 15. September 1911, 1035–1039.

³⁶ J. U. Heft 10, 15. Oktober 1911, 1137–1151.

³⁷ J. U. Heft 12, 15. Dezember 1911, 1369–1373.

³⁸ J. U. Heft 1, 15. Januar 1911, 127–132, Heft 4, 15. April 1911, 530–535.

számos konstrukciós hiba, a mellékes túlértékelése és a fontos „elejtése” jellemez. A másik Bródy „A medikus”-a (1911), amely után a közönség elégedetten távozik, hogy a jó embereknek nem történt semmi baja. A színháztörténész Bayer József (1851–1919) akadémiai székfoglaló előadásában Schiller drámáinak magyar színpadokon való előadásait, a Schiller-drámák fordításait követi végig.³⁹ Megállapítja, hogy 1794-től, az első magyar nyelvű Schiller-előadástól (és a korábbi német színházakbeli előadásoktól) kezdve valóságos Schiller-kultusz volt Magyarországon.

Ferenczy József (1855–1928), aki bölcsészdoktor lévén műegyetemi professzor volt, írásában Petőfi magyarságával (Petőfi und sein Ungartum) foglalkozik.⁴⁰ Petőfi már pályája elején hangsúlyozza magyarságát, ideáljai a magyar történelem nagy alakjai, igen erős kötődése a magyar tájhoz. Ugyanakkor – bár nem volt külföldi tapasztalata, összehasonlítása más népekkel – ostromozza is a magyarokat hibáikért, főleg a semmittevésért. Ferenczy párhuzamot von Széchenyi és Petőfi között éppen e miatt a közös tulajdonságuk miatt. Petőfi túlsorduló lelkesültséggel szerette hazáját, gyűlölte az elnyomókat, ugyanúgy mint Kossuth. A politikus Kossuth beszédeiben is volt szenvedély, Petőfi nem volt szónok, de forradalmi költészetében voltak szónoki elemek. Petőfi az alkotmányos harcok során vált politikai költővé. Végezetül leszögezi, hogy a világ Petőfit tartja a magyar költészet legragyogóbb csillagának.

Érdekes tanulmány Ruttkay-Rothauser Miksa (később Ruttkay György néven is publikált, 1863–1913) színműíró, újságíró a *Pester Lloyd* színikritikusa írása a Bánk bán-témáról a német irodalomban. Az írás apropóját az adta, hogy Max Reinhardt bemutatta Katona József „Bánk bán”-ját Németországban. A bemutató 1911. május 24-én zajlott Berlinben a Deutsches Theaterban, a darabot Vészi József ültette át németre.⁴¹ Ennek kapcsán elemzi Ruttkay-Rothauser a német Bánk bán-feldolgozásokat Hans Sachstól kezdve Grillparzerig, és részleteket is közöl némelyikből.⁴²

A folyóirat németországi visszhangjához egy rövid adalék a *Torontál* című Nagybecskerekben megjelenő újságból. Az aláírás nélküli rövid cikk a második számmal foglalkozik részletesebben, ismerteti annak tartalmát, majd az első füzetrel kapcsolatban ezt írja: „A *Jung Ungarn*nak már az első füzete is nagy feltűnést keltett a külföld, kivált a Németbirodalom sajtójában. A pángermán lapok az *Alldeutsche Blätter*, a berlini *Deutsche Zeitung*, a *Post* izzó haraggal rontanak neki, de elismerik magas színvonalát, szerkesztésbeli nagy ügyességét s épp ezért „veszedelmes kísérletnek” minősítik a „külföldi közvéleménynek a magyar nemzet érdekében való félrevezetésére.”⁴³

A *Jung Ungarn* jelentősége rövid léte ellenére igen nagy. Felhívta a német nyelvű publikum figyelmét a magyar tudomány eredményeire. A magyar szépirodalmat illetően elmondható, hogy azt a kortárs szerzők legjavának egy-egy németül is hozzáférhető munkája képviseli, így adva ízelítőt a magyar líra- és prózatermésből. A kortárs költők-írók nagy része valóban a legjelesebbek közül való, csak kevés az olyan név (Kóbor Tamás, Ritoók Emma), akihez ma magyarázatot kell fűzni. A műfordítók közül sokan németes műveltségűek, ill. kétnyelvűek. A legjelentősebb, legtöbbet fordított Mohácsi Jenő, Horváth Henrik, Eduard Shullerus és Alfred Eisler. Igen érdekes jelenség a nőírók, elsősorban fordítók jelenléte. Sajnos róluk nem sikerült adatokat találnunk, így feltételezhetjük, hogy németül jól tudó, passzióból fordító háziasszonyok lehettek.

RÓZSA MÁRIA

³⁹ J. U. Heft 7, 15. Juli 1911, 798–802.

⁴⁰ J. U. Heft 9, 15. September 1911, 1065–1071.

⁴¹ HUESMANN, Henrich: *Welt Theater Reinhardt*. München, 1983. 557. Ezért az adatért Rajnai Edit színháztörténésznek mondok köszönetet.

⁴² J. U. Heft 4, 15. April 1911, 450–464.

⁴³ *Torontál*. 1911. márc. 9. 3.

Hamvas, Powys és Zolnay – összefüggések A száz könyv kapcsán. Darabos Pálnak a 2002. évi Könyvfesztiválra megjelent háromkötetes monográfiája¹ részletesen foglalkozik Hamvas Béla könyvtárosi tevékenységével és a Hamvas-művek elemzésével. 1945 márciusában Hamvas a dunai hidak felrobbantása miatt az ostrom után egy ideig még Budán rekedve – saját lakása, benne több ezer kötetes könyvtára és kéziratai akkorra már megsemmisültek – segített az óbudai Fő tér 2. szám alatti 8. számú fiókkönyvtárban a károkat felszámolni, a leltározást elvégezni és az olvasók kiszolgálását újra beindítani. Az év közepén visszatérhetett a Fővárosi Könyvtár központjába, Pestre. Korábbi könyvtárosi feladatai folytatása mellett időt szakított arra, hogy beadványt készítsen a polgármesterhez, amelyben a központi könyvtár tevékenységének megújítása érdekében szükséges teendőket öt pontba foglalva javasolta a fiókok számának emelését, aktuális kérdésekre vonatkozó bibliográfiák összeállítását², ankétok és előadások tartását, pályadíjak kitűzését.³

A háború befejezésének évében Hamvas egyszerre kezdte írni több művét, fordított, szerkesztett és elindította a már korábban is tervezett „Egyetemi Nyomda Kis Tanulmányai” című sorozatot. „Három éven keresztül szerkesztette ezt a sorozatot, amelyben a modern világ két világháború közti korszaka szellemi törekvéseinek legfontosabb eredményeit tükröző tanulmányokat bocsátotta az olvasók elé – olyan szellemiségű kis terjedelmű műveket, amelyek kiadására korábban nem vállalkozott egyetlen kiadó sem.”⁴ A több mint 30 füzetet megért sorozat első kötete Hamvas saját műve, *A száz könyv* volt. Az összeállítás céljáról Hamvas így írt a kis kötet bevezetőjében:

„A feladat száz könyvet megmenteni. Most mindegy, hogy az ostromlott városból, vagy az ostromlott világból. Olyan száz könyvet, amelyből, ha minden más könyv elveszne, az emberiség irodalmának vonalát nagyjában helyre lehetne állítani. [...] E száz mű közül az egyiknek legalább mindig az éjjeliszekrényen kellene lennie, hogy az ember, ha nem is többet, elalvás előtt egyetlen szót elolvasson és az emberi lét igaz tartalmából legalább valamit az éj sötétségébe világításul magával vigyen.”⁵

Darabos Pál szerint a mű megírása nem előzmények nélküli. Egyrészt Hamvas már 1933-ban, a *Debreceni Szemle* hasábjain azt írta, hogy Montaigne műve, az *Essais* azon száz könyv egyike lenne, amelyeket az embernek magával kellene vinnie akár egy pusztaszigetre is.⁶ Másrészt *A száz*

¹ DARABOS PÁL: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája. I–III.* Bp., Károlyi Palota Kulturális Központ – Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 2002. 260, 587, 386. A második kötet könyvtárosi tevékenységről szóló fejezeteit Darabos korábban a *Magyar Könyvszemlében* már közölte: MKSz 1993. 1. sz. 54–72.

² „Aktuális kérdések irodalma” címmel a Fővárosi Könyvtár már korábban is szerkesztett egy sorozatot, ennek egyik, 1938-ban kiadott, *A világválság* című kötetét – a világválság irodalmának bibliográfiáját és a témáról szóló tanulmányt – Hamvas állította össze gondos munkával. Vö.: DARABOS: *i. m.* 2002. II. 22–23.

³ A Szabó Ervin-i hagyományok szelleméhez méltó beadvány „elakadt” a központi könyvtár hivatali útvesztőjében, majd a júliusban kinevezett új igazgató, Hajdú Henrik kezdeményezte Hamvasnak a könyvtárból való elhelyezését. Részletesen l. DARABOS: *i. m.* 2002. II. 28–31., KATSÁNYI Sándor: *Hamvas Béla a Fővárosi Könyvtárban.* = Könyvtári Híradó 1994. április, 15.

⁴ DARABOS: *i. m.* 2002. II. 482.

⁵ HAMVAS Béla: *A száz könyv.* Bp., Egyetemi Ny., 1945. 3. A kötet legújabb kiadása a Medio Kiadó Mérték című sorozatának 3. füzeteként 2000-ben jelent meg.

⁶ Nyilván nem véletlen, hogy *A száz könyv* 60. tételét Hamvas Montaigne-nek és esszéinek szentelte: „Az európai embernek pedig csak egyetlen par excellence európai műfaja van: az essai. Montaigne teremtette meg az antik értekezés, levél, gnóma, dialógus, kommentár, költemény, meditáció műfajainak alkotóelemeiből.” L. HAMVAS: *i. m.* 1945. 24–25.

könyv tételei rövid, de tartalmas megfogalmazásának technikáját már a harmincas évek eleje óta gyakorolta: azóta, hogy „A világválság” című bibliográfiája számára sok száz annotációt készített.⁷ Végül Darabos felhívja a figyelmet arra, hogy Hamvas a saját maga által szerkesztett sorozat egy későbbi tagja közlési jogainak megszerzése céljából⁸ éppen ez idő tájt állt levelezési kapcsolatban azzal a John Cowper Powys-sal⁹, akinek irodalmi munkásságát jól ismerte, tanulmányokban többször foglalkozott vele¹⁰, és akinek 1910-es évekbeli munkásságát többek között egy *One hundred best books*¹¹ című összeállítás fémjelzte. Darabos azt írja monográfiájában: „Nem tudjuk, hogy Hamvas ismerte-e Powysnak ezt a művét, de ha ismerte is, akkor is legfeljebb csak a gondolat és a szándék szolgálhatott ösztönzésül számára.”¹²

2000 őszén az OSZK Könyvtári Intézetének Könyvtártudományi Szakkönyvtárába kerülve azt a feladatot kaptam, hogy a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtártól néhány évvel korábban ajándékba kapott mintegy másfélezer, főleg könyvtártudományi vonatkozású kötetet¹³ behasonlítás után a Könyvtári és tájékoztatási tézaurusz segítségével tárgyszavakkal lássam el. Ebben az állományrészben számtalan olyan könyvre bukkantam, amely nem egyszerűen csak témája miatt jelentős, hanem különleges is: tartalma, régisége, külseje, kötése és illusztrációi, ajándékozásról szóló megjegyzései, dedikációi és beragasztott ex librisei, valamint használati szempontjából.¹⁴ Utóbbiak feltérképezését az tette lehetővé, hogy a kézbevert kötetek komoly hányadában a könyvekbe ragasztott tasakok olvasói aláírásokat őrző kölcsönzőkártyákat rejtettek. E kötetek között bukkantam rá J. C. Powys fent említett, rövid elemzésekkel alátámasztott összeállítására a világirodalom legjobb száz művéről. A kötetben maradt kölcsönzőkártyán az 1932. XII. 23-ai dátum mellett tintával írt 'Hamvas' aláírás szerepel. Mivel pontosan ugyan nem tudjuk, de valószínűsíthetjük, hogy Hamvas ekkoriban már az ún. reference-osztályon dolgozott a központi könyvtárban, amelynek feladatai között többek között szerepelt a beérkező könyvek osztályozása és a könyvtárszeti, könyvtártani gyűjteményrészek feldolgozása¹⁵, könnyen elképzelhető, hogy e két feladat valamelyikét végezve talált rá Hamvas Powys kötetére.

A két „Száz könyv” természetesen sokban különbözik egymástól, a kötetekbe került szerzők és műveik feldolgozási módszere azonban azonos: Powys általában hosszabb, Hamvas rövidebb

⁷ DARABOS: *i. m.* 2002. II. 492.

⁸ A közlési jogok megszerzése sikerült, eredménye még 1945-ben a sorozat 7. tagja: *A könyv kritikája*. Ford. Ábrányi Boldizsár.

⁹ Powys, J. C. (1872–1963): angol regényíró, esszéíró, költő. 1916-ban, 1917-ben és 1922-ben megjelent verseskötetei mellett leghíresebb regényei: *Wolf Solent*, *Glastonbury Romance*, *Weymouth Sands*, *A Maiden Castle* (*Wessex-regények*). Esszékötetei: *The Meaning of Culture*, *The Enjoyment of Literature*. Vö.: *Világirodalmi Lexikon*. 10. P–Praga. Bp., Akadémiai, 1994. 835–837.

¹⁰ HAMVAS Béla: *Wolf Solent. John Cowper Powys regénye*. = Nyugat 1931. 1. 63–65., Uő: *John Cowper Powys*. = Napkelet 1934. 4. 217–220. Vö. még: DARABOS: *i. h.* 1993. 60.

¹¹ *One hundred best books with commentary and an essay on books and reading*. By John Cowper POWYS. New York, G. Arnold Shaw, 1916. 73.

¹² DARABOS: *i. m.* 2002. II. 493.

¹³ A Fővárosi Könyvtár 1914-ben, a Gróf Károlyi – ma Ferenczy István – utcai épületbe költözése alkalmából állította fel a „02. Könyvtárban” elnevezésű különgyűjteményt. Az állományrész első kezelője Dienes László volt. Az évtizedeken át fennállt és gyarapított gyűjteményrész válogatott, régebbi kiadású könyvtártudományi szakirodalma napjainkban kizárólag könyvtártörténeti jelentőségű, a FSZEK-ben holt anyaggá vált, a Szakkönyvtárban viszont a további feldolgozás után a kutatók számára elérhető közelségbe kerülhet.

¹⁴ Részletesen I. A „*habent sua fata libelli*” tétel igazságának vizsgálata egy könyvtártudományi gyűjteményrészben. = Könyvtári Figyelő, 2001. 3. 451–468.

¹⁵ Vö.: DARABOS: *i. m.* 2002. II. 25–26.

terjedelemben esszészertően fogalmazza meg mondanivalóját. Amíg Powys halad előre a kezdetektől a kortársakig a szépirodalom keletkezésének idejében és keveset időz a távoli múltban, többet az időben hozzá közelebb eső korszakokban, addig Hamvas még egy további rendezési elvet iktat be. Nemzetekhez, országokhoz csoportosítja felemlített szerzőit és a híressé vált irodalmi alkotásokat úgy, hogy a kötet elején hosszan foglalkozik India (Manu törvénykönyve, Buddha beszédei, Mahabharata), Egyiptom (Hermés Trismegistos), Kína (Laotse, Kungtse), Tibet (Milarepa, Tibeti Misztériumok) és Judea (Henoah, Ótestamentum) irodalmi hagyatékával.¹⁶ A mindkettőjük által felvett szerzők sora a következő: Homérosz, Platón, Euripidész, Horatius, Dante, Cervantes, Rabelais, Montaigne, France, Rolland, Ibsen, Strindberg, Dosztojevszkij, Goethe, Nietzsche, Emerson, Shakespeare, Swift, Sterne, Dickens – nagyon gyakran olyan módon, hogy Hamvas esszéi azoknak a műveknek a nagy részét említik egy-egy szerzőtől, amelyekre Powys is felhívja a figyelmet. Powys leírásait gyakran egészítik ki a művek egyes kiadásaira vonatkozó információk, a könyv utolsó oldalain pedig árlistát is közöl a felsorolt művekről. Hamvasnál ilyenekkel természetesen nem találkozunk, többször értékeli viszont az említett művek már elkészült magyar fordításait. Könyvtárosi szemléletmódjáról sem feledkezik meg, a 99. tételben Joyce-ról a következőket írja:

„Joyce a könyvtárost nagy zavarból menti meg. A helyett, hogy a XX. századból ötven íróat kellene fölvennie úgy, hogy abból a lényeg kimaradna, fölveheti egyedül Joyceot úgy, hogy abban a lényeg benne van.”¹⁷

Hamvas könyvének századik tétele talán nem csak azt az állítást támasztja alá, hogy a Wessex-regények szerzője az angol irodalom szerves részét képezi, hanem azt is, hogy Hamvas maga mennyire mélyrehatóan tanulmányozta a Wolf Solent írójának munkásságát:

„John Cowper Powys műveiben nagyzenekar játszik: ez a szédítő szimfónikus sokszólamúság az embert eleinte lehengerli, később felüdül tőle, végül életszükségletté lesz. [...] Powys a tengertől tanult meg írni. Az egész, a teljes, az összes-minden ember beszél belőle, minden tulajdonsága, tehetsége, testrésze, képessége, hibája, bűne, minden szelleme, kísértete, őse, utóda, angyala, démona és ördöge.”¹⁸

Hamvas *A száz könyvének* az Országos Széchényi Könyvtárban található muzeális példánya különleges értéket hordoz. A 100., Powysról szóló tétel után a könyv egy olvasója 1948. május 29-én töltőtollal, kézírással „kiegészítette” a leírásokat. A leltári pecsét szerint a kötet 1963-ban került a nemzeti könyvtárba, ekkor vásárolták meg másik 49 kötet és a *Magyar Bibliophil Szemle* 1924–25. évi számainak társaságában a könyvet korábbi tulajdonosától¹⁹, Zolnay Vilmostól, akinek névaláírása is szerepel e kötet utolsó oldalán a jelzett dátum mellett. Az 1890-ben született

¹⁶ A fenti művek komoly hányadával csaknem ugyanebben az időben találkozhatunk Hamvas fordítói munkásságában. L. pl. *Kung mester beszélgetései*. Bp., Bibliotheca, 1943. 96., *Tibeti misztériumok*. Bp., Bibliotheca, 1944. 135., *Henoah Apokalypsise*. Bp., Bibliotheca, 1945. 126.

¹⁷ HAMVAS: *i. m.* 1945. 38.

¹⁸ HAMVAS: *i. m.* 1945. 38–39.

¹⁹ Az 50 könyvért a könyvtár 2482,-Ft-ot fizetett Zolnaynak. A kötetek OSzK-ba kerülésének körülményeit a Gyarapítási Osztály közreműködésével sikerült kideríteni: előkerült a Zolnay által felajánlott könyvek listája – ezt a listát Zolnay saját kezűleg írta alá, az aláírás egyezik a Hamvas-műben talált aláírással – és azon könyvek címlistája, amelyeket az OSzK végül megvásárolt. Ákos Ildikónak a listák megkeresésében nyújtott segítségét ezúton köszönöm meg.

Zolnay életrajzi adatairól keveset tudunk²⁰, írónak és nyelvésznek tartják számon a könyvtári katalógusok. Első gyűjtése, a *Magyar történelmi anekdotakincs* 1927-ben jelent meg a létrejöttének 350. évfordulóját ünneplő Egyetemi Nyomda kiadásában. A kötet bevezetőjében Zolnay filológiai pontossággal járta körül az 'anekdota' szó eredetét, jelentését, az 'adomá'-tól való különbségét. Az utolsó oldalak tekintélyes forrásmutatója Anonymus *Gesta Hungarorum*ától és a kalendáriumoktól kezdve Döbrentey Gábor és Frankenburg Adolf gyűjtésein keresztül az *Ethnographia*, a *Mindenes Gyűjtemény* és a *Pesti Hölgy Divatlap* átnézett számaiig ível²¹. Következő munkája előszavában így írt:

„Később aztán, érdekelni kezdett a kártya története. Olvasni akartam erről és sajnos, egy magyar könyvet sem találtam. [...] Ez adta a gondolatot, hogy az első magyar kártyatörténetet megírtam.”²²

Ezt a munkát újabb, két egymás utáni kiadást megérő kártya-könyv követte 1929-ben és 1930-ban.²³ Zolnay az 1940-es évektől fogva a szlengkutatásnak szentelte életét. Budapest ostromakor a légoltalmi óvóhelyen ismerkedett meg Gedényi Mihállyal²⁴, akiről azonnal kiderült: Zolnayhoz hasonlóan érdeklődik az általuk később fattyúnyelvnek nevezett²⁵ nyelvi jelenség iránt. Addigi gyűjtéseik közös rendezését határozták el annak érdekében, hogy elkészíthessék a magyar fattyúnyelv teljességre törekvő nagyszótárát. Ezek után két évtizedes munkával, saját anyagaik mellett tanulmányok, cikkek, könyvek, szótárak feldolgozásával a magyar szleng mintegy kétszáz évének közel százezer adatát gyűjtötték össze, gyűjtésük azonban – egy kivétellel – nyomtatásban nem jelent meg; csak gépirat készült belőlük néhány példányban, ezek az Országos Széchényi Könyvtárba és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba kerültek. Elkészülésük sorrendjében: „Budapesti fattyúnyelvi szójegyzék I–III.”²⁶ „A magyar fattyúnyelv szótára I–XXXIV. füzet”²⁷, „A magyar

²⁰ Az életrajzi lexikonok kizárólag 1913-ban született azonos nevű fiáról emlékeznek meg, aki 1947-től a Magyar Rádió dramaturgja, 1952 és 1956 között a *Könyvbarát* és a *Könyvtáros* című folyóiratok felelős szerkesztője volt, majd szabadfoglalkozású íróként folytatta pályáját. Vö.: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. 3. P–Zs. Bp., Akadémiai K., 1994. 2315–2316.

²¹ *Magyar történelmi anekdoták*. Összegyűjtötte ZOLNAY Vilmos. Bp., Kir. Magyar Egyetemi Ny., 1927. 171–172.

²² *A kártya története és a kártyajátékok*. Írta ZOLNAY Vilmos. Kártyaszótárral és 34 képpel. Bp., Pfeifer Ferdinánd, 1928. 5.

²³ *A bridge-rumy szabályai*. Bp., Tolnai, 1929. 51. és Lőrinc, 1930. 46.

²⁴ Gedényi (Gremesperger) Mihály (1908–1988): író, újságíró, fordító, bibliográfus. Életrajzát részletesen l. *ÚMIL* I. A–Gy. Bp., Akadémiai, 1994. 665.

²⁵ „Ez a magunk alkotta kifejezés a *fattyúnyelv*. Szavunkat még 1952-ben a Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya az *argó* magyarításaként elfogadta, és a készülő »A magyar nyelv értelmező szótára«-ba fel is vette.” L. ZOLNAY Vilmos–GEDÉNYI Mihály: *A régi Budapest a fattyúnyelvben*. Szerk. FAZAKAS István és KIS Tamás. Bp., Fekete Sas, 1996. Az 1956-ban készült kézirat bevezetője, 9.; *A magyar nyelv értelmező szótára*. II. E–Gy. Bp., Akadémiai, 1960. 554.

²⁶ Valószínűleg a publikációs lehetőségeket kereső válogatásként készült a teljes szótár anyagából 1960-ban. Az OSzK Gedényitől vásárolta meg 1977-ben 4000,- Ft-ért.

²⁷ A füzetek az 1945 és 1962 között gyűjtött anyagot tartalmazzák: az elsőkben a szótár születéséről, a 'fattyúnyelv' szó eredetéről és történetéről, szóképzésének rendszeréről, a szócikkek felépítéséről és a szótár szerkezetéről esik szó, a tulajdonképpeni szótár a II–XIX. füzetben található, a XX. füzet az első pótlást, a XXI. füzet szólásmódokat, a XXII–XXIV. füzet a néhány évvel később, 1967-ben készült újabb pótlásokat tartalmazza. Az OSzK Zolnaytól vásárolta meg 1973-ban 15 000,- Ft-ért.

fattyúnyelv szinonimái I–IV.”²⁸ Az egyetlen nyomtatásban is megjelent kivételt *A régi Budapest a fattyúnyelvben* című, eredetileg 1956 februárjában egy Budapest néprajzával foglalkozó tanulmányok megírására ösztönző pályázatra készült összeállítás jelenti.

„Erre a pályázatra készítette el Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály [...] munkáját, amit a szerzők 79 oldalnyi terjedelemben, befejezetlenül nyújtottak be, ugyanis az 1956-os forradalom eseményei megakadályozták, hogy a november 1-i határidőt betartva a pályázat elkészüljön. A munkát így is jutalomra és külön dicséretre érdemesítették, és a fővárosi népművelési osztály – mivel tervbe vette kiadását – kérte a mű befejezését. A szerzők 146 gépelt oldalra bővítve befejezték a pályamunkát, a kiadás azonban feledésbe merült, egészen napjainkig.”²⁹

Visszatérve Zolnaynak *A száz könyvben* tett bejegyzéseihez: azok pontosan követik a Hamvas által használt szerkezetet és módszert³⁰:

„Magyarország.

101. Arany

Az »Elhagyatott sziget« csak akkor lenne igazán elhagyatott ha Arany aki az elhagyatott hazára emlékeztet hiányozna.

102. Madách

Az Ember tragédiája több mint a Faust. Benne van minden gondolat mit az európaiak elgondoltak sőt több benne van az isteni gondolat is.”

A kiegészítés első pontjában megjelölt mű kiválasztása 1948 első felének történelmi-politikai eseményei után³¹ talán nem véletlen. Arany János költeményei között lapozgatva úgy tűnik, Zolnay nem emlékezett ugyan pontosan a vers címére, arra azonban igen, hogy szereplője a hazáját siratja. „Az új görög dalnok”³² címet viselő, „Szigethazám, szigethazám!” kezdetű vers tulajdonképpen fordítás: részlet Byron³³ 1819 és 1824 között íródott és befejezetlenül maradt *Don Juan* című eposzának harmadik énekéből. Arany az 1840-es évek elején Szilágyi Istvántól³⁴ angol nyelvtant

²⁸ A gépirat összeállításának éve 1970. Az OSzK Zolnaytól vásárolta meg 1973-ban 3000 Ft-ért. A 26–27–28. sz. jegyzetben említett műveket a könyvtárban szabadpolcon, a Tájékoztató segédkönyvtár nyelvészeti anyagában őrzik.

²⁹ ZOLNAY–GEDÉNYI: *i. m.* 1996. A szerkesztők előszava, 6–7. Zolnay és Gedényi munkásságának ismertetéséhez a szerkesztői előszó és a kötet járulékos részei további támpontokat adtak.

³⁰ A tintával készített beírást szöveghűen közlöm annak ellenére, hogy a napjainkban használt helyesírás szabályainak itt-ott ellentmond. A szöveg és az aláírás megfejtesében nyújtott segítséget ezúton köszönöm meg Ferenczy Endrénének és Gerő Gyulának.

³¹ IZSÁK Lajos: *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990.* Bp., Kulturtrade, 1998. 98–99.

³² *Arany János összes művei. I. Kisebb költemények.* Sajtó alá rend. VOINOVICH Géza. Bp., Akadémiai K., 1951. 285–288.

³³ *A száz könyvben* Hamvas ugyan nem szentel külön fejezetet Byron munkásságának, de a Shakespeare-ről szóló részben hivatkozik rá: „A modern kor elején Byron azt mondta, hogy az emberiség válaszára érkezett: döntenie kell Shakespeare és a szappan között. [...] Shakespeare az európai ember egészének egyetlen és teljes megjelenése, s azzal, hogy nem őt választották, az igazi európaiakat megtagadták.” L. HAMVAS: *i. m.* 1945. 35.

³⁴ Szilágyi István (1819–1897): költő, nyelvész, pedagógiai író. Debrecenben Arany tanulóútasa, barátja, 1842-től a nagyszalontai iskola igazgatója, 1845-től a máramarosszigeti református főiskola tanára volt. A nagyszalontai időszakban naponta találkoztak, irodalmi kérdéseket vitattak meg. Ő ösztönözte a költőt a *Toldi* megírására. L. *ÚMIL III.* P–Zs. Bp., Akadémiai, 1994. 1992.

kapott ajándékba, tanulni kezdte a nyelvet. 1845 augusztusában már azt írta levelében Szilágyinak, hogy Shakespeare-t és Byront szabadon olvassa angolul.³⁵ 1845. december 4-ei levelének pedig sokatmondó melléklete van, „Az új görög dalnok” fordítása prózában és első verses változatában.³⁶ 1859-ben Máramaroszigeten tűzvész pusztított. Szilágyi a református kollégium tanáraként a templom és az iskola újjáépítésének támogatására albumot szándékozott kiadni³⁷, ehhez kérte Aranytól a vers megjelentetésének engedélyezését. Arany visszakérte a kéziratot és módosított rajta: „Veheted észre, hogy nem keveset változtattam. Ezt néhol az értelem kívánta, [...] De most jó Byronom van, jegyzetekkel. Pár jegyzetet én is szükségesnek tartok.”³⁸

Zolnay kiegészítésének második pontjához, *Az ember tragédiájához* is Hamvas fogalmazásmódjához méltó magyarázat kapcsolódik. Madách drámájának a Fausttal való párhuzamát sokan körüljárták már Zolnay idejében: a magyar irodalomtörténeti bibliográfia vonatkozó kötetének tanúsága szerint³⁹ többek között Alexander Bernát a *Reform*, Beöthy Zsolt és Madách Aladár a *Pesti Napló*, Karinthy Frigyes a *Nyugat*, Hevesi Sándor és Herczeg Ferenc az *Új Idők*, Ravasz László a *Kolozsvári Egyetemi Lapok* hasábjain, Hankiss János egy tanulmánykötetében, Szalay Mihály pedig doktori disszertációjában vetette össze a két művet. Szerb Antal – minden valószínűség szerint Zolnay által is ismert – véleménye szintén e körbe tartozik:

„Az ember tragédiáját nem lehet a magyar irodalom irányvonalaiából megérteni, hanem csak a közös európai szellemtörténet alapján. Mindent átfogó szelleme nem állt meg a magyar határokon, hanem a magyar sorsban, a szabadság magyar tragédiájában felismerte az örök-emberi mozzanatot, és a nemzetet mozgató erőket sub specie aeternitatis mérte meg. Legfőbb költői ideálja, Goethe az egész emberiség költője volt, és ő is az akart lenni. [...] És a közé a nagyon kevés magyar költő közé tartozik, akinek műve, fordítások által, a közös európai irodalom része lett.”⁴⁰

HANGODI ÁGNES

³⁵ Vö.: *Arany János összes művei*. Szerk. KERESZTURY Dezső. XV. *Levelezés I.* Bp., Akadémiai, 1975. 15–16.

³⁶ „Engem e vers megkapott. Meglehet, ha fordításban olvasom, ..., szintűgy érzéketlen maradok mellette, [...], de angolul olvasva, s ott, ahol felhozatik, nem hiszem, hogy önt is meg nem ragadná.” *L. Levelezés I.*, 23.

³⁷ A kötet később valóban megjelent: *Szigeti album*. Szerk. SZILÁGYI István és P. SZATHMÁRY Károly. Pest, Ráth, 1860. 324. Arany verse a 321–324. oldalakon található.

³⁸ *Kisebbségi költemények*, 1951. Jegyzetek, 511. A ’jó Byron’-t több más könyvvel együtt korábbi geszti tanítványa, az 1856-ban elhunyt Tisza Domokos könyvtári hagyatékából kapta ajándékba a családtól az őt követő házitanító, Kovács János közvetítésével. *L. Arany János leveleskönyve*. Vál., szerk. SÁFRÁN Györgyi. Bp., Gondolat, 1982. 349.

³⁹ TÓDOR Ildikó: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1849–1905*. Személyi rész II. H–Zs. Bp., Akadémiai–Argumentum, 1997. 179–183.

⁴⁰ SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Bp., Magvető, 1991. 380–381.

FIGYELŐ

Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadványai újraalapítása óta 1991–2001. 1859-ben Gróf Mikó Imre azzal a céllal alapította az Erdélyi Múzeum Egyesületet, hogy az Erdélyben élő magyarság egy olyan tudományos társaságot tudhasson magáénak, amely gyűjteményeivel (könyvtár és levéltár) segíti az írott kulturális örökség megőrzését. Jeles baráti kör – Kővári László, Jakab Elek, Brassai Sámuel, Gyulai Pál – segítette munkáját, az Egyesület pedig Gróf Mikó kolozsvári házát kapta ajándékol tevékenysége központjául. A kialakuló gyűjtemények feldolgozásával pedig olyan tudományos műhely alakult ki, amely méltó társa a magyarországi akadémiai társaságoknak, illetve az erdélyi románság és a szász lakosság múltját faggató egyesületeknek.

A gyűjtemények kialakultak, a történeti kutatás számos, máig megkerülhetetlen kiadvánnyal gazdagodott az EME szakosztályai által összehangoltan munkálkodó tudósoknak köszönhetően. A román állam 1918 után törvényes alap nélkül használatba vette a Ferenc József Tudományegyetem által csak bérelt múzeumi ingatlanokat és gyűjteményeket, a második világháború után pedig betiltotta az EME tevékenységét (1950), vagyonát elkobozta. A könyvtár és a levéltár hosszú évtizedekig hozzáférhetetlenné vált még létrehozóik számára is.

1990-ben az Egyesület újra kezdte munkáját, és sorra felélesztette szakosztályainak tevékenységét. Az elnöki teendőket elsőként Jakó Zsigmond, majd Benkő Samu vállalta magára. Tisztújító közgyűlésre ez év március 2-án került sor. Az új elnök Egyed Ákos lett.

Az első tíz év tudományos tevékenységét bemutató kiállításnak adott otthont a múlt év novemberében a Collegium Budapest. A bemutatott kiadványok katalógusa is kézbe vehető.

Az *Erdélyi Múzeum* az EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye. 1874-ben alapították, 1947. év kötete már csak az újjáalapítás után jelent meg. A folyóirat rendszeresen évi 4 számmal jelenik meg. Nagyobb tematikai egységei (évfordulós konferenciák anyagai), illetve a szerkesztők által alapvetőnek ítélt tanulmányok külön füzet sorozatban is megjelennek az alapítás óta. Az *Erdélyi Tudományos Füzetek* számozása (csakúgy, mint a folyóirat évfolyam jelölése) nem vette tudomásul az 40 évi kényszerű szünetet. A sorozat 209. darabja jelent meg 1991-ben, és 2001-ben a 233. is elhagyta a sajtót.

Az *Erdélyi Történelmi Adatok* sorozatnak kalandos története van. Az első három kötetet még a Múzeum Egyesület megalapítása előtt Mikó Imre szerkesztette (1855, 1856, 1858), a negyediket már az EME jegyezhetette (1862). Az ötödik kötetet Jakó Zsigmond a második bécsi döntést követően Kolozsvárra származott történész adta ki 1945-ben. A hatodik, két részben megjelent kötet már az újjászervezett EME kiadása, Kovács András és Wolf Rudolf munkája.

Az erdélyi magyar humán tudományosság egyik legnagyobb teljesítménye az *Erdélyi Magyar Szőtörténetei Tár*. Szabó T. Attila monumentális vállalkozását most tanítványai, és azok tanítványai folytatják. A 10. kötet 2000-ben jelent meg, a 'P' betűnél tart. A magyarországi tudomány-szervezésnek sajnálatos és szégyenletes módon nincsen ereje ahhoz, hogy a hasonló hazai vállalkozásokat befejezze. A tudományos minősítési rendszer átalakításának egyik negatív eredménye

az, hogy egy fiatal kutató, ha alap kutatásra szánja magát, akkor kisodródik a pályáról. A nem létező Magyar Szótörténeti Tár tehát nem készül el. Be kellene fejezni az Új Magyar Tájszótár munkálatait, és legalább az elkészült erdélyi anyaggyűjtést nem kellene a „modernség” oltárán feláldozni.

Kalandos története van a *Székely Okmánytárnak* is. 1869-ben a Magyar Történelmi Társulat kolozsvári bizottsága határozta el kiadását, az első kötet 1872-ben jelent meg. Lázár Miklós, Finály Henrik, Szabó Károly, majd őket követően Jakab Elek, Szádeczky Lajos támogatásának köszönhetően megjelenhetett a folytatás is (2. kötet, 1876; 3. kötet, 1890; 4. kötet, 1895; 5. kötet, 1896; 6. kötet, 1897; 7. kötet, 1898). A történelem – első világháború, Trianon – elsodorta a folytatást, de Barabás Samu még 1934-ben kiadta a 8. kötetet. Az Új sorozat elindítását Demény Lajosnak és Pataki Józsefnek köszönhetjük. 1983-ban és 1985-ben megjelenhetett egy-egy kötet, ekkor már a Ceausescu-rezsim számára is kiderült, hogy a dokumentumok fényében a székelyek nem elmagyarosított románok, ezért a Kriterion Kiadó nem folytathatta a kiadást. 1994-ben a Kriterion és az Európa Kiadók összefogtak a folytatásért, de csak a 3. kötet tudott megjelenni. Az EME karolta fel végül az okmánytár ügyét, és 1998-tól újabb három kötetnek örülhetnek.

Az EME természetesen történeti monográfiákat is kiad. Ezek között az egyik legfontosabb az 1997-ben napvilágot látott kötet, Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. A kötet ma, 2002-ben azért is aktuális, mert a Teleki Téka is idén ünnepli bicentenáriumát. A nagy iskola teremtő egyéniségek megbecsülése a kollégák és az utódok feladata, kedves kötelessége. Az EME tanulmánykötettel tisztelte meg Jakó Zsigmondot (1996), és Imreh Istvánt (1998), amikor a professzorok nyolcvanadik születésnapjukat ünnepelték.

A román nemzeti bibliográfia teljesen természetes módon nem választja külön a magyar könyvtermést a Romániában megjelent dokumentumoktól (könyvek és folyóiratok). A magyar nemzeti könyvtár egyik feladata a határokon túl bárhol megjelent magyar és magyar vonatkozású dokumentumok bibliográfiai számbavétele. Az egyes országokban élő magyar alkotó közösségek számára azonban fontos, hogy munkásságukat külön bibliográfiákban (és lexikonokban) is láthassák. Az EME ezért fordít nagy gondot a *Romániai Magyar Bibliográfiák* sorozatra, illetve azokra a kötetekre, amelyek a Teleki Intézettel és az Országos Széchényi Könyvtárral közös szerkesztésben jelennek meg.

Nem létezik egynyelvű és egy központú tudomány. Az EME intézményként is vallja ezt. Eleik hagyományteremtő munkáját folytatják akkor, amikor vándorgyűléseket tartanak a magyar lakta központokban. Ezek a konferenciák alkalmat adnak a helyi tudományt művelőknek a kolozsvári központban élőkkal való személyes találkozáshoz, vitákra, de ugyanígy az anyaországi kollégákkal való megbeszélésekre is. Kiemelkedően fontos tehát az a sorozat, amelyben az EME ezeknek a találkozóknak az anyagát teszi közzé.

A Természettudományi és Matematikai Szakosztály az éves közlemények új sorozatát indította el a *Múzeumi Füzetek* címet megtartva. Ennek mára 9 darabja készült el, teret adva a magyar nyelvű természettudományos publikációk megjelenésének. Örök vita a tudomány szervezésének történetében a fiatal generációk megszólalásának lehetősége, illetve az, hogy a új generációk tagjai mennyire jutnak újszerű kutatási témákhoz, és az ezekhez szükséges támogatásokhoz. Az EME igyekezett felkarolni az új kezdeményezéseket, igazából azonban a természettudományi területeken aktív fiatalok (egyetemisták, doktori képzésben résztvevők) voltak eredményesek. A humán tudományok iránt érdeklődő ifjak vagy a hagyományos EME fórumokon szerepeltek, vagy a humán magyar felsőoktatás által megteremtett lehetőségekkel éltek eredményeik megmutatásában. A különböző természettudományi találkozók anyagát maguk az egyetemisták rendezik sajtó alá, az EME a lehetőséget biztosítja a megjelenéshez. E munka szép eredménye három kötet – egy-egy sorozat első darabja – a *Collegium Biologicum*, a *Collegium Geologicum*, és a *Collegium Geographicum*.

Az EME együttműködik ezen a téren is más erdélyi tudományos és kulturális társaságokkal. A Radó Ferenc Matematikaművelő Társaság lapja, a *Matlap (Ifjúsági matematikai lapok)* nem jelenhet meg az ilyen jellegű támogatás nélkül.

A természettudományok erdélyi művelői számos monográfiát is megjelentettek Magyarországon és otthon, olyanokat, amelyek tankönyvként is jól használhatóak. A termodinamikáról (Gábor Zoltán, 1996), a műszeres analitikai kémiáról (Kékedy László, Kékedy Nagy László, 1995, 1998) és a mikroszkópos növényiszervezettanról (Fodorpataki László, 2001).

Az erdélyi magyar orvosok képzésének a marosvásárhelyi egyetem adott és ad otthont. Az orvostudományt magyar nyelven művelők számára azonban nem akadt fórum Romániában. Az 1876-ban alapított *Orvostudományi Értesítő*, mint az EME Orvostudományi Szakosztályának lapja mára elérte a 73. kötetszámot, és ezzel is segít a még Erdélyben maradt orvosok publikációs lehetőségeinek megteremtésében. A magyar orvostörténet hiányzó fejezeteihez fontos kiadvány a *Gererich Antal emlékkönyv születésének 150. évfordulója alkalmából*, amely már alcímében is megmagyarázza fontosságát: Adatok a romániai magyar orvosok és gyógyszerészek munkásságáról (1994). A magyar orvosi szaknyelv műveléséhez is fontosak azok a monográfiák, amelyek a fogorvoslás (Bocskay István, Matekovics György, 1999), vagy a klinikai endocrinologia (Kun Imre Zoltán, 2000) területén jelentek meg.

Az EME a műszaki tudományok területén is felkarolja a magyar alkotók munkásságát. Nagyon fontos területe ez tevékenységének, hiszen nincsen más lehetőség arra, hogy a magyar műszaki nyelv az ifjabb generációk számára is használttá váljék. A munkahelyeken, román kutató intézetekben ugyanis csak románul művelik ezeket a tudományos diszciplínákat, az ifjú mérnökök magyar tankönyvekkel csak elvétve találkozhatnak. A *Műszaki Tudományos Füzetek* sorozat ezt a hiányt igyekszik pótolni. Az EME, összefogva a Kolozsvári Magyar Diákszövetséggel, a Bolyai Társasággal és az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társasággal elindította a „Fiatal Műszaki Tudományos Ülősszaka” sorozatot is.

Külön említést érdemelnek a sorozatokon kívüli kiadványok is, hiszen nagyon érdekes és tanulságos olvasmányok a gyimesi frott tojásokról (Antalné Tankó Mária, 1999), a kolozsvári repülőmodellezésről (Benedek István, 1996), régi erdélyi almákról (Nagy-Tóth Ferenc, 1998), vagy a kárpáti barnamedvéről (Sepsi Árpád és Kohl István, 1997).

Az EME, ugyanúgy, mint a többi határon túli magyar tudományos és kulturális társaság folyamatosan küzd azzal a problémával, hogy a helyben maradt szakembereknek tudományos karrier, ismertségi és anyagi szempontból is az éri meg, ha Magyarországon publikálnak. Ezzel helyzettel a magyarországi tudományos műhelyek és kiadók élnek és gyakran visszaélnak. A jobb megoldás mindig a közös kiadás, hiszen ez esetben valóban segítik az anyaországi pénzügyi lehetőségek a határon túli intézményt, a helybéli respektus ugyanakkor nem csorbul. Az EME így adja ki az említett *Szótörténeti Tárat* (Akadémiai Kiadó, Scriptum Rt.), Bethlen Farkas *Erdély története* című munkáját magyarul (Enciklopédia Kiadó), vagy Entz Géza erdélyi építészettörténeti műveit (Scriptum Rt.).

Mindezen komoly eredmények ellenére sem lehet tagadni azt a feszültséget, amely az EME klasszikus filológiai és történeti felkészültségű vezetői, és az akár egyoldalú elméleti alapozású felsőoktatást előtérbe helyező közép-generáció tagjai között van. E feszültség egyik eredménye az, hogy az Egyesület nehezen talál hangot a fiatal, egyetemi és doktori tanulmányait frissen végzett szakemberekkel. A viták alapja az Egyesület céljainak megfogalmazásában áll, és azonosak az anyaországi humán tudományok belüli, illetve a tudománysszakok közti viták alapjaival: a magyar humán tudományok történetében nem volt tényleges pozitívista korszak. Ez azt jelenti, hogy a magyar történeti források jelentős részét még soha, senki sem látta, adta ki, az irodalmi klasszikusok kritikai kiadásai soha nem készültek el, az irodalmi termés egyes korszakokban (például a

XIX. században) csak részlegesen ismert. Napjainkban a pozitivista forrásfeltárás és a modern elméleti irányzatok követése, azoknak a magyar történelem jelenségeivel való szembesítése egyidejűleg kellene, hogy történjen. Az erdélyi magyar tudományosság ráadásul még a magyarországihoz képest is adósságokkal bír a dokumentumok feltárásában, az alap kutatások elvégzésében, hiszen 80 éve ezeket a munkákat az állam csak akadályozza. A modernizáció hívei viszont azt mondják, hogy nem lehet az erdélyi tudomány a magyarországi által olyan értelemben gyarmatosított, hogy az előbbi korlátozza tevékenységét a romániai magyarság múltjának és jelenének alap kutatásaira, az elméleti feldolgozást pedig bízva csak másokra. A viták feloldhatóak lennének, sok pénzért: intézményrendszert teremteni, lehetővé tenni a modern szakkönyvek és ismeretek hozzáférhetőségét a kisebbségi sorban élő magyarság számára (tegyük rögtön hozzá, ez utóbbiak az anyaországban is nagyobb részt hiányoznak).

2002. március 2-án egy új vezetőség irányításával folytatja munkáját az Erdélyi Múzeum Egyesület. Az EME az erdélyi magyarságnak ma már nem az egyetlen tudományos intézménye, ennek ellenére a legnagyobb és legtermékenyebb tudós társaság. Nem egy a kulturális és tudományos szervezetek sorában, hanem az első, és a romániai tudományos életben az egyetlen, amelyik magyar intézmény léteire komoly tekintéllyel bír a többségi nemzet intézményrendszerében, illetve az emigráns száz, a román és a magyar szervezetek szemében is. Nem szerencsés tehát, ha támogatása nem intézményszerű, hanem kizárólag a pályázati rendszer lehetőségeivel számolhat. Az EME könyvtára (az egyetemi kollégiumok szomszédságában) az egyetlen ténylegesen működő magyar egyetemi könyvtár Kolozsvárott, szerepe tehát messze túlmutat a szűken értelmezett tudományos kutatás szolgálatán. Az EME támogatásának összehangolására alakult a rendszerváltást követően a Gróf Mikó Imre Alapítvány. Emellett az Erdélyi Múzeum Egyesületnek a romániai magyarság körében játszott erőegyesítő szerepe a magyarországi tudomány- és kulturális politika részéről nagyobb odafigyelést igényelne.

Az újjáalapítás tízéves évfordulóján rendezett kiállítás katalógusa:

Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadványai. 1991—2001. Jubileumi kiállítás Kolozsvárott 2001 októberében, Budapesten 2001 novemberében. A szöveget gondozta BÁNDI Melissa, KISS András, SIPOS Gábor. A katalógust tervezte SIPOS Géza. Kolozsvár, 2001. EME. 71 l.

MONOK ISTVÁN

Írók könyvtárai – Konferencia a Petőfi Irodalmi Múzeumban. A PIM a 2002. február 27-én tartott konferencia szervezésekor elsősorban az írói könyvtárakat őrző intézmények azon munkatársait, irodalomtörténész kutatóit kérte fel részvételre, akik egy-egy hagyaték feldolgozása, kutatása során felmerült problémák megoldásával már sok tapasztalatot szereztek, s azokat egy ilyen tanácskozás keretében szívesen megosztják kollégáikkal.

1. Orlovsky Géza „Cirádás kicsi könyvek” címmel Zrínyi Miklós egykori csáktornyai könyvtáráról beszélt. A kilencvenes évek elején Zrínyi könyvtárának feltárására Klaniczay Tibor kutatócsoportot szervezett. A címbe foglalt idézet Illyés Gyula „Zrínyi, a költő” című verséből származik. – Zrínyi saját gyűjtőmunkája alapján állt össze csáktornyai könyvtára. Elsősorban olyan köteteket igyekezett megszerezni, amelyeket irodalmi, hadtudományi és politikai tevékenysége során használni tudott. A könyvtár 1662. október 10-én felvett katalógusa tizenegy szakban közel ötszáz címet sorol fel. A gyűjtemény zömét történettudományi és kortörténeti (többnyire latin) munkák képezik. A korabeli költészetet Zrínyi elsősorban olasz nyelven szerette olvasni, de voltak magyar és horvát

nyelvű könyvei is. Halálakor a könyvtár 600 kötetre rúghatott, ezzel az ismert 17. századi főúri gyűjtemények sorában a nagyobbak közé számít. A Zrínyi-könyvtár állományának közel fele maradt fenn, s ma a zágrábi Nacionalna i Sveučilišna könyvtár kéziratárában kutatható, ahol különgyűjteményként őrzik. A könyvekben található possesszor-bejegyzéseket és a Zrínyitől származó bejegyzéseket az 1991-ben megjelent *A Bibliotheca Zriniana története és állománya* (szerk. KLANICZAY Tibor, összeáll. HAUSNER Gábor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza) című kötetben és az interneten is fel lehet keresni:

<http://www.mek.oszk.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/tortenet/zrinyi/zrinyi.htm>

2. „Egy szenvedélyes gyűjtő és irodalmár – Ráday Gedeon könyvtárának analitikus feltárása” címmel tartotta meg előadását Berecz Ágnes, a Ráday Könyvtár igazgatója. Ráday Gedeon (1713–1792) neve irodalompartolói tevékenységéről ismert: támogatta folyóiratok és könyvek megjelenését, református diákok külföldi tanulmányújtait, írók tanácsért és bírálatért fordultak hozzá, az induló *Magyar Museum* és az *Orpheus* c. folyóiratok főmunkatársa volt, s ő maga is írt verseket. – 6470 műből álló fennmaradt könyvtárát 1861 óta a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtárában különgyűjteményként kezelik. A könyvek döntő többségét – rendkívüli anyagi áldozattal – maga Ráday Gedeon gyűjtötte, aki használta, olvasta ezeket a köteteket, de figyelembe vett bibliofil szempontokat is. Csak ép és teljes műveket vásárolt, amelyek többségét aranyozott gerincű bőrkötésbe köttette. Könyveibe nem jegyzetelt, tulajdonbejegyzése egy szolid G. R. monogram. Arra törekedett, hogy valamennyi tudományterületet reprezentálhassa az akkori legjobb, legkorszerűbb művekkel, nem zárva ki persze az örök klasszikusokat.

A műemlékkönyvtár feltárása bibliográfiai módszerekkel történik. Támaszkodnak a meglévő hagyományos, szerzői betűrendes és tárgyszavas cédulakatalógusra. Ma már azonban egy elektronikus úton feldolgozott, a részeredményeket egyesítő, az interneten hozzáférhető adatbázis létrehozására van igény. Ebben – a szokásos bibliográfiai adatokon túlmenően – a következő információk nyerhetők: A bejegyzések rovatban jelzésszerűen utalnak a bejegyzések jellegére, korára, mennyiségére, típusára. A magyar vonatkozású adatokat és a possesszorbejegyzések szövegét minden esetben teljes terjedelemben közlik, és megpróbálják megállapítani a tulajdonos kilétét. A független kézirat a nyomtatványhoz nem tartozó kéziratok fragmentumokra utal (pl. kötéstáblában található kódexlap, előzéklapokra írt szöveg). Az illusztrációk mezőben összegző leírásra törekzenek (a jövőben tervezik a metszetek egyedi leírását is). A kötésekről (OTKA-pályázat keretében) írásos és képi dokumentációt – adatlapokat, bélyegzőlevonatokat és kötésképeket – készítenek. Végül, az adott műre vonatkozó forrásinformációkat is feldolgozzák. Olyan segédeszközt szeretnének létrehozni, amellyel Ráday Gedeon könyvtárának minden lényeges tartalmi és formai szegmense kereshető, kutatható lesz.

3. Körmeny Kinga a „Kézirattárak különgyűjteményeiben található értelmiségi könyvtárak”-ról szól – elsősorban a gyakorlati szakember szemszögéből. Mint az MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye osztályvezetőhelyettese, megosztotta tapasztalatait az Akadémia Könyvtárában őrzött kéziratok értelmiségi hagyatékokhoz tartozó könyvtárak kezeléséről, tartalmi feltárásáról. Az írói, tudós, tágabb értelemben értelmiségi hagyatékokkal bekerült, possesszor-bejegyzéssel, ill. a lapszéli jegyzetekkel ellátott szerzői vagy dedikált könyvek őrzése, feldolgozása 1954 óta a Kézirattárral közös szervezeti egységben felállított Régi Könyvek Gyűjteményének feladata. Ez a muzeális anyag a szerzői ajánlások szintjén feldolgozott. A kéziratok hagyatékokkal bekerülő egyéb könyvek – és ez a nagyobb mennyiség –, amelyekben sem dedikáció, sem lapszéli bejegyzés nincs, a numerus currensben felállított könyvtári raktárba kerülnek. A könyvtári katalóguslapon feltüntetik a possesszor nevét. Ebben az esetben az állománytörténeti források feldolgozásával „virtuálisan” ismét felállítható az egykori tulajdonos könyvtára, és lehetségessé válik a tudományos elemzés. Így készítették el az MTAK munkatársai Vörösmarty Mihály és Mikszáth Kálmán

könyvtárának ismertetését. Méreiné Juhász Margit dolgozata Mikszáth Kálmán szellemi és tárgyi hagyatékáról 1963-ban jelent meg az MTA Kiadványai 31. köteteként. Vörösmarty Mihály könyvtárának megmaradt, és az MTA Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteményében őrzött darabjainak vizsgálati tapasztalatait Csapodi Csaba foglalta össze (*Magyar Könyvszemle* (72.) 1956. 65–68.).

4. Ratzky Rita, a konferenciát rendező intézmény főigazgatója, „Petőfi Sándor könyvtára”-ról vázolt fel érdekes képet „Végesvégül lesz nekem / Dúsgazdag könyvtárom”, a költő „Szülőim-hez” verséből kölcsönözve a címet. Petőfi könyvei tulajdonosukkal együtt sokat vándoroltak, s ennek során elveszett és elkallódott néhány. 1848. május 24-én viszont nemes célra elérvezte könyvei egy részét, s a befolyt pénzt a nemzeti hadsereg felállítására ajánlotta fel. Petőfi értékelte a könyv illusztrációit, kötését, egyáltalán a könyv kiállítását. 1849. február 16-án lefoglalták a család Pesten maradt holmiját, de az akkor készült jegyzőkönyv nem tartalmazza tételesen könyveit. A második, az Állami Főügyészségre került könyvekről és papirokról 1850-ben készült jegyzékben a könyvek listája 146 tételt tartalmaz, az 1852-ben felvett újabb lista már csak 105-öt. Ezeket a könyveket, Pákh Albertével és sajátjaival együtt, Szendrey Júlia visszakapta. Ma – Ratzky tudomása szerint – 36 könyv található közgyűjteményekben. A PIM Kézirattárában őriznek autográf bejegyzéseket tartalmazó, egykor Petőfi birtokában lévő könyveket, de van a PIM Könyvtárában is egy Shelley-kötet.

A jegyzékeken kívül kortársak visszaemlékezéseiből is kapunk képet Petőfi könyvtáráról, pl. Jókaitól. Az is kiderül Petőfi 1845-ös *Uti jegyzetek* írásából, hogy mint Kazinczy, Petőfi is szemrevételezte vendégségben a házigazda könyvtárát. Végül hallottunk a könyvek nyelvi: latin, francia, angol stb. megoszlásáról. Petőfi kedvenc szerzője volt Ovidius és Horatius, akiket – eredetiben – még katonai őrsgében is lapozgatott. Horatius kötete mindig ugyanott nyílt ki magától, az „Ad Dellium” c. versnél, mely gyakran nyújtott neki vigaszt és erőt: *Aequam memento rebus in arduis / servare mentem...* Lelked nyugalmát óvd kutya-sorsban is.

5. A talán nem eléggé közsímet, pedig nevezetes könyvtár, a „Magyar Asszonyok Könyvtára” gyűjteményéről az őrző könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, Elekes Irén számolt be. Alapítója Ürmösi Boldizsár Kata Piroska, 1876-tól tanítónőképzési tanár, földrajzot és történelmet oktatott 22 évesen; 1892-ben Benczúr Gyula festőművész felesége lett. 1888-ban vetette meg az alapját annak a gyűjteménynek, amelyet Magyar Asszonyok Könyvtára néven 1924-ben az Országos Széchényi Könyvtárnak adományozott, remélve „... hogy a magyar asszonyok használni, gyarapítani és szeretni fogják e könyvtárt, mely hű irodalmi tükre annak, hogy a magyar nő mily szerepet vitt a magyar szellemi, gazdasági és társas életben.” Ebben az időben a gyűjteményről azt írják a *8 Órai Újság* hasábjain, hogy „értékeinél fogva megérdemli az Egyetemes Asszonykönyvtár elnevezést is.” – A gyűjtemény hungaricum könyvtárnak indult, és célul tűzte ki, hogy a lehető legteljesebben mutassa be mindazt, amit magyar nők írtak és amit magyar nőkről írtak, de szép számmal találunk benne német, angol és francia anyagot, természetesen eredeti nyelven. A magyar anyag értékes munkákat tartalmaz:

- a régi magyar irodalom korszakából Werbőczy törvénykönyvének 1660-as löcsei kiadását, amelynek érdekessége, hogy e példány mindig női tulajdonban volt: Telekiné Mikes Mária Borbála nevű leányának ajándékozta, aki egy barátnőjének adta, és így tovább; Zay Anna imádságos- és verseskötetét, Bethlen Kata Bujdosásnak emlékezet köve című imádságyűjteményét több kiadásban is;

- a felvilágosodástól a realizmusig terjedő időszak női alkotói közül Molnár Borbálától Gyarmati Zsigánén át Torma Zsófiáig – aki királyi engedéllyel bölcsészdoktori címet nyert mint régész;

- a kortársaktól (Geöcze Sarolta, Czöbel Minka, Vay Sarolta, Szikra-Teleki Sándorné, Erdős Renée, Kaffka Margit, Lesznai Anna, valamint Hoffmann Edith, Czeke Marianne stb.).

A gyűjtemény legnagyobb értéke a Levelestár, benne Lónyay Anna, Kanizsai Orsolya, Lórántffy Zsuzsanna, Károlyi Zsuzsanna stb. levelei. – Az adományozó Boldizsár Kata Pirocska a gyűjteményt kezdettől fogva szakszerűen gyarapította, tudományos alaposággal katalogizálta, önmaga tanulmányt írt Bethlen Kata könyvtáráról, kortársát Czöbel Minkát pedig művei írásában értően támogatta.

6. „Látható élettörténet” címmel Kelevéz Ágnes irodalomtörténész, Babits-kutató, „Babits Mihály könyvtára”-ról beszélt, amelynek mára sokkal inkább híre és emléke maradt fenn, mint a valóságos kötetek. Még életében szinte legendává vált a több mint ötezer kötetes könyvtár. Babits saját könyvtáráról külön esszét írt a *Könyvbarátok Lapja* számára, amelyben plasztikus hasonlattal „látható élettörténet”-ként fogalmazta meg lényegét, vagyis nem filológiai tervszerűséggel alakított gyűjteményként írja le, hanem szinte eleven és folyton növekvő egységként, amelyet „az olvasás és tanulmány változó szüksége” alakít. Babits halála után a könyvtár jelentős része a Baumgarten Kuratórium Könyvtárába került, ahol külön Babits-szobát hoztak létre, bemutatva íróasztalát is, apró személyes tárgyaival együtt. Az épület Budapest ostroma alatt találatot kapott, s a könyvtár a katalógusokkal, iratokkal együtt elégett. Mégsem pusztult el a teljes Babits-könyvtár, ugyanis több száz kötetet Török Sophie nem adott át a Kuratóriumnak, hanem kiválogatott magának, és megőrizte saját lakásán. Ezek 1952-ben kerültek az özevye tulajdonából – a kéziratok hagyatékkal együtt – az Országos Széchényi Könyvtárba. Az átvételi jegyzék 828 tételt tüntet fel (35 folyóméter). A töredékében megőrzött Babits-könyvtár 1973. október 30-án tovább osztódott: jelentős része letétként a szekszárdi Babits Emlékházba került, 43 kötet azonban az OSZK Kézirattárában maradt. Nagyon fontos lenne a feltárt és leírt kötetek alapján, például egy számítógépes adatbázis segítségével, a két könyvtárban lévő részt együttesen közzétenni, sőt hozzávenni a Gál István által még 1942-ben lejegyzett anglistikai anyag bibliográfiai leírását, továbbá Babitsnak az *En könyvtáram* c. esszéjéből kinyerhető bibliográfiai adatokkal is bővíteni. Ezzel legalább virtuálisan rekonstruálhatnánk Babits „látható élettörténeté”-nek egy részét.

7. Kabdebó Lóránt irodalomtörténész professzor, a Szabó Lőrinc-kutatás megkezdése pillanatától a legfontosabb feladatnak a költő könyvtárának adatolt feldolgozását tartotta. A könyvtár a költő halála óta a család őriző munkájának eredményeként változatlan állapotban megmaradt. Tudjuk, milyen nehézségekkel jár nagy írónk széthordott-elpusztult könyvtárainak utólagos rekonstrukciója Zrínyitől József Attiláig, illetőleg a háborúban elpusztult Baumgarten Könyvtárral együtt elveszett Babits- és Tóth Árpád-könyvtár darabjainak számbavétele. Szabó Lőrinc számára a könyvtár alkotóműhely volt, amely 1944-ben három irodalmi díj pénzbeli hozzájárulásával nyerte el formáját. Terveit Pán József, a kiváló díszlettervező készítette, kivitelezője pedig az ő ajánlására Szmandra István asztalosmester. A beosztás a költő elképzelése szerinti csoportosítást követi: nyelvek szerint, illetőleg külön a filozófiai rész. Az ostrom megkímélte. A könyvtár különbözik – ezt szükséges hangsúlyozni – íróársainak gyűjteményétől. Szabó Lőrincnél a magyar anyag a legkevésbé és legötletszerűbb. Legfontosabb a német, majd az angol és francia, valamint a latin és görög nyelvű gyűjtemény. A könyvek beszerzésének datált adatait maga a költő jegyezte be, és munka közben számtalan glosszával és egyéb bejegyzéssel látta el a könyveket. Ebből a szempontból könyvtára leginkább Szentkuthyéhoz hasonlítható: mindkét esetben a könyvtár része az életmű teljességének. Négy éve OTKA-pályázat segítségével megszerveződött az adatok xeroxos rögzítése, és az adatok első gépi feldolgozása is megtörtént. A feldolgozást Buda Attila két ütemben végzi: 2002-ben a magyar nyelvű anyagot, 2003-ban az idegen nyelvű könyvek adatait készíti elő publikálásra (a Széchényi-terv segítségével). A tervezett könyvtárjegyzék lényegi fontosságú a Szabó Lőrinc-művek létrejöttének, a fordítások nyomán követésének szempontjából, de igen fontos adatokat jelenthetnek költészete és gondolatrendszere elméleti és poétikai megközelítése számára is. Szabó Lőrinc a huszadik század költői gondolkozásának egyik paradigmaalkotó személyisége,

tehát könyvtárának ismerete, a költő tájékozódásának azonosítása a további kutatás számára nélkülözhetetlen. Anekdotikus elemként említette Kabdebó Lóránt, hogy a hatvanas évek végén Rába György részben azért hagyta abba a Szabó Lőrinc-kutatást, mert nem tudott hozzáférni a könyvtár adataihoz, és ezek ismerete nélkül nem tartotta lehetségesnek munkája folytatását.

8. „Kassák Lajos könyvtára”-t Csaplár Ferenc, a Kassák Múzeum vezetője mutatta be a hallgatóságnak. Kassák pályája kezdetén munkásegyletekben és kávéházakban jutott az önképzéséhez szükséges kiadványokhoz. Az 1910-es évek elején kezdett könyveket gyűjteni. Az első darabok jórészt a kortársak ajándékba adott, dedikált kötetek voltak. Ezek száma akkor nőtt meg jelentősen, amikor Kassák nemcsak íróként, hanem *A Tett* és a *Ma* szerkesztőjeként is szerepet vállalt a magyar kulturális életben. Ez 1920 után, a bécsi évek alatt nemzetközi jelentőségűvé vált. Ez idő alatt, több mint fél évtizeden keresztül, a kortárs európai és amerikai avantgárd mozgalmak vezetőitől és alkotóitól sok könyvet és folyóiratot kapott. Emigrációból való hazatérése után, az 1920-as évek végétől, ismét inkább a kortárs magyar irodalom alkotóinak dedikált kötetekkel gyarapodott könyvgyűjteménye. Élete legnehezebb időszakában, az 1950-es évek elején, anyagi okokból megválni kényszerült könyvei egy részétől: külföldi avantgárd kiadványok és hazai dedikált kötetek közül több százról. – Az 1950-es évek végétől ismét a gyarapodás korszaka következett: magyar írók, s külföldi képzőművészek sora juttatta el hozzá könyveit, kiállítási katalógusait. Az 1976 óta a Kassák Múzeumban őrzött anyag legértékesebb része a világviszonylatban is különlegességnek számító klasszikus avantgárd folyóirat- és könyvgyűjtemény.

9. Illyés Gyula könyvtáráról Endreffyné Takács Mária, a simontornyai Múzeum vezetője, a bibliográfia összeállítója (*Illyés Gyula könyvtára*. Szekszárd, 1999.) beszélt „Adalékok a század történetéhez” címmel. Illyés könyvtárát ma is egykori budai lakóházában őrzik az utódok. Könyvtárának feldolgozása, rendezése, rendszerezése során nyilvánvalóvá vált, hogy a kötetekben talált levelek, dedikációk, kéziratok a magyar és külföldi irodalmat is más megvilágításba helyezik, a politikai változásokat hűen követik, páratlan kortörténeti dokumentumok. Illyés könyvtára nemcsak ízlését, érdeklődését tükrözi, érdekes azért is, mert kulturális életünk majd minden fontos személyisége szükségét érezte annak, hogy bemutatkozzon nála, műveit bírálatra elküldje és neki ajánlja.

Illyés egész életében szeretettel, figyelemmel fordult a könyvek felé, gyűjtötte és féltőn óvta könyvtárának kincseit, sok közülük a határokon túl élő magyarsággal kapcsolta össze. Az állandóan gyarapodó könyvtár élete történetének része. A gyűjtést az érdeklődés, a munkához szükséges válogatás mellett, a véletlen és a hétköznapiak is alakították. Könyvet nemcsak vett és gyűjtött, ajándékba is sokat kapott, s e könyvek dedikációinak bizalmas sorából személyes, baráti és szakmai kapcsolataira is lehet következtetni. – A könyvtár közel tízezer kötetes. A naplójegyzeteken, útibeszámolókon kívül, a könyvek bejegyzései tanúsítják, mikor, melyik országban, városban járt, vagy ki, mikor, milyen alkalomból tett látogatást nála, küldte el postán, vagy adta át megjelent írását személyesen. Pontos képet nyerni, helyes következtetéseket levonni ezekből akkor lehet, ha a könyvgyűjtemény teljes anyaga fel lesz dolgozva. Az eddig regisztrált 5645 kötetben – 2836 szerzőtől – 2328 ajánlás olvasható. Nem kétséges, hogy az Illyés-könyvtár bibliográfiája nagy mértékben gazdagítja az író-költő és közéleti személyiség életrajzának ismeretanyagát, ugyanakkor nem is akármilyen adatokat szolgáltat a 20. század történetéhez.

10. Baranyai Katalin gondolja „Cs. Szabó László (1905–1984) hagyatéki könyvtára”-t a sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában. A Nyugat második nemzedékével induló esszéíró és rádiós kétféle írói könyvtárát teremtett magyarországi és emigrációs pályaszakaszában. Az elkobzott (eltüntetett) első könyvtár 1949-ig nemzedéki hovatartozását és érdeklődését reprezentálta. A második, a londoni „mews-lakást” eluráló gyűjtemény műhelyként és éltető közegként szolgált a továbbra is magyar nyelven, de az európai műveltség és művészetek közegeiben alkotó

író, aki életművének javát emigrációban hozta létre. Végakarata szerint Sárospatak műemléki református temetőjében nyugszik, és örököse jóváhagyásával teljes könyvtárát a sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeire bízta. Ez a Nagykönyvtár állományában önálló világi könyvblokk, amelyet (a végakaratnak megfelelően és a szerencsének köszönhetően) önálló épületben és szabadpolicos különteremben helyeztek el, néhány használati tárgy és műalkotás társaságában. A kb. tizenegyezer könyvtári egységből és ezer katalógusfüzetből, ill. folyóiratból álló hagyatéknagyjából fele angol nyelvű, nem egészen háromezer kötete magyar, a többi francia, német és olasz nyelvű anyag.

A Cs. Szabó-könyvtár közép-európai ritkaság, mert a szocializmus alatt hasonló gyűjtemény nem képződhetett a hazában: művelődés- és művészettörténeti sorozatai és rendszerezetten bővített irodalmi, történelmi háttéranyaga, ill. nyugaton megjelent magyar gyűjteménye használható kutatói bázis. A hazából kiküldött könyvek az irodalomtörténeti nyomozást segíthetik, szellemisége az ún. egyetemes magyar irodalom korszerű felfogását sugallja, üzenete a jövő fiatal alkotó értelmiségi elitjének szól. Megéri ezért Sárospatakra utazni.

11. Tompa Mária, Szentkuthy Miklós hagyatékának gondozója „Gyűjtemény a mítoszteremtésben” címmel részletes beszámolót tartott. Szentkuthy Miklóst 6 éves korától élete végéig szenvedélyes gyűjtés sarkallta. Ezt azzal magyarázta, hogy számára akkor vált valami valósággá, ha rögzítette. Ezért írt naplót, ezért gyűjtött könyveket, fényképeket, lemezeket stb. Könyvtára túlélte a két világháborút, a Rákosi-rendszer fenyegetéseit, könyvtár-ellenőrzéseit. De Szentkuthy könyvtára azért is megmaradt több mint 80 éven át, mert Szentkuthy nem hagyta el Magyarországot. Végrendeletben kifejezett kérése az volt, hogy könyvtára maradjon együtt, mert széljegyzetekkel teli könyveit és naplóját egységnek tekinti, kötetei és naplófüzetei tele vannak keresztutalásokkal. Szentkuthy alkotói struktúrájának egyik lényeges eleme a mítoszteremtés. Ennek a jegyében építette fel könyvtárának bizonyos részeit: mítosztörténet-egyháztörténet, mesék, erotika stb. Könyveinek bizonyos hányadát ihletforrásként használta fel, hogy plasztikusan tudja ábrázolni mitologikusan megteremtett történelmi figuráit. Könyvtára – mint egy tanúfal – a 20. századból csaknem 70 év szociográfiai lenyomata is egy akkoriban élt kivételesen nagy kultúrájú magyar értelmiségi széleskörű érdeklődésének. Kéziratait, köztük (kb. 100 ezer oldalra tehető) naplófüzeteit a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára őrzi. Remélhetőleg könyvtára is majdan ide kerül, naplóival egy fedél alá. 1999 óta ketten, a PIM munkatársa, Parragi Márta és Tompa Mária, végzi a katalógizálást, egy e könyvtár feldolgozására létesített speciális adatbázison. Szentkuthy Miklós könyvtára kb. 16 ezer kötetet tartalmaz.

Lengyel András meghirdetett előadása Juhász Gyula könyvtáráról sajnos elmaradt. Kárpótlásul, programon kívül, Siklós Péter, a NKÖM Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya tanácsosa Lénárd Sándor, a haláláig, 1972-ig Dél-Amerikában élő, emigráns magyar író (és orvos), több könyv (*Völgy a világ végén*, *Római történetek*, *Egy nap a láthatatlan házban*) szerzője, a Mici mackó világhírű latin fordítója könyvtáiról számolt be. Lénárd Sándor hagyatékának egy része a PIM-be került. Az író özvegye, Andrietta Lenard a megmaradt magyar könyvek közül néhány tucatot (a kéziratokkal és levelezéssel együtt) 1998-ban a Sao Paulo-i magyar főkonzulátuson keresztül Budapestre küldött, s e könyvek ma kétládában a PIM-ben várnak sorsukra. E kötetek között van például a *Magyar nyelv értelmező szótára* Lénárd kritikai megjegyzéseivel, kiegészítéseket javasoló céduláival, amelyek Lénárdnak a magyar nyelvvel és nyelvért végzett rendszeres munkáját, törődését mutatják. Lénárd Sándor könyvtárainak sorsáról sokat megtudhatunk Lénárd Szerb Antalnéval folytatott levelezéséből, amely ugyancsak a PIM-ben van. Érdekes, hogy az egyik levélben azt írja Lénárd Sándor, hogy „... írni írok olaszul is, angolul is, de olvasni csak magyarul és franciául tudok.” Persze tudott vagy egy tucat nyelven. Kilenc éves korában került Fiuméba, aztán Bécsbe, majd Rómába. Nagyon hálás volt a Brazíliába neki küldött magyar könyvekért. Önhibáján kívül

került a világ végére. Amikor Rómában élt, évekig kutatott az Olasz Nemzeti Könyvtárban és a Vatikánban, s a braziliai őserdőben nem volt könnyű olvasási éhségét csillapítani. A „Cagliostro per” c. írásának keletkezése idején, egyik levelében azt írta: „... a jövőbe akárhonnan könnyű nézni, a múltba csak bizonyos helyekről nyílik kilátás.” Másutt azt hangsúlyozza: nincs egység, nincs állandóság, vannak időszakok, amikor van könyvtár és időszakok, amikor nincs, nyelvek vannak és irodalmak. Pontosan tudta és hirdette, hogy csak a szellemi, Bach kantátái, Horatius és Babits az, ami örökké él – a könyvtár elveszik. Néhány könyv marad csak meg, és az olvasmányok, a könyvek emléke.

A délelőtti hat előadás elnöke Rozsondai Marianne volt. A délután elnöklő Buda Attila két-két előadás között szólt József nádor alcsmi, 1945-ben barbár módon elpusztított kastélyáról és annak gazdag könyvtáráról, valamint a Károlyiak főti gyűjteményéről. Ennek sorsa is 1944-ben pecsételődőtt meg, széthordták, sok elpusztult, a megmaradt darabok a budapesti nagy könyvtárakba (OSZK, Egyetemi Könyvtár, FSZEK) kerültek.

A konferenciát nagy érdeklődés kísérte. Mint a fentiekből is kiderül, sok érdekesítő dolgot hallottunk, s érdemes folytatni ezt a témát, hiszen még sok neves személy könyvtáráról lehetne beszélni (Juhász Gyula, Fülep Lajos, Hatvany Lajos stb.). Emellett egyebekről is kell tanácskozni, például, hogy milyen feladatok elé állítja a könyvtárakat, illetve kéziratárakat az írói könyvtárak befogadása, lehet-e ezeket egyben tartani, különgyűjteményként feldolgozni és kezelni, hogyan lehet kutatni. Ha csak a 20. század magyar íróinak, költőinek könyvtárát vizsgáljuk, nyilvánvalóan rengeteg könyv párhuzamosan megvan bennük, egyedivé a bejegyzések teszik ezeket. Nincs a világon közkönyvtár, amely annyi hellyel rendelkezne, hogy e párhuzamosságot képes legyen befogadni. De mindenkinek külön múzeumot, kutatóhelyet sem lehet fenntartani. A számítógépes feldolgozás a virtuális együtt tartást, s a bejegyzésekhez való hozzáférést biztosítja. De ki mondja meg, hogy kinek a könyvtárát őrizze meg az utókor „érintetlenül” és meddig? Foglalkoznunk kell még ezzel a kérdéssel.

ROZSONDAI MARIANNE

Megjegyzések egy fontos bibliográfia ürügyén.¹ Amiről az Országos Széchényi Könyvtárnak bibliográfiáiról, sajtótörténeti kutatásairól eddig is ismert kutatója nevezetes volt, ti. arról, hogy a magyarországi németiség, illetőleg a Monarchia-kultúra médiumai kevésbé vagy egyáltalában nem föltárt területeit módszeresen feldolgozza, a jelen bibliográfiával új állomáshoz érkezett. Rózsa Mária ugyanis – mint bibliográfiájának címe és alább közlendő alcíme jelzi – a szabadságharc bukását követő esztendőttől, a Monarchia immár visszavonhatatlanul hivatalossá váló széteséséig tartó periódusának olyan sajtóvállalkozásait gyűjtötte cím szerinti lajstromába, amelyek meghatározó egységét német- és/vagy vegyesnyelvűségében kell megjelölnünk. E valójában munkaközösséget igénylő kutatási projektuma első részeként a folyóiratok és szaklapok jegyzékét kapjuk (I. Teil: Zeitschriften und Fachblätter). Mielőtt a bibliográfia felépítését és anyagát ismertetnénk, néhány szó szükséges a projektum jelentőségének világosabbá tételére.

Kevésbé emlegetett tény, hogy a német nyelvűség nem pusztán a városokban és vidéken, egyes területeken „tömbben” élő német „nemzetiség” nyelve volt, hanem az első világháborúig részint

¹ RÓZSA, Mária: *Deutschsprachige Presse in Ungarn. 1850–1920*. A kötet a Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa gondozásában jelent meg, a Jahrbuch des Bundesinstitutes 9. köteteként 2001-ben, a Berichte und Forschungen alcímű kötet különnyomataként (Sonderdruck), 198 lapon.

közvetítő nyelvként szolgált a Monarchiában az egyes népcsoportok között, részint Bildungsspracheként (azaz a művelődés – részlegesen az oktatás – nyelveként) funkcionált. Jóllehet a nemzeti nyelvű tudományosság, irodalom, színházművészet, szaknyelv mind szélesebb körben történő használatukor ugyan egyre kisebb mértékben – bár a megnevezett időszakban mégsem egészen elhanyagolhatóan – részint a Monarchia nem német anyanyelvű értelmiségijeinek kilépését tette lehetővé az európai, német nyelvű nyilvánosság elé. S ha tekintetbe vesszük, hogy Magyarországon 1944/45-ig lényegében a német volt az első számú „idegen” nyelv, az iskolai oktatásban szintén megtanulhattak németül a gimnazisták, s 1944/45-ig német nyelvű napilap (*Pester Lloyd*) végezte a közvetítést a magyar és a német nyelvű világ között. Amit ezúttal úgy értek, hogy a magyar és a német nyelvű „szellemiség” között termékeny kapcsolat létesülhetett, hiszen részint a magyar irodalom, művészet, gazdaság stb. tárgyában készült híradások, értekezések, magyarázatok eljuthattak azokhoz, akik érdeklődtek és németül olvastak, és megfordítva, a német irodalom, művészet, gazdaság, politika megfelelő módon prezentáltatott a magyarországi közönség számára. Itt jegyzem meg, hogy akadtak bőséggel olyanok, akik egyaránt írtak ausztriai lapokba meg a *Pester Lloyd*ba, sőt, berlini színházbemutatókról (például) hiteles ismertetések láttak napvilágot a Budapesten szerkesztett-kiadott újságban.

Ez a példa talán rávilágít arra, hogy Rózsa Mária vállalkozása megalapozhat egy olyan művelődéstörténeti áttekintést, amely azt célozná meg: miféle területeken szóltak (elsősorban) a magyarországi némettséghez, illetőleg a németül olvasókhöz; mely szakmai orgánumban artikulálódtak a magyarországi némettség sokirányú vállalkozásai; miképpen reprezentálta a magyarországi német sajtó a magyarországi némettség (és részben magyarság) kultúráját, különös tekintettel az anyagi kultúrára. Ugyanakkor más szempontból is érdekesnek ígérkezhet egy olyan típusú fölmérés, amely azt dokumentálhatná, hogy – például – a német nyelvűség a sajtóvállalkozások meghatározott területén mikor adja át a helyét a vegyes nyelvűségnek; egyáltalában: hol mutatkozik kereslet a német nyelvű sajtó iránt (mely városokban, mely vidékeken, milyen szakmai területeken)?

Kiváltképpen feldolgozatlan – s ezt a jelen bibliográfia tanulmányozásakor még világosabban látjuk – az összehasonlító sajtótörténet: nevezetesen még nemigen történt kísérlet arra, hogy például a számos német nyelvű „vicclapot” a korszak magyar és más nyelvű magyarországi, hasonló lapjaival a kutatás egybevesse (Póth István a neves szerb költő, Jovan Jovanović Zmaj „élclapjai”-nak némely magyar vonatkozásáról fontos adalékokat publikált már),² s földertítse, hogy ezek az olykor csupán helyi, máskor országos kitekintésű lapok anyagukban milyen eseményekre, milyen (személyi) összefüggésekre reagálnak, mennyire veszik tudomásul a más vicclapok anyagát (Zmaj lapjainak és az általa fordított Jókaiéinak kapcsolatairól is van tudomásunk Póth István kutatásai nyomán);³ továbbá mennyire tartják szem előtt a bécsi, általában ausztriai – hasonló jellegű – lapok szerkesztési elveit, tipográfiját és így tovább.

Hogy a sajtónak a 19. század második felére mennyire megnőtt a szerepe, azt a magyar tudományosság képviselői eléggé hamar fölismerték, tanulva a reformkor ama igyekezetéből, amely végül is csupán részeredményeket könyvelhetett el. Mint ismeretes, a nemzetiségi harcoknak az 1830-as évekre tehető kezdete azért jelentette az előzményeket, mivel éppen a németül fogalmazott röpiratokkal igyekeztek a vitázó felek „kiszólni” Európához, s törekedtek arra, hogy ügyüknek megnyerjék a „nyugati” közvéleményt. E törekvések közé tartozik egyfelől a részvétel a

² PÓTH István: *Die Darstellung der politischen Wirklichkeit in der Poesie von Jovan Jovanović Zmaj*. = *Studia Slavica* (14.) 1968. 331–340.; Uő: *O nekim političko-satiričnim pesmama Jovana Jovanovića Zmaja*. Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 34/1. Novi Sad, 1986. 127–132.

³ Uő: *Jovan Jovanović Zmaj és a magyar irodalom*. In: *Szomszédtság és közösség. Délsláv–magyar irodalmi kapcsolatok*. Szerk. VUJCSICS D. Sztoján. Bp. 1972. 369–391. (Zmaj levelezése alapján a szerb–magyar sajtókapcsolatokról: 371.)

német nyelvű (magyarországi, ausztriai, általában Monarchia-beli és németországi, kis részben svájci) sajtóban, másfelől a külföldi lapalapítási kísérletek. A sajtó jelentőségének fölismerése természetesen a bécsi udvari köröket is jellemezte, így a külföldi és a hazai újságok, folyóiratok adta lehetőségeket ők is igyekeztek kihasználni.

Az 1850-nel induló bibliográfia tanúsítja, hogy az anyanyelvi sajtó mellett nem csökkent a német nyelvűség szerepe sem, és jól érzékelhető még a 19. század második felében is a nemzetközi tudományosságba való bekapcsolódásnak a hazai alapítású és szerkesztésű folyóiratok révén történő szervezése. E téren eddig még föl nem becsült jelentőségű az 1881 és 1895 között kiadott *Ungarische Revue* (első szerkesztői: Hunfalvy Pál és Heinrich Gusztáv) vagy az *Ethnologische Mitteilungen [aus Ungarn]*, amely Hermann Antal szerkesztésében 1887-ben indult.⁴ (Itt jegyzem meg, hogy az 1033-as tételszámú *Ungarische Revue*, amely 1869-ben jelent meg „Leipzig–Wien” helymegjelöléssel, akkor sem felel meg a bibliográfia címében megjelölt igénynek („in Ungarn”), ha szerkesztője Manswet Riedl, azaz Riedl Szende (Riedl Frigyes apja) volt.

Külön kell – ezen a helyen is – felhívnom a figyelmet a Kolozsvárt 1877-ben Brassai Sámuel és Meltzl Hugo által megindított poliglott *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapokra*,⁵ a komparatiztika terén világhírességgel rendelkező orgánusra, amely a 12. évfolyamot megérve volt kénytelen beszüntetni tevékenységét. Természetesen elsősorban a szerkesztők, mindenekelőtt Meltzl Hugo roppant igyekezete érdemel említést, hogy a kolozsvári egyetemhez kapcsolódva, Budapestről függetlenül hozza létre azt a nemzetközi „tudóstársaságot”, amely az érdekek kiegyenlítése, a goethei szellemiségű közeledés-gondolat, kultúra-közvetítés jegyében munkálkodott, a szellemi termékek cseréjének tulajdonítva a néperdekek kölcsönösségét. Ennek szolgálatába állította a lap a soknyelvűséget, számára a magyar mellett valóban a német látszott a legfontosabbnak, a német nyelvűség kulturális megnyilatkozásai a leginkább értékelendőknek, Petőfi és Goethe mellett például Schopenhauer. Ugyanakkor a 773. számmal jelölt címléfrásban főleg a *Zeitschrift für Vergleichende Literatur* esetében a zárójeles fölkiáltójel, hiszen akkor a komparatiztikát így nevezték, de nemcsak németül, hiszen a francia megnevezés is egyes számú: *Journal de Littérature Comparée*; olyannyira meggyökeresedett kifejezésről van szó, hogy a mind a mai napig megjelenő, párizsi szerkesztésű folyóirat elnevezése: *Revue de littérature comparée*.

A részletesebb ismertetés és értékelés helyett itt csak annyit jegyzek meg, hogy 1877 és 1888 között nemcsak az bizonyosodott be, hogy Budapestről függetlenül is szerveződhet magyarországi tudományosság, hanem az is, hogy az összehasonlító irodalomtörténet fontos fejezeteit Magyarországon is meg lehet írni, miként az 1930-as évek közepétől a Debrecen–Amsterdam szerkesztőségi hellyel megjelölt, Hankiss János által szerkesztett *Helicon* esetében. Kiegészítésül annyit, hogy sajnálatos, miszerint a feltehetőleg kétnyelvű, 1902–1907 között megjelenő *Magyarország és a Nagy világ – Ungarn und die weite Welt* (624. tétel) minéműségéről nem lehet semmit mondani, mivel „nicht vorhanden”, nem található (vagy lappang?). Messze nem bizonyos, hogy a kulturális közvetítés körébe vágott a lap érdeklődési köre, de ha idegenforgalmi céllal publikáltatott, akkor is érdekes lehetne a művelődéstörténet számára. A *Magyar Zenetudomány* (1907-ben ért meg rövid életet, 640. számú tétel) melléklete német, francia és olasz írásokat tartalmaz, szintén a világba való kitekintés, a világnak szánt közlés határozott szándékával. Nem is szólva a *Literarische Berichte aus Ungarn* (566. számú tétel) című negyedéves sajtóorgánusról, szerkesztője Hunfalvy Pál, amely részint vállalta a referáló lap szerepét, ismertetve a magyar tudományosság hivatalos szerveinek tevékenységét, amelyenek a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy Társa-

⁴ Az *Ethnologische Mitteilungen* Bd. 7–8. az alábbi címen jelent meg: *Mitteilungen zur Zigeunerkunde*. Vö. OSzK Hírlapok és folyóiratok katalógusa.

⁵ A lap cikkeiből válogatás jelent meg: *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*. Vál., s.a.r., bev. és jegyz. GAÁL György. Bukarest, 1975.

ság, illetőleg társadalom- és természettudományi egyesületek munkálkodását, de írók műveiről is beszámolt időnként.

A bibliográfiából kiolvasható az az elszánt törekvés, hogy a németül olvasókat ne csak gazdasági mozgalmakról, szövetkezésekről informálják, hanem szórakozás-igényét is kielégítsék. Ugyanakkor az is érzékelhető, hogy a gyors megjelenéseket gyors megszűnés követte, a rövid életű lapok talán nem annyira az érdeklődés, mint inkább az anyagiak hiányában voltak kénytelenek abbahagyni munkálkodásukat. A 796. és 797. számú tétel szerint 1853 és 1855 között jelent meg a korban jónevű Heinrich Levitschnigg szerkesztésében a *Pester Sonntagsblatt*, még rövidebb ideig, másfél évig jutott el az olvasókhoz a *Pester Sonntagszeitung*, amely címével és alcímével (illusztrált népszerűség a szórakoztatás és a tanítás célzatával) jelzi vállalását, szerkesztője a rutinos Sigmund Saphir. A sort folytatni lehetne, egyben rádöbbenve arra, hogy a pesti német nyelvűség kulturális téren visszaszorulóban van, a pesti Német Színház 1847-es pusztulása jelezte azt a visszafordíthatatlan folyamatot, amely a 20. század elejére lényegében befejeződött. 1872. november 11-étől 1873. május 5-éig élt a *Pester Theater Zeitung* (798. tétel), amely színházi műsort és hirdetéseket tudatott az olvasókkal, a valamivel korábbi *Pest-Ofner Kommunal- und Theaterzeitung* (804. tétel) sem igen volt hosszabb életű, és a temesvári *Thalia* című lap 1915–1917 között már kétnyelvű volt (989. tétel).

Rózsa Mária bibliográfiája egyébként jó alapvetésre épült. Az előzmények közül a legfontosabbnak Réz Henrik 1935-ös, müncheni *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918.* című összeállítása tetszik, amely a müncheni Südosteuropa-Institut szellemében és iniciatívájára készült, és amely lényegében Fritz Valjavec többkötetes monográfiájával összhangban a német kulturális missziót hangsúlyozta. A másik fontos előzmény V. Busa Margit *Sajtóbibliográfiája*, illetőleg Lakatos Éva kitűnő vállalkozása, amely 40 füzetben mutatta be (bontásban) a magyar irodalmi folyóiratokat, majd ezt kiegészítendő, szakosítandó 1993-ban megjelentette *A magyar színházi folyóiratok bibliográfiáját*.

Rózsa Mária bibliográfiája mellőzi a napilapokat, érthetően, hiszen azok oly mennyiségét adják a feldolgozandó anyagnak, amely csak több kötetben, igen hosszú idő alatt volna megjelentethető, s amely bibliográfiának elkészítése inkább egy munkaközösség feladata volna, bár az ő gyűjtőmunkája e téren is elkezdődött.

A bibliográfia csoportalkotási szempontjai a következők: 1) A német nyelvű folyóiratok; 2) Olyan folyóiratok, amelyek címükben részint német nyelvűek, de nem tartalmazzak német szövegeket; 3) Alkalmi lapok, meghatározott időponthoz kötött megjelenéssel, amilyenek például ünnepek, bálók, farsang stb.; 4) Olyan lapok, amelyek kizárólag Voit Krisztina *Budapesti Sajtóarchívum*ából ismerősek. Itt jegyzem meg, hogy az erdélyi német nyelvű lapok szintén helyet kaptak (helyesen) a bibliográfiában, jóllehet 1849 és 1867 között a Monarchiában külön „tartomány”-ként vették számításba a hatóságok, mint ahogy Horvátország német nyelvű sajtója is, legalább részben, bekerült a bibliográfiába, ám ez a tény már több megfontolást érdemelne. Annál is inkább, mivel a gyűjtés kevés kivételtől eltekintve az Országos Széchényi Könyvtár állományára terjedt ki, amely a címben jelzett téren vitathatatlanul a leggazdagabb, de korántsem teljes. Némi kiegészítés a bécsi Nationalbibliothekből érkezett, és közvetítés révén máshonnan is. Például a *Luna* (Zágráb, 572. sz. tétel) azért szerepel úgy, mint amely nem található, és csupán a *Vasárnapi Ujság* egy híradásából lenne ismert, mivel az Országos Széchényi Könyvtárban hiányosan ugyan, de megvan (a korábbi néhány évfolyam), arról nem is szólva, hogy Zágrábban magam hiánytalan évfolyamokat tudtam átnézni, amikor a lapban publikáló Rummy Károly György után kutattam. Az más kérdés, hogy a „nem található” megjelölést jó lett volna egységesíteni, ugyanis például az 1. sz. tételben az áll, hogy „nicht vorhanden”, de már a 6. számúban az, hogy „kein Exemplar vorhanden”. Azt viszont helyeselni tudom, hogy a bibliográfiába belekerültek olyan tételek, amelyek olyan

lapokra utalnak, amelyeket csak Magyarországon (Sopronban vagy Pozsonyban) nyomtattak, de Ausztriában jelentettek meg. A 443. számú tételben a bibliográfiai tétel indoklása került a címléírások közé, pedig helye az előszóban volna, illetőleg lábjegyzetben. Az *Illustrierte Kinder-Zeitung*ról egyfelől megtudjuk azt, hogy Stuttgartban adták ki, így a bibliográfiai jegyzékbe vétele nem tartozik a bibliográfiát készítő illetékességi körébe, ugyanakkor illetmény-példányként (ingyenpéldányként) mellékeltek az *Oedenburger Zeitung*hoz. A kiadás helyétől az indoklás után az alábbi olvasható: Stuttgart–Glogau–Sopron. Kissé zavarban vagyok, hogy értenem – értelmezni illenek a tételt; ha igaz, hogy a lap Stuttgartban jelent meg, és annyi köze van Sopronhoz, hogy a soproni napilap ajándékkal küldte 1893 és 1896 között olvasóinak, ennek a följebbi helymegjelölés nem felel meg. Viszont, ha Glogauhoz és Sopronhoz (Oedenburghoz?) más köze is volna, akkor a Stuttgartra vonatkozó közlés módosítandó. Egyébként ez az egyetlen olyan tétel, amelynek felvétele indoklást (is) tartalmaz („deshalb”-bal kezdődő mondatában).

A bibliográfia nélkülözhetetlen segédeszköze a jövőben remélhetőleg sűrűbbé váló művelődéstörténeti-sajtótörténeti kutatásnak, és talán sor kerül a bibliográfia hiányzó adatainak pótlására is. Ez akkor történhetne meg, ha az összeállítója számára megvolna a lehetőség többek között Zágráb, Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó, Eszék, Pozsony és Turócszentmárton stb. könyvtáraiban kutatni. Hiszen ami hiányzik az Országos Széchényi Könyvtárban, talán ott megvan. Annál is inkább fontos volna a bibliográfia kiegészítése, mivel a tételek részletesebb és megbízhatóbb leírásával szolgál, mint Réz Henrik – Heinrich Réz, felosztása-megszerkesztettsége, így az áttekinthetőség szintén jobb. Ugyanakkor nem ártana olyan – nyilvánvalóan – tollhibákat, gépelési elírásokat javítani, mint a 29. számú tételben (*Allgemeine Sport-Zeitung*): 4. März 1898–11. Nov. 1882. (!); vagy a 317. tételben (*Festők Szaklapja – Maler Fachblatt*) szerkesztői névsorából: Ferenc Herczeg (az első szerkesztő), egy későbbi, Ferenc Ferczeg (ez a névalak nem szerepel a névmutatóban, ezért gondolok elírásra). Ilyen jellegű hiba, elírás kiküszöbölhető volna, ha a névmutatóban a tételeszámra utalás után jelezve volna, hogy a megadott tételben kétszer, háromszor vagy többször fordul elő ugyanaz a név. Nem vagyok bizonyos, hogy megfelelő jelzés-e az alábbi: a 319. sz. tételben (*Figaro. Pikantes Journal*) tartalomként (!) ez áll, „Sozialdemokratisches Organ”. A cím és a tartalom jelölése eltér egymástól, ami nem lenne baj, viszont az, hogy e lap szociáldemokrata orgánum volna, esetleg ennek a feltehetően vicclapnak inkább irányultságára, elkötelezettségére volna vonatkoztatható, mint „tartalmára”, még akkor is, ha melléklete (Beilage) a „Wegweiser für Handel und Gewerbe” címet viseli, mindezt összeolvasva a szociáldemokrata irányultság némileg gyanúsnak tetszik. Bizonyára nem a legszerencsésebb megoldás a 448. tételeszámú *Illustrierte Familiengastr*a vonatkozó utalás, miszerint ilyen címen nem található, valószínűleg (wahrscheinlich) azonos (identisch) a szintén Budapesten kiadott *Der Illustrierte Familiengast*tal (441. sz. tétel); „valószínűleg” igaz a megállapítás, de a megfogalmazás módja talán más-képp is hangozhatna, vagy határozottabban (a wahrscheinlich nélkül), vagy egy utalással (s.o. – siehe oben, tételszám).

Ilyen és ehhez még jónéhány hasonló apróság ellenére csak üdvözölni tudom a bibliográfia megjelenését. Fontos eseménynek tartom, amely a viszonylag kevesebbet kutatott terület jobb megismerésére ösztönözhet. Rózsa Mária sajtótörténeti munkálkodása mindenképpen elismerést érdemel; a magam részéről várom a bibliográfia kiegészítését és folytatását.

SZEMLE

Honterus-emlékkönyv. Emlékkülés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999. / Honterus-Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999. Szerk./hrsg. von W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes. Bp. 2001. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris K. 241 l., ill. /Libri de libris./

Honterus Jánosra két nemzet tekinthet fel büszkeséggel: az erdélyi szász és a magyar. Bámulatosan sokoldalú, rendkívüli tehetséggel megáldott ember volt, aki rövid élete (1498–1549) folyamán, mint a kötetet szerkesztő W. Salgó Ágnes bevezetőjében hangsúlyozza, több embernek való teljesítményt nyújtott. Ezt a több területen is kiemelkedő teljesítményt a tanulmányok híven tükrözik.

A jól átgondolt szerkesztésnek köszönhetően megismerkedhetünk a pedagógus Honterusszal, a teológussal, jogtudóssal, földrajztudóssal és nyomdásszal. Mészáros István „Honterus és a brassói iskola” kapcsolatáról írt, s tekintve, hogy Honterus a plébániatemplom első papja lett, a városi-plébániai iskola felügyeletét is ő látta el. 1543-ban Honterus új szabályzatot készített az iskola számára. Bár ez nem szól a tananyag részleteiről, erre éppen Honterus kiadott tankönyveiből következtethetünk: latin nyelvtani összefoglaló, retorikai-logikai kötet, görög nyelvtan, kottás énekeskönyv, az első hazai földrajzi tankönyv, Luther kiskatéja – németül. Az oktatásba egyébként bevonta a város jegyzőjét is, hogy a

tanulók megtanulják az iratkészítés módját, sőt Honterus súlyt fektetett arra is, hogy alapfokú jogi és orvosi ismereteket is szerezzenek a diákok. Honterusnak nagyszerű pedagógiai érzéke volt, s a tárgyi tudás megszerzése mellett gondolt a gyakorlati életre nevelésre is.

Nagyon érdekes – a ma emberének is tanulságos – Csepregi Zoltán elemzése: „A reformáció szó értelmébe Honterus 1543-as művének címében”. 1542 októberében Brassóban bevezették az új istentiszteleti rendet, majd megtárgyalták a káptalani gyűlésen a vallás megreformálásának szükségességét. Honterus *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae* c. műve 1543 tavaszán hagyhatta el a nyomdát, s ezt ajánlották iránymutatóul a wittenbergi reformátorok, midőn Mathias Ramser, a szebeni plébános (némileg célt tévesztve) megküldte nekik. Kiderül, hogy a brassói reformok mögött világi kezdeményezés (Johannes Fuchs bíró és Honterus mint tanácsstag) áll, s nem programirat, hanem számadás a már végrehajtott reformokról. A reformatio kifejezés ekkor még jogi terminus technicus, s az eredeti normákhoz való visszatérést jelenti, sőt egyházi értelmezésben is elért eredményeket fejez ki, s nem a változtatás szándékát. A szerző hangsúlyozza, hogy Luther is ebben a normatív értelmében ismeri a szót. Így Honterus művében is a Német-római Birodalomban, majd Magyarországon is kibontakozó katolikus megújulás óhaja rejlik. Honterus kezdetben az egyetemes kereszténység híve!

P. Szabó Béla „A jogtudós Honterus – az európai »ius commune« közvetítője” c. előadásából kiderül, hogy Honterus egyházzervezőnek is kiváló volt, s jogtudósnak is reformátor.

Brassói tanulmányait követően Honterus a bécsi egyetemen bölcész tanulmányokat folytatott 1520–25 között, majd Krakkóban iratkozott be az egyetemre, ahol már tanított is. (Itt jelent meg egyébként első nyomtatott csillagászati és földrajzi műve.) Miután Krakkót elhagyta, hosszú németországi utazást tett, egyes városokban hónapokat töltött, s vélhetően bázeli tartózkodása volt rá a legnagyobb hatással. Itt tanulta ki a nyomdász szakmát, itt adta ki Erdély térképét. Tehetsége a fametszésben is megnyilvánult. 1533-ban tért haza. 1539-ben, a brassói nyomdaalapítás évében jelent meg a *Sententiae ex libris Pandectarum iuris civilis decerptae* c. tankönyv célzatú munkája. Ebben rövid, diákok számára könnyen megtanulható idézeteket válogatott össze Iustinianus nagy művéből. 1544-ben egy másik jogi munkát is kiadott: *Compendium iuris civilis*. Ezt kézikönyvnek szánta a szász városok és székek számára, mert a közös törvény védi a polgárokat. (Werböczy Tripartituma, a magyar nemesi jog, nem volt alkalmazható a szászok között.) A tanulmány írója megállapítja, hogy Honterus tevékenysége nyomán egy „brassói jogi iskoláról” beszélhetünk, s az ő kezdeményezésére alakult meg a történelmi Magyarország első árvaszéke. Honterusnak köszönhetően Erdélyben volt egy római jogi recepciós kísérlet.

Török Zsolt „Honterus: Rudimenta Cosmographica (1542) – Kozmográfia és/vagy geográfia?” c. tanulmánya több oldalról közelíti meg a feltett kérdésre adandó választ. A 16. századi térképészet jelentős alakja Honterus. A *Rudimenta Cosmographica* 1692-ig 126 kiadást ért meg, s ez tette Honterust Európa-szerte ismertté. Ez a Brassóban másodszerre megjelent mű (a krakkói első kiadást számítva tehát már harmadik) hexameterben írt tankönyv, amely a világ leírásának elemeit tartalmazza, s az előző két kiadástól sokban eltér. Honterus maga szedte versbe a tananyagot a könnyebb megtanulás érdekében, a második kiadás 1260, a harmadik 1366 hexametert tartalmaz. A *Rudimenta* e kiadásához csatolt *Atlas minor* 16 lap terjedelmű függelékét önálló műként is szokták emlegetni. Az eredeti nyomódúccok közül kettőt ma is őriznek Brassóban. A térképeket a későbbi kiadá-

soknál többször újrametsztették. Elsősorban az *Atlas minor* alapján nevezhetjük Honterust geográfusnak. A geográfia a földfelszín lerajzolása, térképkészítés. A kozmográfia a világ leírása, de a humanista szóhasználatban a kozmográfia és geográfia még gyakran szinonimák. Honterus Bécsben a matematikai-földrajzi iskola több neves tanárával került kapcsolatba, de leginkább Petrus Apianus (*Cosmographicus liber* és a *Cosmographiae introductio*) hatása érhető tetten nála. Bázelban Honterus Sebastian Münsterrel is személyesen találkozott, s ez sem maradt hatás nélkül. Ez az az időszak, amikor a reneszánsz „univerzalitás-szemlélete” bomlani, s a szabad művészeteken belül az egyes tudományágak differenciálódni kezdtek. Honterus *Rudimentája* 1542-es kiadása egyetlen műbe ötvözte a különböző irányzatokat.

Plihal Katalin „Erdély térképi forrásai a 16. században” c. tanulmányában először röviden összefoglalja az önálló Erdély létrejöttét. Különbséget tesz Erdély természetföldrajzi és politikai határa között. Erdély határait írásban először az 1571. március 10-én aláírt speyeri békekötés során rögzítették. Sebastian Münster 1544-ben megjelent *Cosmographiájának* köszönhetően Erdély térképe elterjedt, sokan megrajzolták. A szerző arra kereste a választ, hogy milyen források alapján készültek az erdélyi térképek. Honterus Bécsben, Krakkóban, Bázelban olyan tudósokkal ismerkedett meg, akik maguk is jeleskedtek térképkészítésben. Innen volt az indíttatás, hogy Honterus 1532-ben Bázelban fára vésse szűkebb hazája térképét (*Chorographia Transylvaniae Sybembürgen*). Plihal szerint Lázár 1528-ban Ingolstadtban megjelent *Tabula Hungariae* térképe és Honterusé között nincs párhuzamosság. A szerző részletesen elemzi Honterus térképezési módszerét, s kitér a chorographia szó értelmezésére is, majd Zsámboki János Erdély-térképét, s annak változatait s utóéletét vizsgálja.

Bartha Lajos „Johannes Honterus égboltképe”-nek előzményeit és összefüggéseit tárgyalja. Az állócsillagok helyzetét már az ókortól kezdve csillaggyömbön (égglobuszon) ábrázolták. A síkra vetített csillagterképek – ún. planiszfé-

rák – többé-kevésbé torzítva mutatják a csillagok helyzetét, a csillagképek alakját. A nyomdai úton előállított első csillagtérképet – Johann Stabius és Conrad Heynfoegel szerkesztése alapján – Albrecht Dürer metszete fába 1515-ben. Honterus 1532-ben Bázalban, Heinrich Petri megrendelésére metszette planiszféráját, amelynek előképe Dürer metszete volt, mégis sokban eltér emettől. (Mindkét ábrázolás alapsíkja az ekliptikának – a nap látszólagos pályájának – síkja.) Dürer az északi és a déli égi félgömböt a hagyomány szerint egy-egy körön úgy ábrázolja, mintha az églóbuszt kívülről néznénk, és ennek megfelelően a csillagképeket jelképező emberalakok nekünk hátat fordítanak. Honterus viszont úgy mutatja meg a csillagos égboltot, ahogy innen, „a félgömb közepéből” feltekintve látjuk, így emberalakjai velünk szembenéznek – és nem antik meztelenségükben, hanem korabeli ruházatban jelennek meg. Az eddigi tükörképi ábrázolás megfordításával Honterus megalkotta az első mai szemléletű planiszférát. Metszetét nem vette bele *Cosmographiája* kiadásaiba, viszont Petri felhasználta azt 1541-ben és 1551-ben és Morelli Párizsban 1559-ben, s ez utóbbi alapján készült másolat jelent meg egy 1604-es krakkói kiadványban.

V. Ecsedy Judit a „Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára” elején előbb összefoglalja a nyomdaalapítás körülményeiről eddig megjelent különféle állításokat és elképzeléseket, majd megpróbálja a csekély források és tipográfiai elemzése alapján kihámozni a tényeket. Honterusnak semmilyen nyomtatványa nem ismeretes 1539 előttről. 1539–1548 között 36 kiadványát tartják számon, példány alapján 29 vizsgálható, 7 csak forrásokból ismert. Ezek alapján vizsgálhatók nyomdabetűi. A szerző összehasonlítja – bizonyos határokat között – Honterus betűit a számításba vehető külföldi nyomdászok betűivel, s kitér Honterus szedésbeli gyakorlatának néhány jellemzőjére. Honterus 14-féle típussal nyomtatott, ezek közül 9 csak kiemelő funkciót töltött be. Honterus nyomdája szerény betűkészlettel rendelkezett, és elsősorban humanista (latin iskolai) igényeket akart kielégíteni. Úgy tűnik, nem volt matricája. A latin nyelvű

könyveket kurzívval nyomtatta, görög betűi a latin kurzívval méretben nagyjából egyeznek. Tíz évig csak az oktatás számára nyomtatott. Nevét mint nyomdász soha nem írta be könyvei impresszumába. 1547-től háromféle fokozatú fraktúr és két schwabacher betűje volt. A kiemelöbetűk között antikva, görög, fraktúr és lombard címbetű is található. Sok ligatúrát (167) használt. Könyvei díszítését fametszetes címlapkeretekkel, címerekkel, nyomdász-, ill. városjelvényekkel oldotta meg, ezeket maga metszette. Honterus fabetűket is készített, kottája is fába van metszve. Honterus teljes nyomdafelszerelésének mását nem lehet felfedezni egyetlen németországi vagy krakkói műhelyben sem.

A tanulmányok végén az a Gernot Nussbacher vállalkozott a külföldön megjelent Honterus-művek bibliográfiájának összeállítására, aki 1973-ban Honterusnak, születése 350. évfordulója alkalmából, teljes könyvet szentelt, s könyve 1999-ben már negyedik kiadását érte meg. (Az első kiadást Borsa Gedeon ismertette, Magyar Könyvszemle 1974. 386–387.) Bibliográfiája még nem teljes, egy hosszú, Európa sok könyvtárára kiterjedő gyűjtési munka egy stádiumát mutatja. (Ez a bibliográfia többlet, az emlékülésen nem hangzott el.)

Az OSzK Régi Nyomtatványok Tára anyagából 1999. május 12. – július 26. között Honterus kiállítás rendeztek, amely Honterus életútját illusztrálta metszetek és nyomtatványok segítségével. Ebből adnak a kötet végén válogatást a kiállítás rendezői, W. Salgó Ágnes és Venczei Katalin, remek magyarázó szöveggel. Városképeket láthatunk, ahol Honterus megfordult, nagynevű tudósok arcképeit, akikkel találkozott, művek címlapjait, amelyeket ő nyomtatott, vagy közreműködött bennük, Erdély- és csillagtérképet, nyomdászjelvényét, amelyeket ő metszett. (Az Erdély-térkép unikum!) Igazi öröm, hogy ezeket a ritka metszeteket és többnyire egyetlen példányban fennmaradt könyvek címlapjait egybeszedve és kötetbe gyűjtve is nézgethetjük. – Honterusnak gondja volt az iskola mellett működő könyvtár fejlesztésére. De része van az első erdélyi papírmalom brassói alapításában is. Honterus könyvei igen sikeresek vol-

tak, vélhetően agyonhasználták őket, ezért alig maradt belőlük. (Persze elég kis példányszám-ban jelentek meg.) Ma már ezek felbecsülhetetlen értékek.

A szép kiállítású, a sorozat többi tagjával egyenrangú kötet mindegyik tanulmányát bőséges német vagy angol nyelvű összefoglaló követi. Az apró (sajtó)hibák nem vonnak le a kötet értékéből. (Például a 91. lapon Georg Tanstetter, a 106. lapon egy másik szerzőnél Tanstatter, vagy Johann Spiesshaimer, illetve Spishaimer; egy-két dátumtévesztés: 37. lap 38. lábjegyzetében 1563 helyett 1653 áll, a 108. lap 14. jegyzetében 1542 helyett 1442; a 45. lapon az egyik 3. könyv helyett 2. kell álljon; s a számítógép ördöge is működött egy-egy különleges, a románban használt speciális betű kinyomtatásakor.) Jó lett volna előfeje a tanulmányokhoz és sajnáljuk, hogy az előadók közül nem mindenki küldte el írásban is előadása szövegét. A kötet sokak érdeklődésére számot tarthat, mert Johannes Honterus nemcsak a magyarországi nyomdászat, még inkább a tankönyvkiadás jelentős személyisége, hanem a reformáció, valamint földrajzi, csillagászati és jogi vonatkozásban a tudománytörténet meghatározó, zsenialitásához mérten még mindig nem eléggé ismert alakja. A tudományos ülészak és a kiállítás sokat jelentett e hiány pótlásában, s még fontosabb, hogy e tartalmas kötet meg is örökíti a Honterus megemlékezés eredményeit.

ROZSONDAI MARIANNE

Dörnyei Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések. Nagyszombat–Buda–Pest, 1772–1849. 1. kötet. Bp. 1998. Borda Antikvárium, 308 l. – 2. kötet. Bp. 2001. Borda Antikvárium, 312 l., ill.

A középkori, pécsi, óbudai, pozsonyi kísérletek után az első – immár tartósan működő – orvosi kar hazánkban, Mária Terézia rendeletére, 1769-ben, Nagyszombatban létesült. A kar 1777-ben Budára, majd innen 1784-ben mai székhelyére, Pestre költözött, az első doktori

értekezések kiadására azonban csak 1772-ben került sor. A kötelező orvosdoktori értekezés (dissertatio inauguralis medica) megvédése és kiadása az egyetemi pályafutás lezárását jelentette. A disszertáció nyomtatott formája általában magából az értekezésből és a vizsgán megvédendő tézisek felsorolásából állt. A disszertációk nyelve sokáig latin volt, csupán az 1820-as évektől jelennek meg kétnyelvű, vagy kizárólag magyar nyelvű munkák (nagyjából a feldolgozott disszertációk egynegyedét írták magyar nyelven). E dolgozatok zömének tudományos értéke elhanyagolható, általában ugyanis olyan témákat dolgoztak föl, amelyek a vizsgálónok vagy a bíráló tanár érdeklődési körébe tartoztak (néha a dolgozatokat maguk a tanárok is írták), és céljuk inkább a tájékozottság, a tudományos munkára való alkalmasság bizonyítása volt, semmint újdonságok közlése: eredeti gondolatokat ezért az írásokban elvéve találunk. A disszertációk mégis fontos orvostörténet és kortörténeti dokumentumok, s nem csupán azért, mert gyakran biográfiai, bibliográfiai forrásként használhatók. Egy-egy téma gyakorisága, a feldolgozott irodalom jellege, a nyelvezet, a tanulmányokban megjelenő gondolkodásmód ugyanis mind-mind érdekes adalékul szolgálhat hazai tudománytörténeti, művelődéstörténeti, nyelvészeti, vagy éppen terminológia-történeti kutatás számára, a magyar orvospérezés története szempontjából pedig e munkák ismerete és további elemzése egyértelműen nélkülözhetetlen. (Itt jegyezzük meg, hogy a hazai orvostársadalom nagy része az egyetem alapítása után is külföldön szerzett doktori címet: a külföldön írt disszertációk feldolgozása egy majdani harmadik kötet témája lesz).

Dörnyei Sándor több évtizedes, sokszínű – és véleményünk szerint eddig kellően el nem ismert – tudománytörténeti és bibliográfusi munkássága szerencsénkre a disszertációk területére is kiterjedt. Fáradhatatlan szorgalommal gyűjtötte egybe adatait – hazai és külföldi forrásokból egyaránt – figyelme azonban nem csupán a bibliográfiai adatok rögzítésére, az életrajzok rekonstruálására és a könyvészeti szempontok figyelembevételére terjedt ki, hanem a disszertációk szövegére, tartalmára is. Ennek köszön-

hetjük a sok remek annotációt és utalást, amely ezt a kiadványt különösen értékesé teszi és az átlagos bibliográfiák színvonalára fölé emeli. Ugyancsak fel kell hívnunk a figyelmet a terjedelmes, adatokban, szempontokban és gondolatokban gazdag bevezető tanulmányra, amely a maga nemében és témájában egyedülálló és hazai vonatkozásban kétség kívül minden további ezirányú kutatás kiindulási pontja lesz. E tanulmányban olvashatók olyan részek is, amelyeket Dörnyei előtt senki még meg nem írt, a közölt nyelvi, könyvészeti statisztikák mellett rendkívül érdekes például a disszertációk kereskedelmi forgalmáról, eredetiségéről, magyar nyelv-történeti jelentőségéről írott fejezet.

Hasonló bibliográfia összeállításával eddig ketten próbálkoztak Magyarországon: Győry Tibor – Szinyei József könyvészetét kivonatolva – összeállítása (1900) azonban nem csupán bibliográfiai adataiban hiányos, hanem a disszertációk jelentős részét még címről sem ismeri, Réti Endre jóval színvonalasabb munkája (1974) pedig számos hibával terhes és teljesnek sem mondható. A jelen bibliográfia 919 tételt tartalmaz és a jelenleg ismert valamennyi hazai disszertációról pontos leírást közöl: Dörnyei Sándor kötetének különös értéket ad, hogy a szerző – benyomásunk szerint – minden munkát a kezébe vett és átolvasott, hibákra alkalmat adó szekundér forrásokból soha nem dolgozott.

A bibliográfia felépítése egyszerű és áttekinthető: Az egyes disszertációk a szerzők nevének abc-sorrendjében, folyamatosan számozva követik egymást. A teljes bibliográfiai leírás után a szerzők adatai következnek (névvariációik és vallásuk megjelölésével is, ami szintén újdonsága e feldolgozásnak), azt is megtudhatjuk, ki nek ajánlották írásaikat (a pártfogó neve gyakran bizonyul lényegesnek az életrajzi kutatásokban), ezután a dolgozat tartalmi kivonatával ismerkedhetünk meg, legvégül pedig a lelőhely megjelölését találjuk. A leírásokat portrék és az értekezésekből átvett illusztrációk egészítik ki.

A második kötet végén találjuk a mutatókat, amelyek kronológiai szempontból, a tárgyak,

a helyek, intézmények, illetve a nevek alapján segítik a tájékozódást és a visszakeresést. (A névmutató azoknak a személyeknek a nevét is tartalmazza, akik csupán az ajánlásokban szerepelnek!) Dörnyei bibliográfiájának egyik vitathatatlan érdeme a könyvészeti adatok rendkívüli pontossága, s ez a megbízhatóság – amely minden hasonló munka legfőbb erénye – az életrajzi adatokra és egyéb közlésekre is vonatkozik (noha nyilván a szándékolatlan rövid biográfiák még itt-ott javíthatók és bővíthetők, amint azt az első kötethez fűzött későbbi pótlások is bizonyítják).

A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár dolgozójaként, kollégáimmal együtt, Dörnyei disszertáció-bibliográfiájának első kötetét évek óta, rendszeresen használjuk kutatáshoz, olvasók tájékoztatásához. Megvallom, eddig nem találtunk benne hibát, vagy egyéb hiányosságot. S ennél többet, azt hiszem, nem mondhatok.

A belbecs után a külsínről is néhány szót: A szép kiállítású, igényesen szerkesztett, remek minőségű illusztrációkkal ékített kötetek sajnos „paperback” kiadásúak, ami – tekintve gyakori, forrásként való használatukat – nem túl szerencsés, bár kétségtelenül olcsóbb megoldás. Ugyancsak érthetetlen számomra, hogy az egyébként kitűnő tipográfiájú könyv szövege miért nem „sorkizárt” – ez a hiányosság nem bántó ugyan, de enyhén zavaró, mert hasonló színvonalú kiadványok esetében szokatlan.

Végül ne feledkezzünk meg a kötetek kiadójáról, a Borda-Antikváriumról sem. A tudós antikvárius-házaspár, Borsa Gedeon, Knapp Éva, Ecsedy Judit és Buda Attila értékes, bár kétségtelenül szűk olvasói körnek szóló könyvészeti munkáinak és a jelen kötetnek nem csupán szponzorálásával, hanem gondozásával és kiadásával minden dicséretet megérdemel. A Borda Antikvárium teljesítménye reméljük, példaképpen szolgál majd azon tehetősebb honfitársainknak, akik nem csak könyvek olvasásában, de létrehozásában is örömeiket lelnék.

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

Dörnyei Sándor: A magyar orvostörténeti irodalom 1715–1944. Előszó: VIZI E. Szilveszter. Piliscsaba–Bp., 2002. Magyar Tudománytörténeti Intézet–Magyar Orvostörténelmi Társaság, 455 l. /Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára. Fel. szerk. GAZDA István./

A Magyar Tudománytörténeti Intézet rendkívül hasznos, hiánypótló tudományhistóriai sorozatának legújabb köteteként jelent meg Dörnyei Sándor régóta várt, az 1944 előtti, magyar vonatkozású irodalmat összegző orvostörténeti bibliográfiája. Az immár majd háromszáz éves hazai orvostörténeti kutatás egyik legfőbb akadálya mindaddig a szakterületet átfogó bibliográfiák, lexikonok, kézikönyvek hiánya volt: a példátlanul gazdag és az utóbbi évtizedekben különösképpen produktív szakirodalom ellenére, sem magyar orvostörténeti monográfia, sem teljes szakmai bibliográfia, sem pedig magyar orvosi életrajzi lexikon nem állt a kutatók rendelkezésére. Weszprémi úttörő és mindmáig alapvető *Succinctája*, bibliográfiákkal is kiegészített, négykötetes orvosi életrajzgyűjteménye (1774–1787) óta pedig számosan próbálkoztak egy-egy szakterület, időszak irodalmának feldolgozásával. Maizner János és Fekete Lajos kísérleteitől, Gyóry Tibor általános, Novák Ernő, Kelemen György, Znakovszky Emma, Gortvay György, Preisich Kornél, vagy Huszár György szakmai bibliográfiájáig és az *Orvostörténeti Közlemények* negyven évet felölelő mutatókötetéig munkák sora született különböző színvonalon, szárdékkal és terjedelemben. Különösen értékesnek bizonyult az Orvostudományi Dokumentációs Központ (a későbbi Országos Orvostudományi Könyvtár) bibliográfiai műhelye, amely nagyjából 30, az 1945 után irodalmat feldolgozó szakmai bibliográfiát hozott létre: ezek a maguk idején kurrens munkák ma már orvostörténeti adattárókként használhatók. Dörnyei Sándor maga is kivette részét e fontos előmunkálatokból, hiszen jelentős, főként könyvészeti vonatkozású munkássága mellett, ő állította össze az 1945 és 1960 közötti évek teljes orvostörténeti bibliográfiáját, amely 1961-ben, az Országos Orvostudományi Könyvtár kiadásában jelent

meg, és a kötetet ugyancsak ő egészítette ki az 1961 és 1970 között eltelt időszak, sajnos csak gépiratban – a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban – hozzáférhető bibliográfiájával.

A most megjelent, szép kiállítású kötet Dörnyei Sándor több évtizedes, fáradhatatlan kutatói és bibliográfusi munkájának és gazdag tapasztalatának gyümölcse. A bibliográfia mindazokat a cikkeket, tanulmányokat, könyveket a teljesség igényével gyűjtötte egybe, amelyek a magyar orvostudomány és gyógyítás történetével kapcsolatban bel- és külföldön, az adott időszakban megjelentek. Dörnyei gyűjtőmunkájának kiemelkedő, ám sajnos a hasonló kiadványokban igen ritka értéke, hogy a szerző nem csupán a szakfolyóiratok, szakkönyvek anyagát dolgozta föl, hanem a nagyobb, fővárosi sajtótermékek mellett, a vidéki, helyi lapok kincsesbányáját is feltárta. Dörnyei természetesen szelektálta is anyagát, hiszen az elképzelhetetlenül hatalmas, évtizedek munkájával átvizsgált adathalmazt kritikátlanul semmiképpen nem zúdíthatta olvasója elé, bizonyosak lehetünk azonban abban, hogy a szerző ítéletében megbízhatunk, és hogy semmi a kutatás szempontjából lényeges e kitűnő gyűjteményből ki nem maradt.

A bibliográfia felépítése, szerkezete – mint azt a szerző maga is hangsúlyozza tárgyyszerű előszavában – nem tér el a megszokottól: folyamatosan sorszámozott anyagát három főrészebe (általános, kronológikus, illetve szakterület szerinti egységekre) sorolja, majd szintén ésszerűen számozott alkorszakokra, illetve alterületekre bontva közli. Az átfedésekre a fejezet végi jelzőszámok utalnak. A személyek szerinti felosztástól terjedelmi okokból kellett eltekinteni és ugyanez indokolta a gyógyszerésztörténeti anyag elhagyását is. (Információink szerint azonban e szakterület, ugyancsak Dörnyei Sándor által összeállított bibliográfiája hamarost szintén napvilágot lát.) A kutatómunkát pontos személy- és helynévmutató könnyíti meg.

Reméljük, e bibliográfia folytatása sem marad el: erre történetek és történetek már kísérletek is: A Magyar Tudománytörténet Intézet említett sorozatában szintén nemrégben kiadott *A múlt magyar orvostörténetészei* című gyűjteményes kötet

végén Gazda István állította össze az 1981 és 2000 közötti időszak orvostörténeti könyvbibliográfiáját, a Semmelweis Ovostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltárban pedig az *Orvosi Hetilap* Horus-rovatának, a hazai orvostörténet-írás egyik fontos fórumának bibliográfiája készül és a „Magyar Orvosi Életrajzi Lexikon” előmunkálatai is folynak. A számítógép-adta lehetőségek nyilván szintén megkönnyítik majd Dörnyei Sándor munkájának folytatását és kiegészítését.

A kötetnek, mint kivétel nélkül minden hasonló vállalkozásnak, természetesen akadnak hibái is, ezek a hibák azonban sosem érintik az adatközlés pontosságát, alaposságát, – a szerzőnek ahhoz is volt bátorsága, hogy egyes tévesnek bizonyult, vagy ismételt adatok helyét üresen hagyja – inkább a feldolgozás választott módjával kapcsolatosak. Gyakran ugyanis a tartalomjegyzék gondos áttanulmányozása és végigolvasása után sem tudjuk eldönteni, hogy egy adott témát hol keressünk, hiszen a tartalmi felosztás kétségtelen logikája ellenére, önkényesnek látszik, de hát más hogyan is lehetne. Ilyen vitatható megoldásnak tekinthető például az, hogy a kéziratos receptes könyvekről az „Orvosi szaknyelv és szakirodalom” fejezet egyik alfejezetében esik szó, nem pedig a „Laikus gyógyítás”, fejezet valamelyik alfejezetében. Máskor bizonyos fontos témákat, így a magia naturalist, a terápiákat, a táplálkozást stb. keressük a felsoroltak között – legalább is önálló egységként – hiába, és abba is könnyű lenne belekötni, hogy például a balzsamozás miért a patológián belül jelenik meg e rendszerben. Minden lehető kifogás azonban mellékes, hiszen a kutatásban a továbbiakban, nemcsak az orvostörténészek, hanem minden tudomány- és művelődéstörténész számára nélkülözhetetlen, páratlan alapos-sággal és becsülettel megírt bibliográfiát kaptunk Dörnyei Sándortól ajándékba, amelyért hálás köszönet illeti őt és kiadóját egyaránt.

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

Fehér Katalin – Fodor László: Az erdélyi magyar nevelés évszázadai. Kolozsvár, 2002. Educatio Kiadó, 121 l.

Egy magyarországi és egy erdélyi magyar kutató neveléstörténeti tanulmányait jelentette meg a kolozsvári Educatio Kiadó. Már az e kiadványban is realizálódó tudományos együttműködés ezen újabb megnyilvánulásának is örülnünk kell, de értékessé teszi e közelmúltban napvilágot látott könyvet gazdag nevelés- és művelődéstörténeti tartalma is.

A három fejezetben közreadott tanulmányok közül az I. és a III. fejezet Fodor László írásait tartalmazza. Az elsóban az erdélyi református kollégium-típusú nevelés 18–19. századi jellegzetességeit foglalta össze a szerző. E sajátosságok összegezése – még a viszonylag gazdag kollégiumi irodalom ellenére is – tanulságos és újszerű, nemcsak az erdélyi, hanem az egyetemes magyar művelődés szempontjából is. A harmadik fejezetben a szerző a kolozsvári tudományegyetem történetének kronológiáját tette közzé a 16. századi kezdetektől a Sapientia–Erdélyi Magyar Tudományegyetem 2001. októberében történt megnyitásáig

A kötet második, legterjedelmesebb fejezete híres erdélyi magyar pedagógusok pályaképeit tartalmazza. A nyolc tudós arcképe közül három: az Apáczai Csere Jánosról, Felméri Lajosról és a Schneller Istvánról készült portré szintén Fodor László munkája, amelyekben az erdélyi művelődés kiemelkedő személyiségeiről nyújt modern értékelést.

Ugyancsak e fejezetben található az az öt tanulmány, amelyek szerzője Fehér Katalin. Ő szintén az erdélyi nevelésügy kiváló, de többnyire méltatlanul elfelejtett személyiségeit mutatja be. Arcképeit legtöbbször eredeti források: egykorú művek, levelezések, kéziratok által teszi hitelesebbé. E személyek, akik Fehér Katalin írásaiban megjelennek, a nevelésügyi törekvéseik mellett a felvilágosodás eszméinek is a hir-

detői voltak. Így pl. Hari Péter, ez a nagy szégyenségből kiemelkedő tudós tanár, aki a nevelés célját a humanitásban látta, tanítványainak az olvasás fontosságát hangsúlyozta, és a kor legjelentősebb műveit ajánlotta számukra. Cserey Farkasról – szintén eredeti források alapján – sok újat tudunk meg. Megállapításai közül sok ma is időszerű, nemcsak a pedagógusok anyagi dotálását illetően, hanem akkor is, mikor kénytelen szembe találkozni a tömegemberek értetlenségével: „Az emberek meg vannak várászolva – írja – az emberi nemet emelő szándékokat nem szeretik teljesíteni...” Kazinczy vigasza is időtálló: „A jó embernek tiszte, hogy hallassa szavát.” A Kozma Gergelyről készült arckép azt mutatja, hogy a kor magasan képzett lelkészei még a halotti beszéd műfaját is felhasználták a modern eszmék terjesztése érdekében. Bár az id. Teleki Lászlóval és a polihisztor Brassai Sámuellel már foglalkozott a szakirodalom, életművük teljes feltárásával ma is adós a tudomány. A szerző róluk szóló írásai ezt igyekeznek törleszteni, amikor pl. Teleki Lászlóról megtudjuk, hogy Anglia példáját vetítette a kortársak elé, az olvasás, a könyvkiadás, és könyvkereskedelem jelentőségét hangsúlyozva.

A szerény formájú, de tartalmában gazdag és értékes könyv megjelenetése a két szerzőn kívül a kolozsvári Educatio Kiadó érdeme is. Egyedül azt hiányoljuk, hogy a kötetben nem tüntették fel az egyes tanulmányok szerzőit. Ahogy a szerzők, úgy a tanulmányok olvasása után az olvasók is tisztában lesznek azzal, hogy az elmúlt századok erdélyi tudósai, pedagógusai közül a kisebb és ismeretlenebb nevek is milyen jelentős érdemeket szereztek az egész magyar művelődés szempontjából. Nem is mindig a „nagyok” nyomában tették ezt, hanem gyakran – bár szerényebb eszközeikkel – de meg is előzték őket, előkészítve az utat számukra. Fáradozásaik, eszméik, törekvéseik ismerete ma is aktuális, a felvilágosodás eszméitől nem csak időben annyira eltávolodott korunkban, amikor az igazi műveltség értéke egyre vitatottabbá válik.

KÓKAY GYÖRGY

Kilián István: A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században. Bp. 2002. Universitas K., 429 l.

Az Universitas Kiadó idén megjelent kötetének borítóján a témában érdeklődést, tájékozódást fenntartók felismerhetik a Miskolci Egyetemi Kiadónál 2000-ben megjelent *A magyar dráma születése* című tanulmánykötet borítójának elemeit, nevezetesen a „Justus et Pastor” című 1731-es színlap részletét. Ez a hasonlóság nyilvánvalóan nemcsak annak köszönhető, hogy jelen kötet szerzője és a miskolci kötet egyik sorozatszerkesztője egyaránt Kilián István, hanem hangsúlyozni kívánja a két munka műhelyjellegét, egy töről fakadását is. Hiszen a régi magyar drámái emlékek kutatása ma már egyfelől részterületek állandó feldolgozását jelent, másfelől viszont a szintetizáló „nagy művek”, a monográfiák időszaka is elérkezett, lehetővé teszi ezt az alap kutatásokban feltárt anyag mennyisége, minősége.

A piarista színjátszással foglalkozó kötet több szempontból is a szintézis új lehetőségeit keresi. Mint címe is mutatja, egyszerre kívánja szem előtt tartani az irodalom- és a színház történések szempontjait, drámatörténeti, drámapoétikai elemzésekre ugyanúgy vállalkozik, mint dramaturgiai, színházesztétikai, színpadtechnikai vizsgálódásokra. A fejezetcímek azonban mutatják a kétféle nézőpont különválását is: külön fejezetben tárgyalja a történeti jellegű adatokat, majd külön a színházra és külön a drámára vonatkozó kutatási eredményeket.

A korábbiakban született monográfiák többnyire szerzetesrendek szerint csoportosítva tekintették át a drámatörténet e szeletét (Kilián István: *A minorita színjáték a XVIII. században.* Bp., 1992., Pintér Márta Zsuzsanna: *Ferences iskolai színjáték a XVIII. században.* Bp., 1993. valamint Varga Imre kutatásai a protestáns iskolai színjáték területén), vagy műfaj, téma szerint szűkítették (pl. Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna nemrégiben megjelent közös kötete a történeti színjátékról, vagy Demeter Júlia tanulmányai a régi magyar vígjátékirodalomról). Kilián István mostani munkája viszont megpró-

bálkozik a tágítás, a viszonyítás lehetőségével, és egyszerre tekint két szerzetesrendet, a jezsuitát és a piaristát, ami csak drámacímekben kifejezve több mint 2000 darabban való tájékozódást jelent. Ekkora adatmennyiség szinkron kezelése már önmagában is elismerésre méltó teljesítmény.

A kötet alcíme vitát válthat ki: „Iskolai színjátékaink témarendje egy reprezentatív jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján”. A módszer jogosultsága melletti érveket az „Előszó” foglalja össze, magam csak azt emelném ki, hogy a „reprezentatív minta” önmaga csaknem ugyanannyi adat összehasonlítását jelenti, mint ahány adat a piarista dráma teljességét reprezentálja.

A munka felépítése kézikönyvszerű: először a XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás eddigi kutatási eredményeit foglalja össze, majd az iskolai színjátszás általános jellemzői következnek, és az első fejezet tér ki a protestáns és a katolikus színjátszás karakterére is. A következő fejezet a jezsuita iskolai színjátszásról szól: az elmélet és a színpadi gyakorlat leírása után külön elemzést kap a pozsonyi, a sárospataki, az egri és a székesfehérvári iskola színjátszás, majd összefoglalóan az előadások közönségéről szóló adatok. A következő nagy fejezet, amely a szövegnek mintegy felét jelenti, iskolákra bontva elemzi a piarista rend színjátszásbeli és drámatörténeti jelentőségét többnyire egy iskolatörténeti bevezető egy dráma- és színháztörténeti alfejezet és egy témarendi elemzés során. A sorrendet szigorúan a kronológiai szempont határozza meg, az iskolák alapításuk sorrendjében következnek. Az ismertetések egyik nagy erénye, hogy az előadás körülményei, a színpadtechnikai információk és mindaz, ami a dráma szövegén túl fontos a színrevitel szempontjából, itt ugyanolyan hangsúlyt kap, mint maga a szöveggel kapcsolatos ismeret. Tudomásom szerint ez a fajta megközelítés, az iskolai színjátszás – és nem iskoladráma (!) – elemzése nem megszokott szempont a dráma- ill. színházkutatók körében.

A következő, „Szerzők” címet viselő fejezetben életrajzi és életmű-összefoglalások olvashatók

a piarista rend minden olyan frójáról, akinek ismerjük fennmaradt drámaszövegét. Ezek a pályaképek egyben rendet kívánnak tenni a források, átvételek zürzavaros kapcsolatrendszerében is. A történeti részben megállapított eredmények tanulságait foglalja össze „A piarista színjáték típusai és a Piarista drámakatalógus” című fejezet, végül az európai összefüggések is említésre kerülnek az összefoglalást megelőzően. A szokásos apparátuson túl (irodalom- rövidítésjegyzék, helynév- és színjáték-mutató) angol és szlovák nyelvű összefoglalás zárja a kötetet, ahonnan én hiányolok német nyelvű összefoglalót is. Egyrészt a felvidéki érintettség tenné ezt indokolttá, másrészt a jezsuita elemző rész sokszor kalandozik a német nyelvterületen található források felé (Neumayr, Andreas Friz szerzők, grazi, bécsi kiadványok stb.). A független jelen esetben nem pusztán illusztratív, hanem erősen informatív jellegű: olyan színpadtechnikai ábrázolások is helyet kapnak itt, amelyek eddig még nem jelentek meg (A bártfai színház tervei), illetve olyan táblázatok, melyek összefoglalásszerűen ábrázolják a tanulmány következtetéseit. Vagy ellentmondásra hívják fel a figyelmünket! A szerző a 7. lapon kijelenti, hogy a jezsuita és a piarista színjátszás témáiban „a különbség csupán annyi – s ez nagyon lényeges szempont –, hogy a piarista iskolákban sokkal több profán tárgyú drámát vittek színre, mint vallásosat”. A táblázatok tanulsága szerint viszont az igazság az, hogy az 1183 vizsgált jezsuita adatból a vallásos és a világi színjáték aránya 337 : 664, ez az arány 1158 piarista esetében 232:684, ami különösen a világi adatokat tekintve nem olyan nagy különbség. Ugyanakkor magam is elismerem, hogy a szerzetesrendek különbsége olyannyira érezhető, hogy egy-egy dráma címét, címlapját főleg szövegét olvasva, szinte tudja a kutató, melyik szerzetesrendhez is tartozik a szerző-színrevívő, de nem biztos, hogy a fenti állítás a világi drámák túlsúlyát illetően nem sugall valótlan képet éppen a jezsuitákról.

A kötet legnagyobb érdeme az, hogy hatalmas filológiai apparátussal dolgozik. Apró tények sokaságából rekonstruál egy teljes világot, és

kutatásai során hétköznapi anekdoták válnak információkövetítő, lényeges elemmé. Mint például Esterházy Pál beszámolója a botrányba fulladt Keresztrefeszítés-előadásról, amikor társa égő gyertyával kezdte „érzezni” a Jézust alakító Esterházy kezét, aki ezt nem bírván tovább nagy neveltség közepette leszólt neki a keresztfáról. (50. l.) Ezek az anekdoták sokszor évtizedekre félrevezetik az olvasót, magam is valóságos történetként olvastam Fejér Judit cikkében a kecskeméti, komédiába siető cigány történetét, amelyről Kilián István a források ismeretében kideríti, hogy fikció, „pro interludio” adták elő 1716-ban. (216. l.)

A nagy mennyiségű adat kezelése nyilvánvalóan azonban pontatlanságokat is hoz magával. Kisebbség értelemszerűen nyomdahiábákat találunk, mint pl. 1693. január 6-a 1793. január 6-a helyett (311. l.), vagy a címmutatóban: Simai forrása, a Die verwandelten Frauenzimmer nem a 325., hanem a 326. lapon szerepel, az Attilius Regulus és a Hanno című dráma 266. lapon történt említése kimarad, az Artaxerxes és az Artaxerxes clementiae indolens említései összekeverednek.

Lényegesebb kiegészítés is fontosnak látszik:

1. Kilián István beszámol Takáts Sándor nyomán Benyák Bernát *Mauritius* című drámájáról (266. l.), amely 1767 és 1770 között került színre, és megállapítja, hogy azonos Kereskényi Ádám 1767-ben publikált drámájával, amivel a zárlat szöveges egyezést is mutat, majd azt mondja: „Takáts valószínűleg még Benyák átíratában olvashatta a művet.” Holott Benyák már átfírta a darabot. Talán nem is feltétlenül Kereskényiből, hiszen egy minorita *Mauritius*-változatot is ismer a kutatás. Lehetséges, hogy mint több jezsuita szövegről már korábban kiderült, nem egymáshoz van közvetlenül közük, hanem egy közösen használt latin esetleg magyar nyelvű eredetire mennek vissza. Sajnos ebben az esetben ezt nem tudjuk megállapítani, hiszen a *Mauritius*-dráma forrása jelenleg ismeretlen.

2. Benyák Bernát *Hanno* című drámáját összefüggésbe hozza Lestyán Mózes jezsuita szerző *Attilius Regulus* című Metastasio-adaptációjá-

val (266. l. és 315. l.) A két darab biztosan nem ugyanaz, Lestyánénak nincsen Hanno nevű pun király szereplője, csupán egy Amilkár nevezetű követ szerepel a darabban. Áruklodó Takáts Sándornak ez az idézett mondata is: „Az olvasót ma is megindítja az öreg és az ifjú Attilius hősiesség magatartása, emellyel még ellenségüket, Hannót is részvétre indítják maguk iránt.” Lestyánnál Attilius fiát Publiusnak hívják, és nem kettőjük hősiessége, hanem a hadvezér Attilius következetes magatartása áll a dráma középpontjában. Tehát a Benyák-drámának nem lehet közvetlen köze sem Lestyánhoz, sem Metastasiohoz.

3. A „Szerzők” című fejezet Simai Kristóf értékelésében több ponton is zavar mutatható ki: Simai időrendben második fordítását, a *Váratlan vendéget* értékelve Kilián megállapítja, hogy „A cselekményt Simai Alois Friedrich Brühl, *Der Bürgermeister* című művéből kölcsönözte. A szövegkiadás sajtó alá rendezője összehasonlítja a két darab cselekményét s megállapítja a két darab közötti hasonlóságot és különbséget is” (324. l.), majd idekapcsol egy jegyzetet. A *Der Bürgermeister* nem a *Váratlan vendég* forrása, hanem a következő, kronológiában a harmadik Simai-fordítás, az *Igazházi* című darabé, ahol ezt – most már helyesen! – meg is említi a szerző. A jegyzetben megadott *Magyar színháztörténet (Magyar színháztörténet 1790–1873)*. Szerkesztő: Székely György és Kerényi Ferenc. Bp. 1990.) pedig egyáltalán nem elemzi filológiailag az *Igazházit*, annál inkább a két jegyzetszámmal lejjebb megadott Erdélyi Károly. Valószínűleg itt a számítógép ördögének tipikus megjelenésével van egyébként dolgunk, és a bekezdés egyik fele elcsúszott a másikhoz képest, tehát elsősorban sajtóhibáról van szó. Ugyancsak a Simai-fejezetben mondja a szerző: *A házi orvosság* című „komédia mintája Christian Félix Weisse *Die verwandelten Frauenzimmer* című vígjátéka, amelynek egy táncjáték változatát 1834-ben már bemutatták”, holott Simai életművében még csak az 1793-as évben vagyunk. (Az adat a már említett *Magyar színháztörténet*ből származik.)

A fent említett pontosítások azonban éppen azokon a területeken merültek fel, amelyek a kötetnek a színháztörténeti folytonosságban betöltött szerepét mutatják: a piarista rend az, amely a legtöbb szállal kapcsolódik a hamarosan megjelenő hivatásos magyar nyelvű színháztörténethez. Szerzői, Simai, Dugonics, Egerváry Ignác, Koppi Károly a hivatásos színház első drámaírói is, a piarista iskolai színházi gyakorlatból nő ki a hivatásos magyar színház repertoárja. Innen nézve tűnik igazán értékesnek és jogosnak a Kilián István által kitűzött feladat teljesítése, a XVIII. századi piarista dráma és színház értékelő elemzése.

CZIBULA KATALIN

Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Vál. szerk. a tanulmányokat és a jegyzeteket írta HUDI József. Pápa, 2001. 400 l. /Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 2./

A kiadvány többet tartalmaz, mint amit címben jelez. Hudi József úgy szerkesztette meg a kötetet, hogy a polgári átalakulás minden lényeges eleme megjelenjen Pápa város életének 1831–1851 közötti időszakában. Pápát, a Bakonyalja és a Kisalföld találkozásánál fekvő várost a reformkorban Veszprém megye második városaként emlegették. A vármegye alközpontja volt, emellett az Esterházy grófok Pápa-Ugod-Devecser uradalmának birtokközpontja, olyan városi létesítményekkel, mint kórház, patika. Közigazgatási és gazdasági központ. Jelentős egyházi intézmények székhelye: a református egyház-kormányzat mellett a híres református kollégium teológiai és jogi felsőfokú képzéssel. A katolikus főplébánia, a pápai főesperesség központja volt. Két katolikus szerzetesrend működött a városban: ferencesek és a gimnáziumot fenntartó bencések. A város és a környék kereskedelmi, ipari életében kiemelkedő szerepet vivő zsidó közösség a hitközségen keresztül kapcsolódott a városkormányzathoz. Pápa ekkori fő-rabbija Lőw Lipót.

Petőfi és Jókai iskolavárosának a szabadságharc időszakára vonatkozó forrásait az előzményekkel, a reformkorra vonatkozó forrásokkal együtt adja közre a szerkesztő. Ennek tudományos indoklását az előszóban fejti ki. A romantikus-liberális történelemszemlélet az eszményítés, valamint a kortársak személyes érintettsége miatt nehezítette a tényfeltárást. A helytörténet számos részletet feltárt ugyan mind 19. század fordulóján, mind a két világháború között, de a nagyobb összefüggések figyelmen kívül maradtak. Az 1980-as évektől jelentek meg azok a várostörténeti illetve társadalomtörténeti monográfiák, forráskiadványok, amelyekben más kutatókkal együtt Hudi József éppen a szélesebb körű politika-, és társadalomtörténeti összefüggéseket tárta fel. Ezeknek az eredményeknek a figyelembevételével állította össze a közölt forrásokat a szerkesztő Hudi József, és ezzel biztosította a jelen kötet helytörténeten túlmutató értékét.

Külön fejezetben ismerteti az előszóban a szerkesztő a források kiadásának elveit és módszereit, ami a felhasználók számára egyértelművé teszi a forráskezelést. A források lelőhely megjelöléssel, ahol szükséges iratismertetéssel, fordításban kerülnek közlésre. Hudi József a magyar és német nyelvű, Kölblös József a latin, Kránitz Zsolt a magyar forrásokat dolgozta fel. A szerkesztő a forrásokat öt fejezetben csoportosította: I. Pápa a reformkorban. (1831–1848.) II. Pápa a polgári átalakulás küszöbén (1848. jan. 2.–1848. jún. 26.) III. A város a honvédelem szolgálatában. (1848. jún. 27.–1848. dec. 31.) IV. Császári zászlók alatt. (1849. jan. 2.–1849. ápr. 29.) V. Végkifejlet. (1849. ápr. 28.–1851. júl. 16.) Az egyes időszakokra vonatkozó forrásokat bevezető tanulmányokra a későbbiekben még visszatérünk.

Az adott időszakon belül az állami, országos, városi és egyéni események mind bemutatást nyernek rendeletek, városkormányzati határozatok, polgári kérelmek, magánfeljegyzések, visszaemlékezések alapján. A város minden rétege megjelenik a forrásokban. A földesúri képviselő, a megyei, városi tisztviselők, a katolikus egyház papjai, a református kollégium tanárai,

diákjai, a város gazdag polgárai és szegénységi bizonyítványt kérő lakosai, a zsidó hitközség gazdag és nincstelen tagjai hitközségi és egyéni problémáikkal. A forrásokból az országos események iránti lelkesedés mellett kritikus hang is hallatszik, a város vezetőinek óvatos magatartása a személyes és anyagi biztonság megővésére való törekvésként tárul elénk. A források ugyan Pápára vonatkoznak, de bennük és mögöttük ott van a polgári átalakulásért, annak nehézségeivel, ellentmondásaival küzdő ország, az anyagi és személyi áldozatot kívánó szabadságharc, a visszatérő császári hatalom megtorlásokkal kezdődő berendezkedése, a városi és megyei tisztviselők kényszerű együttműködésétől az önkéntes kiszolgáltatásig. Indokoltan jegyezte meg a pápakovácsi plébános az egyik megyei tisztviselővel való beszélgetésekor az 1848. december végi hadi események következményeit taglalva: „Hiszen mi vagyunk az ország.” (N. 143.)

A szerkesztő ennek érzékeltetését a források széleskörű válogatásával valósította meg. Az a tény, hogy Pápa megyei jogú város levéltára a II. világháború alatt szinte teljesen elpusztult, egyetlen szempontból előnyt jelentett számára: a megyei és országos levéltárak, kéziratárak anyagából, a korabeli országos sajtóból és a korszak nyomtatott anyagából vett szemelvények nagyobb összefüggések felismerését, az események több szempontból való mérlegelését teszik lehetővé az olvasó számára is. Ezt szolgálják a szerkesztőnek – korábbi kutatásai és tanulmányai alapján – az egyes időszakok forrásai elé írt bevezetői. Az összefoglalók – reméljük – Pápa polgári átalakulásának monográfiáját előlegezik. Ennek lehetősége és jelentősége már túlmutat a várostörténeten.

A polgári Magyarország kiküzdésének és megszületésének fontos színterei voltak a városok, az egy kisebb régió közigazgatási, gazdasági, kulturális központja lévén a saját vonzáskörzetükben igazodó pontként szolgáltak. A recenzensnek nehéz volt lemondania arról, hogy a fentieket ne illusztrálja a forrásokból vett idézetekkel. Egy példától azonban nem tudott szabadulni. A gyermeki őszinteség megnyilván-

nulása a császári csapatok 1848. dec. 30–31-i bevonulásakor, és a felnőttkor mérlegelő józan-sága az 1849. ápr. 26-i kivonuláskor. A bencés rendfőnök írta le a gyerekek viselkedését: „A gyerekek legbátrabbak voltak, és egész naivsággal elejbők futottak, egymást biztatván: Jertek, nézzétek, ott jön az ellenség!” (N. 149.) Francsics Károly visszaemlékezésében így fogalmazott a kivonulás láttán: „Ez a hordozós-kodás kissé megrettente bennünket: nem tudtuk, kié vagyunk vagy leszünk. Láttuk, hogy nagy mozgalom van az országban, de azt, hogy kinek kedvez a szerencse, meg nem tudhatuk sehogy sem.” (N. 206.)

A fenti példa azt is szemlélteti, hogy a szerkesztő figyelme mennyire átfogta és kibontotta a forrásokban lévő lehetőségeket. Ezt még növelte azzal, hogy bőséges jegyzetanyaggal segítette a tájékozódást és az olvasói, kutatói felhasználást. A régi szóhasználat értelmezésétől névazonosításig, események magyarázatától iratismertetésig, a latin kifejezések fordításától a kötetben szereplő személyek élet-, és pályarajzáig minden fontos információt megtalálhat a kötet használója. A nagyszámú jegyzetanyag indokolhatta azt, hogy a folyamatos forrásszámolás ellenére a jegyzetszámolás az adott időszak forráscsoportjain belül újra kezdődik. Ez a többször előforduló személyek esetében nehézkessé teszi az adott személyre vonatkozó összes információ áttekintését. Az első előfordulásra való utalás némileg csökkentette volna a jegyzetmennyiséget is. A szerkesztő – jó érzékkel – a mértékegységek és a hónapok magyar neveinek külön táblázatban való közreadásával mérsékelte a jegyzetelendő adatok mennyiségét. Időrendi táblázat összeállításával könnyíti meg az események időbeli elhelyezését. A források keretbe foglalására talán szerencsésebb lett volna az időrendi táblázatot a kötet elejére tenni. Mutatóként is szolgálhatott volna az időrendben következő forrásokhoz, amelyek áttekintését a kötet végén lévő tartalomjegyzék szolgálja.

A forráskiadványt összeállítója történelmi olvasókönyvként is ajánlja. Ennek fontosságát és hasznosságát nem kell, és nem is lehet elég-

gé indokolni és üdvözölni. A középiskolai tanulmányaik befejezésével minden pápai diáknak a ballagó tarisznyájában ott szeretném látni a kötetet. Vigye magával, és időnként elővéve emlékeztesse arra, hogy egykori diákelődei és azok tanárai részesei voltak nemcsak egy társadalmi és gazdasági jellegű átalakulásnak, hanem magukévá tették és elfogadták, sőt követendőnek tartották a közgondolkodás megváltozását. Számukra a szűkebb és tágabb haza, a közjavára való törekvés természetes és kívánatos magatartás volt, a felelősségtudattal rendelkező polgár gondolkodásának alapja.

A recenzens abban a szerencsés helyzetben van, hogy az egykori Református Kollégium néhány tanára jóvoltából diákként az 1960-as évek elején, Pápan ebben a szellemiségben még részlesülhetett. A Hudi József forrásközléséből szerzett ténybeli ismeretből engedtessek meg, hogy idézze – a Református Kollégium egykori tanárai előtti főhajtásként – reformkori diákelődjének visszaemlékezését az 1847-es esztendőre: „A tudományok a legnagyobb szabadelvűséggel adtak elő. Azért amidőn a pápai iskolába jöttem, úgy éreztem, mint aki egy homályos szobából – ahol a tárgyakat jobban csak tapogatva lehet észlelni – egy teljesen megvilágított terembe lép.” (N. 24.)

Hudi József forráskiadványa a „Pápai Református Gyűjtemények” kiadványai között a „Forrásközlések 2.” köteteként jelent meg. Ez a tény újra megerősíti a fogékony diákkorban megismert és elfogadott szellemiség erejét. Az egyes emberekben ez tovább élve képessé teszi őket – a jelen esetben – arra, hogy reménytelenséget sugalló helyzetből újjászervezzék a Református Kollégiumot, és annak a gyűjteményeiben tudományos és közgyűjteményi feladatot vállaljanak. Ennek bizonyossága Hudi József hiánypótló munkájának megjelentetése, amelyhez a már említettekén kívül munkatársként Jakab Réka, valamint a tipográfiailag is igényes kötet technikai-, és sorozatszerkesztőjeként Mezei Zsolt is hozzájárult. Reméljük és várjuk a következő köteteket.

Balsamo, Jean-Simonin, Michel: Abel L'Angelier et Françoise de Louvain (1574–1620). Suivi du Catalogue des ouvrages publiés par Abel L'Angelier (1574–1610) et la veuve L'Agelier (1610–1620). Genève, 2002. Librairie Droz, 636 l. /Travaux d'Humanisme et Renaissance 358./

A történeti diszciplínák csak nehezen tartanak lépést az elméletiekkel. Ma már a könyv és az információs társadalom, az információs technológiák változásai az egyes történeti korokban, a könyv a társadalom életében stb. témák uralkodnak a tágabb értelemben vett könyvtörténeten belül. Egyes szociológiai, filozófiai iskolák elméleti eredményeit szembesítik azokkal az egyes történeti korszakokra vonatkozó tényekkel, amelyek megfelelnek az elmélet igazságának alátámasztására. Ezzel párhuzamosan a szűkebb értelemben vett könyvtörténet, mint történeti diszciplína vár arra, hogy alap kutatás szintjén végre számba vegyük, hogy melyik korszakban mit, hol, ki adott ki, és ezek a kiadványok hol találhatóak ma. Milyen volt az egyes kiadók kiadói politikája, hogyan épült fel az egyes országok kereskedelmi rendszere, illetve a nemzetközi kereskedelmi hálózat. Ha tetszik szeretnénk megteremteni egy összehasonlító könyvtörténetírás lehetőségének alapjait, folyamatosan kiegészítjük az elméletet kedvelők, elméletet írók potenciális érvrendszerét.

A tragikusan fiatalon elhunyt Michel Simonin és munkatársa Jean Balsamo évtizedekig dolgozott ezen a kötetten. Igazi könyvtörténeti munka: kiadói katalógus, kiadás és kiadványtörténet, könyvkereskedelem története, illusztráció történet. Források, és kiérlelt monográfia egyben.

Az igazán sok újdonságot közlő része a kötetnek, a második, Abel L'Angelier 507, az özevegy 88 kiadványát mutatja be. Az egyes kiadások leírásában a szerzők eltérnek a francia retrospektív nemzeti bibliográfiának számító sorozatban (*Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième/dix-septième siècle*. Baden-Baden, Koerner) alkalmazott gya-

korlattól, és az egyes könyvek bemutatásának részletessége hasonló a magyar nemzeti bibliográfia részletességéhez (*RMNY*), amelyik ebből a szempontból eddig egyedülálló volt Európában. Ez azt jelenti, hogy nem csupán a kiadvány részletes formai leírását találjuk meg a kötetben, hanem minden egyes esetben a kiadás történetét is megismerjük, az ajánló levelek címzettjeit (általában a kiadvány támogatója), az előszavak íróit, levéltári forrásokat, ha a kifejezetten az illető kiadást érinti (cf. Nr. 508. pag. 385.). Ezen túlmenően a szerzők több száz könyvtárat látogattak végig, hogy lehetőleg valamennyi fennmaradt példányt regisztrálhassák kiadói katalógusukban (Franciaországon túl Nyugat-Európa és Észak-Amerika nagyobb gyűjteményei mellett a francia bibliográfia történetében nem túl gyakori módon Közép-Európában is jártak.

A könyv harmadik részeként több esetben in extenso közlik azokat a levéltári forrásokat, amelyekkel dokumentálni tudják az L'Angelier-kiadó kereskedelmi kapcsolatainak rendszerét. A család üzleti levelezésének jegyzékét, egyes kiadókkal, kereskedőkkel kötött megállapodásait, az átadott könyvek jegyzékét (Plantin, Moretus Antwerpenben), szerződések és priviligiumok jegyzékét. Az özvegy, Françoise de Louvain halála után készült hagyatéki inventáriumból a könyvek jegyzéke, az örökösök közötti osztozkodással együtt (*Partage du fonds de la librairie*, 1621) teljes terjedelmében szerepel a kötetben. Külön fejezetben tanulmányozhatjuk a kiadó által használt cifrákat, és a nyomdászjelvényeket.

A 130 oldalas bevezető tanulmányt tehát évtizedekig tartó alapkutatással, számos esettanulmánnyal alapozták meg a szerzők. A tanulmány első részében Abel L'Angelier és Françoise de Louvain életútját ismerhetjük meg olyan formában, hogy az 1520–1620 közötti évszázad párizsi kiadói életéről is érzékletes képet kapunk. Arnoul L'Angelier és Girarde Roffet házasságával az L'Angelier család az udvarhoz közeli csoportba került, gyermekeik már ezzel a kapcsolatrendszerrel a hátuk mögött alakíthatták életútjukat, kiadói politikájukat. Az öz-

vegy Girarde Roffet második házassága (Lucas Breyer) pedig a németalföldi kapcsolatokat bővítette, így a kapcsolatok a Plantin-Moretus üzemmellel kibővíülhettek. Abel felesége Françoise de Louvain maga is gazdag udvari kereskedő családból származott, és első házasságából a Du Pré kiadó egy részét hozta a házasságba, amikor 1573-ban második férjéül Abel L'Angelier-t választotta. A bevezető tanulmány külön részben foglalkozik azzal, hogy ez a kiadói kör hogyan élte át a vallásháborúk időszakát, hiszen valamennyi a történetben szereplő családnak voltak hugenotta tagjai is.

A Roffet–Breyer–L'Angelier és a De Louvain–Du Pré körök kapcsolódtak tehát össze Abel és Françoise házasságával. A közös kiadó első felvirágzása a házasság utáni évtized volt. A feleségnek is megvolt a maga kiadói tapasztalata, nem tartozott azok közé a kiadó/nyomdász özvegyek sorába, akik csak a vagyont, illetve a kiadóhoz kötődő jogokat vitték a házasságba. A női kiadók történetében is jelentős hely illeti meg őt, két özvegyiségében maga vezette az üzemet. Már a L'Angelier testvérek kialakították azt a kiadói profilt, amely a jogi, az orvosi művekre, az antik szerzők francia fordításaira, illetve a kortárs irodalomra (filozófia, szépirodalom) koncentrált. Viszonylag kevés latin nyelvű munkát adtak ki. Abel L'Angelier folytatta ezt a hagyományt, de nagyobb gondot fordított nagyobb tekintélyű kortárs szerzők megnyerésének. Michel Montaigne először 1588-ben jelent meg nála, de azután rendszeres munkatársa lett a kiadónak. A másik jelentős kortárs egyéniség a kiváló fordító, diplomata, kabbalista gondolkodó Blaise de Vigenère volt. Általa a kiadó látóköre is kibővült a Török Birodalom, illetve Lengyelország irányába, számos antik szerző kiadásánál is munkatársa volt L'Angeliernek. Abel és Françoise közös munkája idején a kiadó számos Biblia-, illetve zsoltár kiadást valósított meg, több teológiai traktátust is kiadtak, katolikus és hugenotta oldalról egyaránt. A kortárs devóciós és a spiritualista áramlatok egyes művei is helyet kaptak a kiadói palettán.

Abel L'Angelier-nek és Françoise de Louvain-nek egyaránt fontos volt a kiadványok nyelvi

tisztasága, és a formai gazdagsága. A címlapok keretdszeiről, az illusztrációkról és a kiadó kötéseiről szóló értekezéssel zárul a bevezető tanulmány.

Hasonló, az egyes kiadókról szóló monográfiák elkészülte után feltehetően újra lehet majd írni a franciaországi könyvkiadás történetét. Ezzel együtt elméletileg is újra gondolhatóak lesznek a kommunikációtörténet ma csak részadatok alapján megfogalmazódott kérdései.

MONOK ISTVÁN

Barbier, Frédéric: Histoire du livre. Paris, 2000, Armand Colin, 304 l. /Collection U/ – **Barbier, Frédéric–Bertho Lavenir, Catherine: Histoire des médias de Diderot à Internet.** Paris, 1998., 2. kiad. 2000. 352 l. /Collection U/

Mi indokolja, hogy ezt a két könyvet együtt mutassuk be a magyar szakmai közönségnek? Először is talán azért, mert a médiatörténet évekkel ezelőtti megjelenése után a magyar szaksajtó mélyen hallgatott annak ellenére, hogy a szerzőse száma média és kommunikáció szakokon nincsen ténylegesen használható tankönyv-e tárgyban (ma már a 2. kiadás fordítása legalább készül az Osiris kiadónál!). A másik indok a közös ismertetéshez az, hogy a szerzők a két könyvet egységes szemléletben írták. Igazolja ezt az is, hogy ezt az egységességet Frédéric Barbier személye biztosítja, a dolog azonban nem ilyen egyszerű. A francia – és az európai – könyvtörténetírás alapvető monográfiája, Lucien Febvre és Henri-Jean Martin *L'Apparition du livre* című műve bemutatta azt a folyamatot, ahogyan a könyv a XIV. századtól kezdve átalakult, azt a történetet, amelyen a könyvkiadás, és részben a könyv használata a nyomtatás felfedezésétől eljutott az ipari korszakig. Attól függetlenül, hogy ez utóbbi könyv még a második világháborút megelőző, és azt követő néhány év alap kutatásainak eredményét összegezhette, szemléletében ma is modernnek mondható. Már akkor a könyv társadalmi hatását is vizsgálta, a kommunikációs rendszerek változásait is követ-

te. Tehette ezt, hiszen olyan emberek írták, akik a könyv történetét nemcsak olvasták (hogy azután elméleti tanulságokhoz jussanak), hanem maguk is hosszú évtizedekig könyvtárakban, levéltárakban ültek, katalógusokat és forráskiadványokat állítottak össze. Henri-Jean Martin-nek két leginkább ismert tanítványa, Frédéric Barbier és Roger Chartier ezt a „kettősséget” külön-külön irányban vitték tovább. Chartier igazából elméleti szakember lett, az angolszász, de főként az amerikai irányba tájékozódott (csak újabban fordult figyelme a dél-amerikai térség felé). Barbier germanista lett, a francia és a német kiadók együttműködését kutatta, amelyik témából egyenesen következik érdeklődésének a kelet-európai térség felé való fordulása. (A három iskolatertető egyéniség művei magyarországi recepciójának paradoxona, hogy az idős mesterek alapműve később jelenik majd meg magyarul, mint a két legnevesebb tanítvány összefoglalásai. (A Chartier képviselte szemlélet egyik alapműve már megjelent. *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Szerk. Robert CHARTIER, Guglielmo CAVALLLO. Bp., 2000, Balassi. A Febvre–Martin könyvet Csernus Anikó és Szász Géza, a Barbier műveket Balázs Péter fordítja az Osiris kiadónak.) Barbier szemléletének központjában az összehasonlító tanulmányozás áll. Ő még igazi könyvtörténész, akit a történet maga is érdekel (hogy össze tudja hasonlítani az egyes területek jellegzetességeit). Szemléletének másik jellemzője az, hogy a könyv történetét a társadalmi kommunikációs rendszerek változásában mutatja be. Az ő kutatási területe elsősorban a XVIII–XIX. század, ott folytatja, ahol mestere Henri-Jean Martin abbahagyta, az ipari forradalomnál (ettől függetlenül részt vett a franciaországi ősnymtatvány-katalógus összeállításában, több helytörténeti kötetet is megjelent Valenciennes könyvtörténetéről). Ezért is először, közösen, főként a XX. századdal, az elektronikus médiumokkal foglalkozó Bertho Lavenir asszonnyal, a médiatörténetet írták. Jellemző a cím megválasztása, de az is, hogy a médiatörténet sem Diderot-val kezdődik, a könyvtörténet pedig – mintegy a médiatörténet később megírt bevezetése – a XX. századig tart. Mindkét kö-

tet célközönsége az egyetemisták, főként a könyvtár, a levéltár és a média-kommunikáció szakos közönség.

A könyvtörténetet (*Histoire du livre*) klaszrikus módon tagolja Barbier négy korszakra. Fontos megjegyezni, hogy az olvasástörténet korszakolásának ettől eltérő voltával tisztában van a szerző, de a kettőt nem akarja összemosni. Nézőpontja mindig tisztán a könyv előállításának a történetéből ered, a korszakhatárok megjelölésénél ezt tartja mérvadónak, de a tágabb értelemben vett könyvtörténet egyéb szempontjait is érvényesíti egy-egy korszak bemutatásában.

Az első korszak a „Kéziratos könyv kora” (*Le temps du manuscrit*). Már az első fejezet szerkezete is jól példázza az előbbieken vázolt szemléletet: Az antik könyv történetében az írás, a könyv formája, a másolási módok, az olvasás, a kiadás, a kereskedelem és a könyvtárak története adja az alfejezetek témáját, és következetesen érvényesíti a szerző (könyve végéig egyébként) a társadalomtörténeti szempontot is. A második fejezet (kora középkor és a Karoling idők) kiegészült a hagyomány őrzésének és áthagyományozási módjainak vizsgálatával. Fontos kiemelni azt a tényt, külön alfejezetben ismerhetjük meg a Bizánci Birodalom könyves világát, illetve a muzulmán világ és a könyv viszonyát. A X–XV. századi fejleményeket (írás, helyesírás, szöveg, forma, díszítés, kötés, előállítási technológiák változásai, a professzionális könyves világ kialakulása), mint „nyitás a könyv felé” (*L’ouverture au livre*) folyamatot ismerjük meg. „Könyv”-ön nyilvánvalóan itt nyomtatott könyvet értünk.

A második korszak „A könyvnyomtatás forradalma” (*La révolution guttenbergienne*) egy viszonylag terjedelmes művelődés- és eszmétörténeti bevezetéssel kezdődik. Ebben természetesen helyet kap annak a változásnak a bemutatása, amely az olvasási szokásokban zajlott le a XIII–XV. században, de francia szerzőtől nem a megszokott módon, a devotio moderna jellemzése mellett külön alfejezetet szán a huszita mozgalmak bemutatásának (*Les affaires de Bohème*). A könyvnyomtatás feltalálásának bemu-

tatásakor nem feledkezik meg Barbier a távolkeleti feltalálók megemlítéséről (Kína, Korea) sem. A könyves társadalom kialakulásának, és a nyomtatás elterjedésének nyomon követése mellett – a modern könyvtörténeti kutatásoknak megfelelően – külön fejezetben olvashatunk a könyv formái átalakulásáról, az ikonográfiai kérdésekről (*Formes, contenus, pratiques: les années 1500*). A korszakon belüli hetedik fejezetben a könyvkultúra politikai összefüggéseit taglalja a szerző. Ez a vizsgálati szempont tudtommal először jelent meg ilyen hangsúllyal könyvtörténeti összefoglaló műben (*Culture et politique: l’imprimé et l’humanisme*). Sőt, a második korszak végén egy külön összegző fejezetet iktat be Barbier az elbeszélés folyamatába a modern (nemzet)államok kialakulásának könyvtörténeti aspektusáról (*L’État moderne et la police de l’imprimé*), tehát reneszánsz kori cenzúratörténeti összefoglalással is gyarapodtunk.

A harmadik korszak „A kora újkori könyves világ” (*La librairie d’Ancien Régime (années 1520–années 1760)*.) Ennek a korszaknak a bemutatására négy fejezetet szán a szerző, ebből kettő szinte kizárólag Franciaországra koncentrál. A vizsgálat szempontjaiban megőrzi az előző korszakban kialakítottat, tehát a vallási és egyháztörténeti változások mentén mondja el a könyv történetét (*La foi, le souverain et l’imprimé*). Az Európa egészére tekintő fejezet is ezt a logikát követi (*Le paradigme de l’absolutisme: l’Europe classique et l’imprimé*), majd a könyvkereskedelem, az ellenőrzés és a könyvhasználati módok bemutatása (*La montée du public: l’imprimé et les Lumières*), majd a korszak könyvformájának vizsgálata, könyvesztétikai kérdések következnek (*L’Ancien Régime: formes de l’imprimé*).

A negyedik korszak Barbier igazi korszaka: „A könyv második forradalma és a tömegtermelés bevezetése” (*La seconde révolution du livre et l’invention de la médiatisation de masse (années 1760–1914)*). A könyvkiadás gazdaságtana a korszak bevezetése, a könyvhasználati módok bemutatásával összekötve, illetve a könyvtermelés mennyiségi mutatói elemzésének bemutatásával az első fejezet (*Ancien*

Régime et modernité). A második fejezet a korszakon belül kiszélesíti a földrajzi teret, és Amerikától Kelet-Európáig megrajzolja azt a tablót, amely kiterjed a nemzetek kulturális öntudatának erősödésére, az ezzel összefüggő könyvkiadási politikára, illetve arra, hogy a korszak könyvkereskedelme miként készíti elő egy nemzetek feletti kultúra megjelenését (Les médias et la Révolution politique). Magyarországról meglepően sokat olvashatunk itt, köszönhetően talán annak, hogy Frédéric Barbier, mint a *Revue française d'histoire du livre* főszerkesztője a folyóirat minden számában közöl egy Kárpát-medencét illető tanulmányt. A következő fejezetben a XIX. századi könyvet, folyóiratot, illetve a nyomdatechnikai újításokat, továbbá a kiadói és terjesztői stratégiákat ismerhetjük meg (Le produit).

Könyve végén Barbier röviden kitekint a XX. századra (Épilogue). Ebben a záró fejezetben a könyvkereskedelem globalizációjáról, a könyvüzletnek a tartalomtól való végleges elszakadá-

sáról és a harmadik, az elektronikus forradalomról beszél igen röviden.

Röviden, hiszen a XIX–XX. század a tárgya annak a médiatörténetnek, amelyhez könyvtörténetét bevezetésnek szánta. A médium e könyvben persze igen tágan értelmezett: a könyv, a sajtó (hangsúlyosan), a rádió, a mozi, a televízió és a digitális eszközök. A szerzőpáros e könyvben is megtartotta a könyvtörténetben már megismert szemléletét: a médiumok történetének a bemutatása a kultúra (és a társadalom) demokratizálódásának folyamatában ismerhető meg itt. Komolyan foglalkoznak a médiumok ellenőrzésének, gyakran cenzúrájának történetével. Földrajzi értelemben – annak ellenére, hogy a legtöbb példa természetesen mondhatóan Franciaországból származik – Németország, Nyugat- és Közép-Európa, továbbá az Egyesült Államok média történetének legjellemzőbb jelenségei ismerhetők meg a kötetből.

MONOK ISTVÁN

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 13,23 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Gerics József–Ladányi Erzsébet</i> : Források Szent István királlyá avatásának történetéhez	213
<i>Steinmann Judith</i> : 16. századi zürichi könyvkötések a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában	225
<i>Viskolcz Noémi</i> : Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században	249
<i>Lakatos Éva</i> : A léghajón való kiadástól a csavargók újságjáig	272

KÖZLEMÉNYEK

<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Segeth Tamás emlékkönyvének magyar vonatkozásai	287
<i>Gömöri György</i> : Recenziók magyar szerzőkről az Acta Eruditorum korai évfolyamaiban	288
<i>Bessenyei József</i> : Nyomozás eltűnt könyvek után Nyitrán 1758-ban	293
<i>Fehér Katalin</i> : Egy angol népoktatási módszer sajtóvisszahangja a reformkori Magyarországon	295
<i>Orosz László</i> : Hajnóczy Iván „hagyatéka”. Adalékok Katona-szövegek pontosításához, kiégésítéséhez, forrásaihoz és magyarázatához	301
<i>Hornyak Mária</i> : Teleki Blanka és a sajtó	306
<i>Rózsa Mária</i> : Magyar irodalom a Jung Ungarn című folyóiratban	317
<i>Hangodi Ágnes</i> : Hamvas, Powys és Zolnay – összefüggések A száz könyv kapcsán	322

FIGYELŐ

<i>Monok István</i> : Az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadványai újjraalapítása óta 1991–2001	328
<i>Rozsondai Marianne</i> : Írók könyvtárai. – Konferencia a Petőfi Irodalmi Múzeumban	331
<i>Fried István</i> : Megjegyzések egy fontos bibliográfia ürügyén	337

SZEMLE

Honterus-emlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999. /Honterus-Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999. Szerk./hrsg. von W. Salgó Ágnes, Stemler Ágnes. Bp. 2001. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	342
Dörnyei Sándor. Régi magyar orvosdoktori értekezések. Nagyszombat–Buda–Pest, 1772–1849. 1. köt. Bp. 1998., 2. köt. Bp. 2001. (<i>Magyar László András</i>)	345
Dörnyei Sándor: A magyar orvostörténeti irodalom 1715–1944. Piliscsaba–Bp. 2002. (<i>Magyar László András</i>)	347
Fehér Katalin–Fodor László: Az erdélyi magyar nevelés évszázadai. Kolozsvár, 2002. (<i>Kókay György</i>)	348
Kilián István: A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században. Bp. 2002. (<i>Czibula Katalin</i>)	349
Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Vál. szerk. Hudi József. Pápa, 2001. (<i>Körmenydy Kinga</i>)	352
Balsamo, Jean–Simonin, Michel: Abel L'Angelier et Françoise de Louvain (1574–1620). Suivi du Catalogue des ouvrages publiés par Abel L'Angelier (1574–1610) et la veuve L'Angelier (1610–1620). Genève, 2002. (<i>Monok István</i>)	354
Barbier, Frédéric: Histoire du livre. Paris, 2000. – Barbier, Frédéric–Bertho Lavenir, Catherine: Histoire des médias de Diderot à Internet. Paris, 1998., 2. kiad. 2000. (<i>Monok István</i>)	356

SOMMAIRE

<i>Gerics, József – Ladányi, Erzsébet</i> : Sources historiques en rapport du sacre royal de St. Étienne	213
<i>Steinmann, Judith</i> : Reliures de Zurich du 16 ^e siècle à la Bibliothèque Nationale de l'Académie des Sciences Hongroise	225
<i>Viskolcz, Noémi</i> : Johann Heinrich Bisterfeld et l'édition des manuels scolaires de Gyulaféhérvár au 17 ^e siècle	249
<i>Lakatos, Éva</i> : Des éditions parues au bord d'un aéronef jusqu'au journal des vagabonds	272

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i> : Les rapports hongrois de l'album de Tamás Segeth	287
<i>Gömöri, György</i> : Recensements des auteurs hongrois dans les premières années de l'Acta Eruditorum	288
<i>Bessenyei, József</i> : A la recherche des livres disparus à Nyitra, en 1758	293
<i>Fehér, Katalin</i> : L'écho d'une méthode d'enseignement populaire anglaise dans la presse hongroise de l'époque des réformes	295
<i>Orosz, László</i> : „Les legs” de Iván Hajnóczy. Contributions à la précision, au complément, aux sources et à l'explication des textes de József Katona	301
<i>Hornýák, Mária</i> : Blanka Teleki et la presse	306
<i>Rózsa, Mária</i> : Littérature hongroise dans la revue 'Jung Ungarn'	317
<i>Hangodi, Ágnes</i> : Hamvas, Powys et Zolnay – Rapports à propos de 'A száz könyv' (Cent livres)	322

CHRONIQUE

<i>Monok, István</i> : Les publications de 'Erdélyi Múzeum Egyesület' (Association de Musée de Transsylvanie) depuis son refondement 1991–2001	328
<i>Rozsondai, Marianne</i> : Bibliothèques d'écrivains – Session au Musée Littéraire Petöfi	331
<i>Fried, István</i> : Remarques à propos d'une bibliographie importante	337

REVUE

Hommage à Honterus. Session et exposition à l'occasion du 450 ^e anniversaire de la mort de Johannes Honterus à la Bibliothèque Nationale Széchényi, 1999. /Honterus-Festschrift. Wissenschaftliche Tagung und Ausstellung zum 450. jährigen Todestage von Johannes Honterus in der Ungarischen Széchényi Nationalbibliothek, 1999. Red./hrsg. von Ágnes W. Salgó, Ágnes Stemler. Bp. 2001. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	342
Dörnyei, Sándor: Thèses de doctorat médicales anciennes hongroises. Nagyszombat–Budapest, 1772–1849. Vol. I. Bp. 1998., Vol. II. Bp. 2001. (<i>Magyar, László András</i>)	345
Dörnyei, Sándor: Littérature de science médicale hongroise 1715–1944. Piliscsaba–Bp. 2002. (<i>Magyar, László András</i>)	347
Fehér, Katalin–Fodor, László: Les siècles de l'éducation hongroise en Transsylvanie. Kolozsvár, 2002. (<i>Kókay, György</i>)	348
Kilián, István: Le drame et le théâtre dans les écoles piaristes aux 17–18 ^e siècles. Bp. 2002. (<i>Czibula, Katalin</i>)	349
Sources à l'histoire de la ville de Pápa de l'année 1848/49. Choix et réd. de József Hudi. Pápa, 2001. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	352
Balsamo, Jean – Simonin, Michel: Abel L'Angelier et Françoise de Louvain (1574–1620). Suiui du Catalogue des ouvrages publiés par Abel L'Angelier (1574–1610) et la veuve L'Angelier (1610–1620). Genève, 2002. (<i>Monok, István</i>)	354
Barbier, Frédéric: Histoire du livre. Paris, 2000. – Barbier, Frédéric – Bertho Lavenir, Catherine: Histoire des médias de Diderot à Internet. Paris, 1998., 2 ^e édition, 2000. (<i>Monok, István</i>)	356